ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

монографія

ВИДАВНИЦТВО ЮРІНКОМ ІНТЕР

Інститут правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Монографія

ЮРІНКОМ ІНТЕР
Київ–2026

УДК 347(477)(02)
З-14

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
(протокол № 7 від 8 червня 2026 року)

Рецензенти:

Кохановська О. В. — доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Синєгубов О. В. — доктор юридичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, начальник Харківської обласної військової адміністрації.

Загальні засади приватного права : монографія / за заг. ред. О. О. Кота, З-14 А. Б. Гриняка, М. М. Великанової. Київ : Юрінком Інтер, 2026. 308 с.

ISBN 978-617-8799-16-8

Монографію присвячено комплексному дослідженню загальних засад приватного права, їх генезису, теоретико-методологічній природі та особливостям реалізації в окремих сферах приватноправового регулювання.

Особливу увагу приділено дослідженню системи загальних засад приватного права в умовах сучасної правової парадигми та адаптації національного законодавства до acquis communautaire. Крізь призму процесів рекодифікації цивільного законодавства України та положень проєкту нового Цивільного кодексу України висвітлено специфіку застосування загальних засад у зобов'язальному, сімейному, спадковому праві, праві інтелектуальної власності та інших сферах цивілістики.

Видання розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, суддів, адвокатів, практичних працівників, а також усіх, хто цікавиться проблемами розвитку сучасного приватного права.

УДК 347(477)(02)

Видавництво «Юрінком Інтер» прагне сталого майбутнього для нашого бізнесу, наших читачів і нашої планети. Ця книга виготовлена з паперу, сертифікованого FSC® та PEFC™

ISBN 978-617-8799-16-8

© Авторський колектив, 2026
© Юрінком Інтер, 2026

Зміст

ПЕРЕДМОВА 5

РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗИС ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАСАД ПРИВАТНОГО ПРАВА

1.1. Оновлення основних засад — фундаменту сучасного приватного права України 8

1.2. Поняття та правова природа засад (принципів) приватного права 22

1.3. Функції загальних засад приватного права: регулятивна, правоохоронна, інтерпретаційна та системоутворююча 38

РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ПРИВАТНОГО ПРАВА: СУЧАСНА ПАРАДИГМА

2.1. Справедливість, добросовісність та розумність як «тріада» фундаменту приватного права 60

2.2. Принцип верховенства права та його прояв у приватноправових відносинах 73

2.3. Свобода договору та її межі. Баланс між диспозитивністю та імперативними обмеженнями 94

2.4. Неприпустимість свавільного втручання у сферу приватного життя. Захист приватності в епоху цифрових технологій 114

РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАД ПРИВАТНОГО ПРАВА В ОКРЕМИХ СФЕРАХ

3.1. Принципи речового права: непорушність права власності та соціальна функція власності 140

3.2. Принципи права інтелектуальної власності 155

3.3. Принципи зобов'язального права України в контексті європейських стандартів приватного права 179

3.4. Особливості прояву засад приватного права
у сімейному та спадковому праві 215

РОЗДІЛ 4. ЗАСАДИ ПРИВАТНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ

4.1. Гармонізація приватного права України з правом ЄС.
Вплив acquis communautaire на систему засад..... 244

4.2. Приватне право в цифровому середовищі:
нові виклики для принципів юридичної визначеності
та ідентифікації..... 261

4.3. Судова практика як інструмент актуалізації
загальних засад. Роль Верховного Суду та ЄСПЛ 292

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ МОНОГРАФІЇ 304

Передмова

Сучасний етап розвитку правотворення збігся з безпрецедентними викликами, які постали перед українським суспільством. Повномасштабна війна не лише актуалізувала питання захисту суверенітету, а й визначила фундаментальні орієнтири для майбутнього розвитку нації, ключовими серед яких є масштабна відбудова та повоєнне відродження України. У цьому контексті право, і насамперед приватне право, має не тільки сформувати інструменти фіксації майнових чи немайнових збитків, а й визначити ціннісні орієнтири розбудови оновленої, демократичної та економічно сильної держави. Повоєнне відновлення практично неможливе без залучення значних інвестицій, створення прозорого бізнес-середовища, забезпечення непорушності права власності та всеохоплюючого захисту прав людини. Досягнення цих цілей потребує надійної та передбачуваної правової системи, стрижнем якої є загальні засади приватного права.

Стратегічним та безальтернативним вектором розвитку нашої держави залишається повноцінна інтеграція України до Європейського Союзу. Процес євроінтеграції вимагає глибокої гармонізації національного законодавства з правом ЄС, імплементації acquis communautaire та сприйняття найкращих європейських приватноправових практик. Європейське приватне право будується не лише на рівні конкретних директив чи регламентів, а насамперед на системі фундаментальних принципів, таких як приватна автономія, добросовісність, справедливість, розумність, захист слабшої сторони та пропорційність. Саме тому адаптація вітчизняного правопорядку до європейських стандартів потребує не механічного копіювання нормативних приписів, а глибокого доктринального переосмислення самої парадигми приватного права, повернення до його людиноцентричної сутності та природно-правових витоків.

Своєрідним нормативним вираженням цих трансформаційних процесів став проєкт оновленого Цивільного кодексу України № 15150, який пройшов перше читання у Верховній Раді України 28 квітня 2026 року. Цей документ є результатом тривалої праці провідних українських цивілістів, які поклали в його основу Концепцію оновлення Цивільного кодексу України. Однією з найважливіших новел проєкту № 15150 є кардинальна зміна методологічного підходу: перехід від позитивістського розуміння «засад цивільного законодавства» до широкого і всеохоплюючого визначення «засад приватного права». Проєкт закріплює презумпцію приватності суспільних відносин та значно розширює перелік основоположних

принципів, роблячи його відкритим. Введення до нормативного обігу таких категорій, як «доброзвичайність» (*boni mores*), заборона зловживання правом, захист довіри та недопущення отримання переваг із власної недобросовісної поведінки, наближає українське право до романської та німецької цивілістичних традицій, які успішно функціонують у межах єдиного європейського простору.

Пропонована увазі читачів колективна монографія «Загальні засади приватного права», присвячена комплексному, системному та критичному аналізу цих фундаментальних категорій. Автори дослідження поставили собі за мету не просто описати існуючі норми, а зазирнути в онтологічну та аксіологічну глибину приватноправових засад, розкрити їх функціональне призначення в умовах сучасних криз і викликів.

У першому розділі монографії детально досліджується генезис та теоретико-методологічні основи засад приватного права, висвітлюється дискусія щодо співвідношення цивільного та приватного права, а також аналізується регулятивна, правоохоронна, інтерпретаційна та системоутворююча функції принципів.

Другий розділі присвячено аналізу сучасної парадигми системи загальних засад, де особливу увагу приділено класичній «тріаді» справедливості, добросовісності та розумності; прояву верховенства права у приватному праві; свободі договору та захисту приватності в епоху цифрових технологій.

Третій розділ монографії розкриває особливості реалізації засад приватного права в окремих сферах: від соціальної функції власності та непорушності речових прав до специфіки зобов'язального, сімейного і спадкового права, права інтелектуальної власності в контексті європейських стандартів.

Четвертий розділ зосереджений на найбільш актуальних викликах сучасності — процесах євроінтеграції та цифровізації. Автори аналізують вплив acquis communautaire на вітчизняне право, досліджують права особи у цифровому середовищі та визначають роль судової практики Верховного Суду та ЄСПЛ як головного інструменту актуалізації та «живого» тлумачення загальних засад.

Монографія, будучи підготовленою у доленосний для української цивілістики час, коли проєкт оновленого Цивільного кодексу України трансформує контури майбутнього правопорядку, спонукає до широкої дискусії та обговорення ідей задля розвитку приватноправового регулювання.

Розділ 1

ГЕНЕЗИС ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЗАСАД ПРИВАТНОГО ПРАВА

1.1. Оновлення основних засад — фундаменту сучасного приватного права України

Процес оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України, передусім через оновлення Цивільного кодексу України як основного, системоутворюючого акта, що формує стрижень всього нормативного масиву, поставив на порядок денний приватноправової доктрини цілу низку питань, які можна кваліфікувати як виклики, обумовлені розвитком сучасного громадянського суспільства.

Насамперед це стосується осмислення розуміння самого цивільного права: чи є воно самостійним правовим явищем, чи повністю охоплюється поняттям «приватне право»?

Слід зазначити, що погляди цивілістів у відповіді на це питання розділилися.

Одна група вчених вважає, що цивільне право є самостійного галуззю права, яка є стрижнем приватного права, водночас останнє за своїм змістом є поняттям більш широким і охоплює також інші галузі: сімейне, міжнародне приватне право тощо.

Натомість є й інша позиція: цивільне право і приватне право — це тотожні поняття[1].

Вбачається, що підґрунтя цієї наукової дискусії між цивілістами криється у розумінні системи національного права, загальний підхід до якого має свої витоки у відмові від класичної дихотомії права, що передбачає його поділ на право приватне і право публічне. Вже на початках формування радянської правової системи загалом і системи радянського права зокрема цей поділ був категорично відкинутий і будь-які спроби обґрунтувати його доцільність викликали нищівну критику.

Окремі представники «старої» цивілістичної школи неодноразово робили спроби навернути доктрину радянського права, яка була на

---

[1] Саме з таких позицій розглядав цю проблему М. М. Сібільов, аналізуючи предмет приватного (цивільного) права в монографії «Правова доктрина приватного права». Харків : «Право», 2013. Т. 3. С. 140–155. Активним прибічником цього підходу є А. С. Довгерт. Кодифікація приватного (цивільного) права України (за редакцією А. Довгерта). Київ, 2000. С. 14–15. Довгерт А. Методологічне значення ідеї наднаціонального цивільного права. *Право України.* 2009. № 8. С. 15–19.

стадії формування, на шлях сприйняття концептуальних відмінностей між приватним і публічним правом, які і мають бути покладені в основу побудови системи права.

Про це ще в дожовтневу добу писали професори Л. Й. Петражицький і Й. О. Покровський[1].

Б. Б. Черепахін у 1926 р. підкреслював, що старе питання про поділ права на приватне і публічне, як найбільш вдалий критерій їх розмежування, може бути використаний для науки права[2].

Ще одну спробу порушити це питання зробив С. М. Братусь на Першій нараді наукових працівників права у 1938 році.

Він прямо проголосив про можливість поділу радянського права на публічне і приватне залежно від інтересів суспільних або особистих[3]. Однак ця позиція була піддана жорсткій критиці.

Натомість наукова спільнота сприйняла ідею побудови системи радянського права на основі подвійного критерію — предмета і методу правового регулювання. У процесі другої загальної дискусії про систему радянського права, яка розпочалася на сторінках центрального юридичного журналу «Советское государство и право» в 1956 році, обґрунтовувалася ідея галузевої побудови системи радянського права. В подальшому в 60-ті роки минулого століття були прийняті Основи законодавства Союзу РСР та союзних республік за відповідними галузями (цивільного, кримінального, земельного, сімейного, житлового, про працю та іншими).

Відповідно до прийнятих у 1961 році Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, які визначили базові принципи регулювання майнових та окремих немайнових відносин, у радянській правовій доктрині сформувалося уявлення про цивільне право як самостійну галузь радянського права. Щоправда, питання як про перелік основних галузей права, так і про їх співвідношення виявилося доволі спірним.

Упродовж існування СРСР у правовій доктрині зміцнилося вчення про систему радянського права, структурними елементами якої розглядалися відповідні галузі права, в тому числі цивільне.

---

[1] Петражицький Л. Й. Теорія права і держави у зв'язку з теорією моральності. С.-П., 1907. И. А. Покровский. Основные проблемы гражданского права. М., 1998. С. 37–43.

[2] Черепахин Б. Б. К вопросу о публичном и частном праве. Иркутск, 1926. 26 с.

[3] Ці ідеї С. М. Братусь сформулював у статті «О предмете советского гражданского права». *Советское государство и право.* 1940. № 1. С. 36–52.

Р. А. Майданик зазначив з цього приводу, що термін «галузь права», хоча і є певною мірою умовним, але виконує важливу системоутворюючу роль, виявляючи та формулюючи виключні особливості і правила, притаманні лише певній, однорідній групі правовідносин, що дає можливість визначати чіткі межі і критерії їх співвідношення як концептуального елементу існування будь-якої системи, в тому числі системи права[1].

Водночас попри таку оцінку автор розглядає реально існуючими галузями права лише публічне і приватне право, кожне з яких складається з більш дрібних складових, що становлять одну із сфер відповідної галузі права.

Характеризуючи домінуючі у новітній правовій доктрині підходи щодо структурної моделі сучасного права, Р. А. Майданик справедливо зауважує, що «подібне розуміння галузей права значною мірою зумовлене змішуванням понять «система права» і «система законодавства», «галузь права» і «галузь законодавства», намаганням застосувати комплексне розуміння системи права і тим самим відійти від поділу права на дві його частини — приватне і публічне право.

Такий підхід є прикладом надмірно спрощеного розуміння системи права як сукупності правових утворень з невиправданою кількістю центрів, поділених не за дихотомічним принципом — публічного і приватного, а за принципом автономності сфери правового регулювання, що відповідає поняттю «галузь законодавства»[2].

Реанімація як у правовій доктрині, так і у нормативній площині поділу об'єктивного права на приватне і публічне актуалізувало проблему подальшої долі категорій «окремих галузей права» (цивільного, кримінального, трудового, адміністративного, фінансового, сімейного та ін.).

Можна розглядати як певний компроміс, який в якості основного поділу пропонує класичну дихотомію — приватне і публічне право, але в межах цього передбачає внутрішню структуру цих «мега» елементів.

Однак поглиблений аналіз цього «компромісного» підходу: з одного боку, повернення до класичного поділу права на приватне та публічне, а з іншого, збереження галузевого поділу на цивільне,

---

[1] Див. Майданик Р. А. Система українського приватного права: тенденції, поняття, структура. В кн.: Правова доктрина України. Харків, 2013. Т. 3. С. 165.

[2] Там само. С. 166.

кримінальне, адміністративне, сімейне, фінансове, тощо суперечить юридичній логіці — сама ідея правового дуалізму передбачає об'єктивне розмежування правових норм на публічно-правові та приватноправові.

Це обумовлено як змістом самих правових приписів, так і особливостями їх впливу на відповідні відносини, і саме цей фактор є вирішальним: публічно-правові норми регулюють відповідні відносини імперативним методом (методом юридичної централізації, методом влади-підпорядкування, директивним методом), а приватноправові — диспозитивним методом (методом децентралізації, методом юридичної рівності сторін, автономним методом)[1].

Наведене дає підстави для загального висновку, що у такому контексті поняття приватного і цивільного права є тотожними. У вітчизняних цивілістичних дослідженнях останніх десятиліть саме такий підхід є найбільш поширеним.

Рекодифікація (оновлення) цивільного законодавства, результатом якої став проєкт оновленого Цивільного кодексу України, закріпила саме такий широкий підхід до визначення предмета регулювання кодексу — це приватні відносини.

Відмовившись від визначення основних ознак цих відносин, розробники проєкту пропонують, по-перше, закріпити презумпцію приватності суспільних відносин: відносини є приватними, якщо їхній публічний характер не визначений законом або не випливає із суті цих відносин. По-друге, до приватних відносин належать такі, що відповідають засадам приватного права.

Ці положення, що містяться у ст. 1 і ст. 3 проєкту, мають концептуальний характер і формують нове бачення і приватного права як такого, і його місії у встановленні цивілізованого правопорядку у суспільстві. Право як універсальний регулятор суспільних відносин передусім покликане впливати на унормування відносин між суб'єктами як вільними індивідуумами. Воно визначає межі їх свободи, які дають можливість безконфліктного співіснування осіб, що діють у власному інтересі, забезпечуючи задоволення їхніх потреб.

За таких умов саме через наділення суб'єктів цих відносин можливістю вільного волевиявлення в обранні такої поведінки і

[1] Докладніше про метод цивільно-правового регулювання див. : «Метод приватного (цивільного) права». (автор підрозділу М. М. Сібільов). В кн. Правова доктрина України. Харків, 2013. Т. 3. С. 155–161.

забезпечується досягнення ними бажаного результату. Водночас ця поведінка не повинна створювати негативні наслідки для інших індивідів. У цьому і полягає регуляторна функція приписів приватного права, які встановлюють своєрідні «правила приватного руху», визначаючи межі свободи кожного із учасників цього «руху». Тож приватноправові приписи є первинними, вони базуються на впорядкуванні нормального (у розумінні — звичайного) життя окремих осіб, їх спільнот і суспільства в цілому. Ці приписи охоплюють як майнові, так і немайнові відносини широкого спектра: належність певним особам (власникам) численних видів майна і можливість здійснювати щодо нього правомочності власника, спроможність укладати і виконувати договори, реалізувати творчий потенціал, створювати сімейні союзи, реалізувати особисті права як у сфері природного (фізичного) існування, так і у сфері соціального буття тощо.

Усі ці відносини будуються на засадах саме приватного права, які визначені у ст. 3 проєкту. Перелік цих засад значно розширений порівняно із ст. 3 чинного ЦК України. Ба більше — цей перелік не є вичерпним.

Принагідно слід зазначити, що на відміну від ст. 3 чинного ЦК України, яка визначає загальні засади цивільного законодавства, у проєкті пропонується більш широкий підхід — мова іде про засади приватного права.

Також доцільно звернути увагу, що в переліку засад приватного права названі *юридична рівність суб'єктів приватних відносин, приватна автономія, диспозитивність*. Отже всі ті ознаки, які визначені як кваліфікаційні для цивільних відносин у ст. 1 чинного ЦК України (юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність учасників), збережені.

Не випали із поля зору розробників проєкту і загальні засади, визначені у ст. 3 чинного ЦК України, зокрема: *справедливість, добросовісність, розумність* (1); *неприпустимість свавільного втручання у сферу приватного життя людини* (2); *заборона протиправного позбавлення права власності* (3); *свобода договору та іншого правочину* (4); *свобода підприємницької діяльності, що не заборонена законом* (5); *судовий захист цивільного права та/або правомірного інтересу* (6).

Водночас коло загальних засад, визначених у ст. 3 проєкту, включає такі, що не поіменовані ні в ст. 1, ні в ст. 3 чинного ЦК України. Так, до загальних засад приватного права віднесені *заборона*

зловживання правом, а також *недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки.*

Аж ніяк не применшуючи значення приписів публічного права, зазначимо, що вони відіграють у формуванні загального правопорядку вторинну роль, оскільки їх дія спрямована на унормування діяльності владних інститутів та забезпечення охорони та захисту приватного життя від можливих порушень.

Як зазначав Й. О. Покровський, ці приписи виходять з одного-єдиного центру, який визначає місце і повноваження учасників цих відносин, а також права і обов'язки громадян у стосунках із суб'єктами публічної влади. При цьому ніякими приватними угодами не можна змінити ні місця суб'єкта у цій системі відносин, ні їх статусу[1].

Сегмент цих відносин при всій їх важливості є значно меншим за обсягом, ніж сфера приватних відносин, які обслуговують переважну частину обороту у громадянському суспільстві.

Оновлений Цивільний кодекс України за задумом його розробників мав би отримати подвійну назву — Кодекс права приватного, однак у варіанті законопроєкту № 15150 була залишена традиційна назва «Цивільний кодекс України».

Водночас підхід розробників у визначенні назви кодексу не був випадковим — він повною мірою відповідав ідеї консолідації в одному законодавчому акті основних приписів, якими мають охоплюватися приватні відносини в різних сферах: особистій, речовій, інтелектуальній, зобов'язальній, спадковій, міжнародно-приватноправовій.

Таке об'єднання під одним «законодавчим дахом» всієї сукупності приватних відносин є можливим саме тому, що вони формуються і розвиваються на єдиному фундаменті, яким виступають основні засади приватного права. Їх відкритий перелік дає можливість не обмежувати сфери функціонування приватних відносин, як це вже сталося із особистими відносинами.

У період попередньої кодифікації ці відносини лише «вимальовувалися» і мали вигляд скоріше майбутнього образу предмета правового регулювання. В той час надзвичайно важливим був сам факт включення особистих немайнових прав фізичної особи у форматі

[1] Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Петроград, 1917. С. 11–15.

окремої Книги другої ЦК України і введення відповідних відносин у склад предмета правового регулювання ЦК, а отже — і поширення на них дії всіх приватноправових інструментів впливу.

Через 20 років в оновленій Книзі другій особисті відносини і правові приписи, які до них застосовуються, отримали повноцінне регулювання.

Значно розширений перелік особистих прав за рахунок включення нових, які відсутні у чинному ЦК України. Зокрема, право вимагати заборони поширення інформації, що порушує особисте право (ст. 297 проєкту); право на компенсацію моральної шкоди, завданої порушенням особистого права (ст. 299); право на особисту безпеку (ст. 302); право на свободу природного існування (ст. 307); право на тілесну недоторканність (ст. 308); право на шанобливе ставлення до тіла померлої людини (ст. 309); право на психічну недоторканність (ст. 310); право на участь у медичних, медико-біологічних наукових та інших дослідженнях та експериментах (ст. 314); право на біометричні дані (ст. 319); право на генетичні дані (ст. 320); право на цифровий образ (ст. 321); право на цифрове вирізнення (ст. 322); постмортальні особисті права (ст. 325); право на забуття (ст. 328); низка особистих прав у інформаційній сфері (ст.ст. 329, 330, 331, 332 та інші); розширені та деталізовані у проєкті репродуктивні права (ст. 305); окремо виділені права, що забезпечують особистий простір (приватність) фізичної особи (ст.ст. 334–337).

Право на приватність розглядається як один із надзвичайно важливих компонентів особистих прав.

Аналізуючи зміст оновленої Книги другої «Право особисте», можна без перебільшень стверджувати, що особисті права учасників приватних відносин (фізичних та юридичних осіб) забезпечені належними юридичними механізмами реалізації та охорони і захисту, що є запорукою їх ефективності і практичного застосування.

Особливо слід наголосити, що особисті права, які системно і послідовно викладені у приписах Книги другої ЦК, ґрунтуються на основних засадах приватного права, визначених у ст. 3 проєкту ЦК, зокрема на засадах приватної автономії, неприпустимості свавільного втручання у сферу приватного життя людини, судового захисту цивільного права та/або правомірного інтересу.

Як правильно зазначив М. І. Козюбра, принципи права, як і право — це продукт людської діяльності, їх становлення відбувалося

разом із становленням права в процесі взаємодії, комунікації між людьми. Як невідчужувані права людини і право взагалі, вони мають недержавне походження. Їх коріння часто слід шукати в релігії, в божественних заповідях, таких як «не вбий», «не укради» тощо, які притаманні всім релігіям і які поширюються на віруючих незалежно від віросповідання і конфесій; у суспільній моралі, зокрема в таких її засадах, як «віддай кожному своє» (за його заслугами), «турбуючись про власне благо, не зашкодь іншому», «не будь суддею у власній справі» тощо, які у свою чергу ґрунтуються на суспільних уявленнях про справедливість, правильність, добропорядність та інших моральних цінностях[1].

Повністю підтримуючи наведені погляди автора, зазначимо, що засадничі принципи приватного права передусім формувалися на основі природного права, оскільки саме природне право є філософським джерелом етичних цінностей.

У сучасному приватному праві, в тому числі через закріплення на нормативному рівні, тобто через приписи позитивного права, закріплюються такі фундаментальні природні права, як право на життя, на свободу, повагу до власності, недоторканності особи.

Тож можна констатувати, що через основні засади приватного права проявляються сутнісні ознаки природного права, які і формують суть приватних відносин. Ідеї рівності, справедливості, добросовісності та добропорядності втілюються у конкретних правових приписах.

Розробниками проєкту оновленого ЦК була запропонована для вітчизняного законодавця категорія — «доброзвичайність» (латиною — *boni mores*), як зазначається у ст. 6 проєкту, сукупність моральних норм і принципів, стандартів етичної поведінки та загальних уявлень про належну поведінку, усталених у суспільстві.

Можна без перебільшень стверджувати, що для проєкту оновленого ЦК застосування категорії «доброзвичайність» стало важливим випробуванням[2].

Певною мірою несподіваною для розробників виявилася реакція окремих громадських об'єднань, які категорично виступили проти введення як самого терміну «доброзвичайність», так і його

[1] Козюбра М. І. Загальна теорія права. Підручник за загального редакцією М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 67.

[2] Детальніше про це : Кузнєцова Н. С. Оновлений цивільний кодекс України: візія для суспільства і правової системи. *Нове українське право.* 2026. № 2. С. 47–48.

оціночного характеру. Пролунали закиди, що більше підходять до часів радянської доби: про свавілля суддів, про ймовірне порушення прав людини тощо.

Слід розуміти, що межі доброзвичайності не визначає «особистий смак судді». Їх визначають Конституція, сам Кодекс, інші закони, права і свободи інших осіб, загальні засади приватного права: добросовісність, розумність, недопущення зловживання правом, а також судова практика.

М. І. Козюбра наголошував на тому, що судді не є вільними у формулюванні тих чи інших принципів права, ці принципи не є продуктом виключно судового розсуду. Загальні принципи права — це вираження узагальненого правового досвіду і правових тенденцій, що розвиваються в глибинах нормативно розвиненого суспільного життя. На їх появу і розвиток впливають не тільки норми позитивного права, а й багато інших нормативних і ненормативних чинників — мораль, релігія, звичаї, політика (особливо міжнародна), наукові теорії і концепції тощо.

Правовість вказаних тенденцій полягає у тому, що вони, по-перше, тією чи іншою мірою змінюють передумови нормативно-правового регулювання і визначають його спрямованість на майбутнє, а по-друге, неодмінно знаходять своє вираження у судовій практиці[1].

У проєкті ЦК «доброзвичайність» визначена не як абстрактна релігійна чи ідеологічна мораль, а як сукупність моральних норм, стандартів етичної поведінки та загальновизнаних уявлень про належну поведінку, усталених у суспільстві. Саме це і підкреслюється у ст. 6 проєкту ЦК. Сама по собі категорія доброзвичайності не є обмеженим інструментом суддівського втручання. Тобто доброзвичайність — це не дозвіл окремому судді вирішувати, хто «моральний», а хто — ні. Це межа зловживання свободою: свобода є широкою, але вона не може використовуватися для насильства, знущання, приниження, для завдання шкоди дитині, для обману, недобросовісної діяльності чи зловживання правом.

Застосування терміна «*boni mores*» пов'язується на законодавчому рівні із Французьким цивільним кодексом, хоча витоки цього поняття сягають у римську давнину.

[1] Козюбра М. І. Загальна теорія права. С. 67–68.

У ФЦК «*boni mores*» через ст. 6 пов'язується передусім із забороною порушення у приватних договорах законів про публічний порядок і норми моралі.

Ця доволі проста юридична формула вже третє століття у Франції захищає цивільний оборот від «аморальних» договорів. І що цікаво — ні у французького пересічного громадянина, ні у суспільства в цілому, ні у правничої спільноти не виникає сумнівів, що повноваження кваліфікувати угоду як «аморальний договір» належить суду, який на основі ґрунтовного аналізу фактичних обставин з врахуванням існуючих у суспільстві звичаїв, морального укладу, правових традицій і має винести свій вердикт. Французька правова доктрина, зокрема такі відомі правознавці, як Жюліо де ла Морандʼєр, Марсель Планіоль, Рене Саватʼє та інші, обґрунтовували у своїх дослідженнях важливе значення для регулювання приватних відносин принципу «*boni mores*».

Вони обґрунтовано стверджували, що приватне право не може бути відірване від моралі суспільства, а правові інститути мають виражати етичні категорії, такі як провина, совість, чесність, справедливість.

У Німецькому цивільному уложенні (BGB), у параграфі 138, також закріплюється правило щодо недійсності правочину, який порушує «добрі звичаї». У ч. 2 цього припису деталізується, що таким є правочин, за яким одна особа, користуючись скрутним становищем, недосвідченістю, легковажністю або слабовіллям іншої особи, в обмін на зустрічне надання із своєї сторони спонукає її пообіцяти або надати їй або третій особі майнові вигоди, явно не співмірні вказаному наданню.

Принагідно зазначимо, що у чинному ЦК України у багатьох статтях використовується категорія «моральні засади суспільства». Водночас ні судова практика, ні цивілістична доктрина за весь час, що минув з моменту прийняття ЦК, не дали більш-менш чітких орієнтирів цього поняття.

У поодиноких наукових статтях, присвячених аналізу моральних засад суспільства, наголошується, що моральність як найширше поняття, як ідея відповідності добру і справедливості не визначає конкретного правила поведінки, її приписи виражені в більш загальній формі, але вона формує тип поведінки, що має відповідати

найвищим людським чеснотам, ідеалам людської свідомості, а отже, стає принципом цивільного права[1].

Водночас, незважаючи на значущість цієї категорії, дослідники зауважують, що хоча законодавець неодноразово користується терміном «моральні засади суспільства», аналіз наявної в Єдиному судовому реєстрі судових рішень України судової практики застосування зазначеної категорії вказує на її фактично повну відсутність[2].

На думку розробників оновленого проєкту ЦК, термін «доброзвичайність» є більш точним за своєю етимологією та змістом, ніж «моральні засади суспільства». Достатньо пригадати, що у недалекому минулому робилися спроби «впорядкувати» суспільну мораль. Була навіть створена Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі як постійний державний експертний і контролюючий орган, яка діяла з 2004-го по 2015 рік.

Труднощі, пов'язані із застосуванням оціночних категорій, до яких належить і доброзвичайність, навряд чи можуть бути подолані таким адміністративним шляхом. Вочевидь, цю проблему слід розв'язувати в інший спосіб — через проведення комплексних наукових досліджень міжгалузевого характеру, якими мають охоплюватися історичні, філософські, правові та інші дотичні аспекти формування та розвитку у суспільстві загальної системи цінностей, етичних стандартів, уявлень про добропорядність тощо.

Результати таких досліджень можуть і повинні враховуватися при формуванні судової практики і унеможливлять відхилення від усталених підходів у окремих судових рішеннях.

Водночас, попри гостру критику з боку окремих правозахисних організацій, у професійному середовищі утвердження нового принципу «доброзвичайність» («*boni mores*») розглядається як позитивне явище. Так, Г. Б. Яновицька на основі аналізу як генези цього поняття, так і відповідників терміна «*boni mores*» у загальних англо-латинських словниках констатує, що спорідненими термінами виступають «*good morals*» (добрі моральні звичаї); «*good behavior*», «*high standarts of ethical behavior*» (гарна поведінка, високі стандарти

[1] Валігура К. Ю. «Моральні засади суспільства» як оціночна категорія цивільного права та її вплив на формування механізму цивільно-правового регулювання. *Право і суспільство.* 2016. № 1. С. 46–51.

[2] Білан О. П. Моральні засади суспільства як цивільно-правова категорія. *Forum Prava.* 2018 (1). С. 17.

етичної поведінки), на підставі чого авторка робить такий висновок: «Це юридична фраза, що позначає суспільно визнані моральні стандарти поведінки або етичний фундамент права (*moral standarts of a community*), як прийнятні для правового порядку[1].

Наведене дає підстави для загального висновку, що дискусії, які точаться навколо принципу доброзвичайності, і його «вкорінення» в матерію приватного права свідчать про те, що громадянське суспільство в Україні не тільки сформувалося і є важливим суб'єктом суспільних відносин, а й бере активну участь у формуванні концептуальних засад майбутнього Української держави і Української нації.

Вбачається, що прагнення розробників оновленого ЦК України максимально врахувати напрацювання видатних європейських правознавців, які впродовж останніх трьох десятиліть провели надзвичайно важливу і кропітку роботу з гармонізації Європейського приватного права, повною мірою відповідають загальному напряму європеїзації українського права.

Так, Рейнгард Ціммерман (*Reinhard Zimmermann*) з цього приводу зауважував, що в Європі впродовж останніх 100 років існує в принципі стільки ж правових систем, скільки і національних держав, і це призвело до того, що кордони правничої науки стали ідентичними політичним кордонам. Німецькі юристи застосовують Німецьке цивільне уложення (BGB), в той час, як французькі юристи послуговуються Французьким цивільним кодексом, а у Англії, як і раніше, переважає «добре старе» загальне право.

Створення нової європейської спільноти характеризується у контексті розвитку права епохою постпозитивізму. Нова європейська спільнота будується навколо спільних цінностей та загальновизнаних правових методів, а також загальних принципів, які формуються спільними зусиллями законодавців, суддів, науковців[2].

Ця спільна довготривала праця була об'єктивована в численних уніфікованих актах приватного права, зокрема в Принципах міжнародних комерційних договорів (*Principles of International Commercial*

---

[1] Яновицька Г. Б. Утвердження принципу «bоni mores» в приватному праві. *Право та державне управління.* 2026. № 1. С. 53.

[2] Zimmermann Reinhard. Roman Law and Harmonisation of Private Law in Europe. Towards a European Civil Code. Third Fully Revised and Expanded Edition. Kluwer Law International. 2004. P. 21–41.

Contract) розроблених УНІДРУА (UNIDROIT) — Міжнародним інститутом з уніфікації приватного права, у Конвенції ООН «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів» (*United Nation Convention on Contracts for the International Sale of goods*); Принципах європейського контрактного права (*Principles of European Contract law*), Модельних правилах європейського приватного права (*Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference* (DCFR) та інших[1].

Оновлення чинного ЦК України і формування проєкту оновленого ЦК здійснювалося з урахуванням змісту рекомендаційних уніфікованих актів приватного права. Це, безумовно, позначилося і на основних засадах, які утворюють фундамент всього механізму правового регулювання приватних відносин.

І в європейському праві (і приватне право не є винятком) загальні принципи відіграють надзвичайно важливу роль.

Проф. Ю. Базедов зауважував, що жодна правова система не є повною і досконалою, незалежно від того ґрунтується вона на законі або на прецеденті; численні питання не можуть бути виражені виключно через застосування існуючих норм. Часто-густо вони є неоднозначними і набувають точного значення тоді, коли вони інтерпретуються у світлі більш всеохоплюючої нормативної ідеї загального принципу.

Автор зазначає, що загальні принципи виконують три важливі функції: інтерпретаційну, додаткову та коригуючу. Водночас не кожен принцип виконує всі три функції[2].

Важливими загальними принципами у Європейському Союзі визнаються зокрема: пропорційність, правова визначеність, заборона зловживань, шахрайства, співробітництво та взаємне визнання, підтримка конкуренції, приватна автономія та свобода договору, захист права власності, захист слабкої сторони, рівність і недискримінація, добросовісність, захист прав споживача та інші.

Аналізуючи ст. 3 проєкту оновленого ЦК України, можна дійти висновку, що названі в цій нормі загальні засади приватного права

---

[1] Детальніше про гармонізацію сучасного приватного права див. : Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу (автор підрозділу 1.3. Діковська І. А.). Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 51–66.

[2] Jürgen Basedow. EU Private Law. Anatomy of a Growing crowing Legal Order. INTERSENTIA LTD. 2021. P. 223.

відповідають принципам європейського, в тому числі європейського приватного права.

Доволі часто принципи права розуміються як вихідні ідеї, положення, настанови, які сформовані і продовжують формувати моральну та організаційну основу виникнення, розвитку та функціонування права.

Але зміст принципів як основних засад цим не обмежується. Принципи — це трансформовані ідеї, які втілюються у правову дійсність. У такому контексті ідеї виступають як передумова формування основних засад. Водночас ці передумови стають правовою дійсністю, в тому числі через правосвідомість, а на сучасному етапі через закріплення на нормативному рівні.

Саме основні засади формують той змістовний фундамент, на якому вибудовується весь правопорядок. У правовій доктрині широко обговорюється проблема як про зміст і форму права, так і про їх співвідношення, в тому числі і діалектичні суперечності.

Це обумовлено в тому числі певним відставанням форми від змісту права.

І саме основні засади є тим важливим інструментом, який при цьому «темпоральному розриві», коли зміст права випереджає його форму закріплення, в силу чого виникають прогалини в праві, дає змогу виконувати регулятивну функцію.

У разі, коли приватні відносини не врегульовані на нормативному рівні і неможливо застосувати механізм «аналогії закону», ці приватні відносини регулюються відповідно до загальних засад приватного права (аналогія права). Такий підхід до практичного застосування основних засад приватного права закріплений у ст. 8 чинного ЦК України і збережений (через посилання на Закон України «Про правотворчу діяльність» у ст. 5 проєкту ЦК).

1.2. Поняття та правова природа засад (принципів) приватного права

У зарубіжній академічній літературі, яка присвячена проблемам теорії права, принципи права розглядаються здебільшого як дві категорії: цінності (*values*) та модальності або принципи організації (*modalities*).

Принципи як цінності (*values*) — це фундаментальні норми, що мають моральну цінність, такі як гідність, рівність та свобода. Зокрема, Р. Белламі та Дж. Кінг зазначають, що конституційні норми на найбільш абстрактному рівні складаються з правил і принципів, кожен з яких поєднує в собі як правові, так і неправові елементи. Дослідники обґрунтовують, що принципи охоплюють як цінності, зокрема людську гідність і рівність, так і інституційні засади чи структурні орієнтири, такі як поділ влади, верховенство права та належне врядування. Вони, як правило, мають більш загальний характер і нерідко виконують нормативну або оціночну функцію. Саме тому їх застосування до конкретних правових спорів значно частіше породжує дискусії та розбіжності в тлумаченні[1].

Принципи як модальності (*modalities*) — це процесуальні або організаційні засади, що мають інструментальну цінність для реалізації глибших цінностей, наприклад, поділ влади, верховенство права та пропорційність. Зокрема пропорційність як принцип вимагає, щоб втручання держави у сферу особистої свободи було відповідним легітимній меті та не було надмірним. Іншим прикладом є добросовісність (*good faith*), яка, попри свою розмитість, є необхідною засадою для функціонування сучасного соціального законодавства та договірного права[2].

В українській правовій науці принципи права (або загальні засади права) здебільшого розуміються як вихідні, відправні ідеї, що визначають природу права, його характер та соціальне призначення, а також найважливіші юридичні вимоги, що адресуються суб'єктам.

---

[1] Bellamy R., King J. Introduction: Of Constitutions and Constitutional Theory. *The Cambridge Handbook of Constitutional Theory* / ed. by R. Bellamy, J. King. Cambridge : Cambridge University Press, 2025. P. 11–12.

[2] Meierhenrich J, Loughlin M, eds. The Cambridge Companion to the Rule of Law. Cambridge University Press; 2021. P. 312.

На сучасному етапі розвитку вітчизняного правознавства спостерігається відхід від вузького юридичного позитивізму, якому була притаманна кваліфікація принципів виключно як результату нормотворчої діяльності держави, на користь людиноцентристського підходу[1].

Принципи права мають вирішальне значення як у процесі створення норм, так і під час їх реалізації. Зокрема, принципи формують базові вимоги до правотворчої діяльності, визначають зміст створюваних норм та використовуються для перевірки їхнього правового характеру. У правозастосуванні принципи слугують основним орієнтиром при тлумаченні норм права й часто виступають підставою для перегляду правових актів у судовому порядку. Крім того, принципи дають судам змогу вирішувати справи в умовах правових прогалин або колізій у законодавстві через застосування «аналогії права».

Особливістю сучасної української правової системи є те, що загальні принципи права (особливо ті, що стосуються прав людини) визнаються самостійним джерелом права, що дає судам змогу приймати рішення *extra legem* (за межами закону), але *intra jus* (в межах права), уникаючи застосування несправедливих або свавільних актів[2].

Тож принципи права можна визначити як фундаментальні, значною мірою абстрактні, ціннісно-орієнтовані засади, які становлять основу правопорядку, забезпечуючи його розумність, передбачуваність та справедливість. У такий спосіб приватне право стає своєрідним скороченим позначенням концепції верховенства права, повністю зосередженої на значенні правової передбачуваності та приватної автономії як самостійних цінностей[3].

У цьому контексті загальні засади (засадничі приписи або ж принципи) приватного права визначають ідеологічну, ціннісну та методологічну основу регулювання приватних відносин в Україні. Засади приватного права — це, передусім, фундаментальні ідеї, які

---

[1] Див., зокрема, Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 69.

[2] Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2015. С. 124.

[3] Gerstenberg O. Horizontal Effect. *The Cambridge Handbook of Constitutional Theory* / ed. by R. Bellamy, J. King. Cambridge : Cambridge University Press, 2025. P. 920–921.

не просто відображають сутність цивільного права, а й фактично пронизують увесь нормативний масив, визначаючи архітектоніку та вектор розвитку приватного права. Вони встановлюють стратегічні напрями бажаної та межі дозволеної з точки зору приватного права і суспільного сприйняття поведінки суб'єктів, гармонізуючи приватний інтерес із суспільним благом.

У приватноправовій літературі принципи або засади цивільного права визначаються як фундаментальні ідеї, згідно з якими здійснюється регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права. У кожній із таких засад проявляється бачення сутності даних відносин, висуваються ті чи інші вимоги до забезпечення правового становища приватної особи[1].

Органічний зв'язок загальних принципів права та приватноправових засад в юридичній науці забезпечується традиційним закріпленням (часто — деталізованим) у приватному праві основоположних засад громадянського суспільства (дотримання принципу егалітаризму, тобто рівності всіх суб'єктів, їх недоторканне право власності і свобода розпорядження ним, всеохоплюючий захист прав людини[2] та ін.).

В окремих дослідженнях такий підхід отримав назву «позитивування природних принципів». Як зазначає А. С. Довгерт, «передбачені ст. 3 ЦК України засади (принципи) корелюють із відповідними природничими правами людини та принципами, передбаченими Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод, Конституцією України та іншими актами»[3]. І далі: «уперше в історії національних цивільно-правових кодифікацій прямо в загальній частині ЦК України записана така величезна кількість природних принципів приватного права»[4].

Визначальною рисою, яка притаманна загальним засадам приватного права, є їхня максимальна абстрактність та універсальність.

1

[1] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Принципи цивільного права України в контексті їхнього співвідношення з DCFR. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d8546f8e-fd8d-44ef-971f-9e4e4d7ff190/content (дата звернення: 01.06.2026).

[2] Кузнєцова Н. Оновлений Цивільний кодекс України: візія для суспільства і правової системи. *Нове українське право.* 2026. Вип. 2. С. 47.

[3] Довгерт А. Українське цивільне право: трансформації. Частина перша. Київ : Алерта, 2026. С. 237.

[4] Там само. С. 237–238.

Вони втілюють у собі весь приватноправовий генетичний код, що є характерним для будь-яких приватних правовідносин, для системи приватного права у цілому. Ці засади мають найвищу вищу ієрархічну силу щодо інших норм ЦК та норм, що містяться в інших актах цивільного законодавства: у ситуаціях, коли конкретна стаття закону є недостатньо чіткою, суперечливою або допускає неоднозначне тлумачення, правозастосовна практика (зокрема судова) має надавати перевагу тому варіанту, який максимально відповідає духу загальних засад.

Принципи приватного права в чинному ЦК України та в проєкті ЦК[1]

Однією з основних відмінностей проєкту оновленого ЦК України[2] від чинного Цивільного кодексу України[3] є трансформація підходу до визначення засадничих принципів у приватному праві: від засад цивільного законодавства до засад приватного права. Чинний ЦК України 2003 року закріплює перелік загальних засад цивільного законодавства: такий позитивістський підхід, вочевидь, зумовлений історичним сприйняттям норми закону та її ролі у регулюванні правовідносин у радянський та пострадянський період, у тому числі в регулюванні приватних правовідносин. І його слід визнати абсолютно виправданим на етапі переходу від адміністративно-командного регулювання економіки (одним з інструментів якого виступав ЦК УРСР 1963 року) до ринкової економіки 90-х років минулого століття — першої декади XXI століття. Справді, доволі важко собі уявити різкий перехід від радянського розуміння диспозитивної норми як такої, що прямо передбачала можливість відступу від неї сторонами договору («якщо інше не передбачено законом або договором»), до регулювання приватних правовідносин нормами-принципами за відсутності конкретного закріпленого у нормі права правила поведінки — що є абсолютно природним для європейського приватного права, у тому числі і для сучасного цивільного права України.

[1] Див. докладніше : Кот О. О. Загальні засади приватного права в європейському праві та в оновленому ЦК України. *Нове українське право.* 2026. Вип. 2. С. 52–58.

[2] Проєкт Цивільного кодексу України : законопроєкт від 09.04.2026 № 15150. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356 (дата звернення: 01.06.2026).

[3] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 01.06.2026).

Так, багато з цих принципів відомі й українському праву, зокрема стаття 3 чинного Цивільного кодексу України як основні засади цивільного законодавства визначає такі:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;

3) свобода договору;

4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;

5) судовий захист цивільного права та інтересу;

6) справедливість, добросовісність та розумність.

Проєкт оновленого Цивільного кодексу України підтриманий Верховною Радою України у першому читанні 28 квітня 2026 року. Як зазначено у Пояснювальній записці до нього, проєкт ЦК готувався з огляду на гармонізацію законодавства України із правом Європейського Союзу та втілення європейських стандартів у різних галузях з метою імплементації найкращих європейських практик (як основний вектор розвитку законодавства України), забезпечення відповідності українського приватного права принципам справедливості, домірності, захисту слабшої сторони та іншим цінностям, визнаним у Європейському Союзі.

Саме тому ідеологія проєкту оновленого кодексу базується на європейському приватному праві. При його підготовці автори законопроєкту — члени Робочої групи з підготовки законопроєкту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, створеної розпорядженням Голови Верховної Ради України від 28 липня 2020 р. № 260, максимально орієнтувалися на здобутки європейської приватноправової доктрини й практики на базі Концепції оновлення Цивільного кодексу України, підготовленої у 2020 р.[1].

У Концепції оновлення Цивільного кодексу України щодо загальних засад зазначено про необхідність їх уточнення. «У цій найважливішій статті (*статті 3 ЦК України. — О. К.*) для всієї системи приватного права варто прямо зазначити, що перелік основних засад, по-перше, не є закритим, а по-друге, засади охоплюють не тільки законодавство, але і функціонування всієї приватноправової

1

[1] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. URL: https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsiia.pdf (дата звернення: 01.06.2026).

системи або визначальних її частин. Такий підхід значно збільшить правовий інструментарій для судової практики. Окремі принципи ст. 3 ЦК України можливо уточнити. Наприклад, принцип свободи договору точніше сформулювати як принцип свободи правочину. Вже у процесі нормопроєктування необхідно буде визначитися з місцем розташування таких важливих для сучасного громадянського суспільства принципів: свобода інтелектуальної (творчої) діяльності; свобода інформації та інформаційного обміну; усвідомленої відповідальної взаємодії людини з автономними роботами та штучним інтелектом; неприпустимість втручання в особисте життя фізичної особи, обумовлене розвитком новітніх технологій і розвинути їх в окремих книгах ЦК (наприклад, неприпустимість свавільного втручання у геном людини; неприпустимість свавільного втручання в організм людини та її зародка, сферу репродукції людини; крім того — неприпустимість свавільного втручання у сферу інформації про особу, персональних даних та ін.)».

Паралельно з посиланням на Концепцію оновлення ЦК України варто звернутися й до «першоджерел», з яких автори проєкту оновленого ЦК черпали ідеї, що в цьому проєкті відтворені — а це передусім європейська доктрина, уніфіковані акти в сфері приватного права (*Principles of International Commercial Contracts, United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods, Principles of European Contract Law, Draft Common Frame of Reference etc.)*, а також безпосередньо положення кодифікованого приватного права європейських країн (переважно новітні кодифікації).

Загальні засади в доктрині європейського приватного права

До базових засад європейського приватного права, на які зорієнтований проєкт Цивільного кодексу України, науковці відносять такі групи принципів:

– принципи юридичної спільноти (*Principles of the Legal Community*);

– ринкові принципи (*Market Principles*);

– принципи солідарності (*Solidarity Principles*).

До групи принципів юридичної спільноти відносять принцип еквівалентності та ефективності (*Equivalence and Effectiveness*), пропорційність (*Proportionality*), юридичну визначеність (*Legal Certainty*), принцип неприпустимості насильства та шахрайства (*Prohibition of*

Abuse and Fraud), принцип щирої співпраці та взаємного визнання (*Sincere Cooperation and Mutual Recognition*).

До ринкових принципів відносять принцип неспотвореної конкуренції (*Undistorted Competition*), приватну автономію та свободу договору (*Private Autonomy and Freedom of Contract*), право власності (*The Right to Property*).

У свою чергу до принципів солідарності належать рівність і недискримінація (*Equality and Non-Discrimination*), добросовісність (*Good Faith*), захист слабшої сторони (*Protection of the Weaker Party*), захист споживачів (*Consumer Protection*), захист працівників (*Workers' Protection*)[1].

Інші дослідники приватного права ЄС пропонують дещо інший погляд на структуру принципів приватного права та наголошують на зміні процедури, а точніше рівня їх визначення, зазначаючи, що таких принципів сім. «Сім принципів … впливають на матеріальні, процесуальні та методологічні питання, які традиційно належали до права держав-членів, але зазнали зміщення компетенції та легітимності на користь ЄС — зміщення, яке багато хто вітає, але якого інші побоюються»[2]. До них відносять такі:

принцип «обмеженої (рамкової) автономії» (*Principle of «Framed Autonomy»*);

принцип захисту слабшої сторони (*Principle of Protection of the Weaker Party*);

– принцип недискримінації (*Principle of Non-Discrimination*);
– принцип ефективності (*Principle of Effectiveness*);
– принцип балансування (*Principle of Balancing*);
– принцип пропорційності (*Principle of Proportionality*);
– принцип добросовісності та заборони зловживання правами (*Principle of Good Faith and of a Prohibition of Abuse of Rights*).

Принцип обмеженої (рамкової) автономії (Principle of «Framed Autonomy») в науці європейського приватного права описується як певний спосіб приватноправового регулювання, за якого автономія приватної особи та її договірна свобода визнаються необхідними передумовами ринкового порядку, однак не мають абсолютного характеру. Вони існують не поза правом, а в межах правового порядку,

[1] Basedow J. Book II. Principles. In: EU Private Law: Anatomy of a Growing Legal Order. Intersentia; 2021. P. 325–538.

[2] Reich N. General Principles of EU Civil Law. Cambridge: Intersentia, 2014. P. V.

який водночас гарантує свободу приватної ініціативи та встановлює її нормативні межі. Йдеться не лише про зовнішнє звуження свободи договору, а про її юридичне «обрамлення» принципами та нормами права ЄС. Такими рамками виступають, зокрема, публічний інтерес, конкурентне право, захист слабшої сторони, недискримінація, пропорційність, добросовісність і заборона зловживання правом.

Н. Райх обґрунтовано вказує, що методологічно ця концепція відображає перехід від класичного ліберального підходу *in dubio pro libertate*, згідно з яким у разі сумніву перевага надається свободі приватної особи, до моделі регуляторного приватного права. У межах такої моделі свобода ринку і свобода договору не заперечуються, але поєднуються із соціальними цілями, вимогами належного функціонування внутрішнього ринку та потребою захисту фундаментальних прав[1].

Принцип захисту слабшої сторони (Principle of Protection of the Weaker Party) у доктрині європейського приватного права розглядається як одна із загальних засад цивільного права ЄС. Зокрема, у широкому доктринальному контексті цей підхід слід розглядати як зміну спрямування правового впливу від суто формальної рівності до більш змістовного врахування фактичної нерівності сторін, хоча в сучасній літературі підкреслюється, що право ЄС не завжди веде до справжньої «матеріалізації» приватного права, оскільки споживчий захист часто залишається підпорядкованим логіці внутрішнього ринку[2]. Також цей принцип в літературі виокремлюється як самостійний елемент системи загальних принципів приватного права ЄС, пов'язуючи його насамперед із трудовим і споживчим правом, де право ЄС обмежує формальну автономію сторін з метою захисту працівника або споживача як слабшої сторони правовідносин[3].

У доктрині та законодавчих актах європейського права *принцип недискримінації (Principle of Non-Discrimination)* (який також називають «принцип рівного ставлення») як фундаментальна правова засада, що має конституційний статус і належить до первинного права Європейського Союзу, виступає однією з ключових цінностей, на

[1] Reich N. General Principles of EU Civil Law. Cambridge: Intersentia, 2014. P. 17–21, 30–36; 189–211.

[2] Domurath I., Mak C. Private Law and Housing Justice in Europe. *The Modern Law Review*. 2020. Vol. 83, Iss. 6. P. 1188–1220.

[3] Reich N. General Principles of EU Civil Law. Cambridge: Intersentia, 2013. P. 37–58.

яких засновано ЄС, поряд із повагою до людської гідності, свободи, демократії та рівності. В ієрархії джерел цей принцип стоїть на одному рівні з установчими договорами та Хартією основних прав ЄС[1], виконуючи інтерпретаційну, коригуючу функції та функцію заповнення прогалин у правопорядку.

Загальна заборона дискримінації закріплена у статті 21 Хартії основних прав ЄС, яка забороняє будь-яку дискримінацію за ознаками статі, раси, кольору шкіри, етнічного чи соціального походження, генетичних рис, мови, релігії або переконань, політичних чи інших поглядів, належності до національної меншини, майнового стану, народження, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації.

Принцип ефективності (Principle of Effectiveness) визначається у доктрині та прецедентному праві Європейського Союзу як фундаментальна вимога, згідно з якою національні правові норми та процедури не повинні робити здійснення прав, наданих правопорядком ЄС, практично неможливим або надмірно складним[2]. Цей принцип є одним із ключових обмежень так званої процесуальної автономії держав-членів і тісно пов'язаний із правом на ефективний судовий захист.

Принцип ефективності випливає з обов'язку щирого співробітництва, закріпленого у статті 4(3) Договору про ЄС[3], який зобов'язує держави-члени вживати всіх заходів для забезпечення виконання зобов'язань за Договорами (Договір про ЄС та Договір про функціонування ЄС[4]). На сучасному етапі він знаходить своє відображення у статті 19(1) Договору про ЄС, яка вимагає від держав забезпечувати засоби правового захисту, достатні для гарантування ефективного правового захисту у сферах, що охоплюються правом Союзу, а також у статті 47 Хартії основних прав ЄС (право на ефективний засіб юридичного захисту та справедливий суд).

---

[1] Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Union.* 2012. C 326. P. 391–407. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj/eng (дата звернення: 01.06.2026).

[2] Foundations of European Private Law. Edited by Roger Brownsword, Hans-W. Micklitz, Leone Niglia, Stephen Weatherill. Oxford : Hart Publishing, 2011. P. 472, 552.

[3] Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal of the European Union*. 2016. C 202. P. 13–45. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12016M%2FTXT (дата звернення: 01.06.2026).

[4] Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union.* 2016. C 202. P. 47–360. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2016/oj/eng (дата звернення: 01.06.2026).

Принцип балансування (Principle of Balancing) полягає в узгодженні конфліктних (інколи контроверсійних) прав, інтересів або цінностей для знаходження справедливого рішення в умовах правової невизначеності. На відміну від формального логічного виведення рішення з конкретної норми, балансування передбачає оцінку «ваги» різних аргументів та їхньої взаємодії в конкретному контексті[1].

В європейській правовій науці сутність методу балансування розглядається як специфічна операція з принципами, а не з правилами (по суті, принципи проти правил).

Р. Дворкін підкреслював, що принципи, на відміну від правил, мають особливий вимір — «вагу» або «значущість»; у разі зіткнення принципів той, хто вирішує конфлікт, має враховувати відносну вагу кожного з них, тоді як правила такого виміру не мають[2]. У разі якщо два принципи входять у колізію, потрібно врахувати відносну вагу кожного з них у конкретній ситуації.

Слід зауважити, що принцип балансування, як правило, застосовується тоді, коли в правовому регулюванні існує прогалина, конфлікт або неоднозначність.

Принцип пропорційності (Principle of Proportionality) визначається як один з базових принципів права Європейського Союзу (а не тільки приватного права!), що також має конституційний статус і регулює як межі повноважень інституцій ЄС, так і процес судового балансування конфліктних прав та інтересів у приватноправових відносинах. Принцип пропорційності є інструментом т. зв. раціонального зв'язку, що дає змогу оцінити легітимність втручання публічної влади або однієї приватної особи у правову сферу іншої. Конституційно-правове визначення міститься у статті 5(4) Договору про ЄС, зміст і форма дій Союзу не повинні перевищувати того, що необхідно для досягнення цілей Договорів. Хартія основних прав ЄС також закріплює пропорційність як необхідну умову для будь-якого обмеження визнаних нею прав і свобод: такі обмеження можуть вводитися лише тоді, коли вони є необхідними та справді відповідають цілям загального інтересу або потребі захисту прав інших осіб.

---

[1] Foundations of European Private Law / ed. by R. Brownsword, H.-W. Micklitz, L. Niglia, S. Weatherill. Oxford : Hart Publishing, 2011. P. 181.

[2] Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1977. P. 26–27.

У доктрині європейського приватного права *принцип добросовісності та заборони зловживання правами* (*Principle of Good Faith and of a Prohibition of Abuse of Rights*) розглядається як фундаментальні етико-правові стандарти, що забезпечують справедливість, гнучкість та довіру в цивільних правовідносинах. Хоча ці поняття мають спільне історичне коріння, вони виконують різні, але взаємодоповнюючі функції у структурі правопорядку — аналогічний підхід сприйнятий і в українському приватному праві.

Важливо зазначити, що загальні принципи приватного права, засновані на Хартії основоположних прав Європейського Союзу, самі по собі не мають прямої дії в «горизонтальних відносинах». Проте вони можуть бути використані для «оновлення» (підвищення статусу) національного приватного права країн — членів ЄС у відносинах між приватними сторонами шляхом тлумачення «настільки, наскільки це можливо» і навіть усунення норм права держави-члена, які суперечать цим принципам — що демонструє специфічну природу приватного права ЄС, яка суттєво відрізняється від права держав-членів[1].

Загальні засади приватного права в актах приватного права країн ЄС

Хоч би якою важливою була б доктрина європейського права, яка обґрунтовує ті чи інші загальні засади та приватноправові принципи, їх витоки, розвиток, класифікацію, максимальний практичний інтерес для української науки приватного права становить саме нормативне закріплення загальних засад у цивільних кодексах європейських країн.

У якості орієнтира вважаємо за доцільне проаналізувати кодифіковані акти (цивільні кодекси) Німеччини, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії, Чехії, Молдови, Казахстану і Грузії, адже це з одного боку — держави — члени ЄС, а з іншого — країни, які задекларували намір вступити в ЄС і тому наближають й гармонізують свої нормативні акти з законодавством європейських країн.

Німеччина. У німецькому BGB[2] відсутня єдина стаття, де були б зібрані усі приватноправові засади. Натомість серед найважливіших

[1] Reich N. General Principles of EU Civil Law. Cambridge: Intersentia, 2014. P. 213–214.

[2] Bürgerliches Gesetzbuch (BGB). Gesetze im Internet. URL: gesetze-im-internet.de (дата звернення: 01.06.2026).

засад, що містяться в основному акті, який регулює приватні відносини у Німеччині, можна визначити такі:

• добросовісність — §242 BGB «Боржник зобов'язаний діяти відповідно до добросовісності»;

• заборона зловживання правом — §226 BGB «Здійснення права є недопустимим, якщо воно спрямоване на шкоду»;

• добрі звичаї — §138 BGB «Правочин, що суперечить добрим звичаям, є недійсним»;

• тлумачення за добросовісністю — §157 BGB «Договори тлумачаться відповідно до добросовісності».

Франція. Так само як і у німецькому BGB, у французькому Code civil[1] відсутня окрема стаття, яка була б присвячена загальним засадам приватного права чи цивільного права. Утім, ЦК Франції після реформи договірного права чітко формулює низку керівних принципів у статтях 1102–1104.

Загальні засади приватного права, що закріплені у Цивільному кодексі Франції:

• свобода договору — Art.1102 Code civil «Кожен є вільним укладати договір»;

• обов'язковість договору — Art.1103 Code civil «Договори мають силу закону для сторін»;

• добросовісність — Art.1104 Code civil «Договори повинні виконуватись добросовісно»;

• публічний порядок та добрі нрави — Art 6. Code Civil «Приватними угодами не можна порушувати закони, що стосуються публічного порядку (*ordre public*) та моральності (*bonnes mœurs*)».

Італія. Загальні засади приватноправових відносин закріплені в окремих положеннях італійського Цивільного кодексу[2].

• Коректність — Art.1175 CC «Боржник та кредитор повинні діяти коректно».

• Добросовісність — Art.1337 CC «Сторони під час ведення переговорів та укладення договору повинні поводитися добросовісно»; Art.1375 CC «Договір виконується добросовісно».

[1] Code civil de la République Française. Légifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (дата звернення: 01.06.2026).

[2] Codice civile Italiano. Normattiva: Il portale della legge vigente. URL: https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:codice.civile:1942-03-16;262 (дата звернення: 01.06.2026).

• Свобода договору — Art.1322 CC «Сторони можуть вільно визначати зміст договору в межах, встановлених законом та корпоративними нормами. Сторони можуть також укладати договори, які не належать до типів (видів), передбачених спеціальними положеннями, за умови, що вони спрямовані на реалізацію інтересів, які заслуговують на захист згідно з правопорядком».

• Справедливість — Art.1374 CC «Договір зобов'язує сторони не лише до того, що в ньому виражено, а й до всіх наслідків, які випливають із нього відповідно до закону, або, за його відсутності, відповідно до звичаїв та справедливості (*equità*)».

Нідерланди. Загальні засади приватного права Нідерландів закріплені у наступних статтях ЦК Нідерландів (*Burgerlijk Wetboek, BW*)[1]:

• розумність і справедливість — Art.6:2 BW «Сторони повинні діяти розумно і справедливо»;

• заборона зловживання правом — Art.3:13 BW «Забороняється зловживання правом»;

• розумність та справедливість — Art.3:12 BW «При визначенні того, що є «розумним та справедливим», необхідно враховувати загальновизнані правові погляди, соціальні та особисті інтереси, пов'язані з цією справою».

Бельгія. ЦК Бельгії[2] також визначає загальні засади приватноправових відносин у окремих статтях Цивільного кодексу:

• добросовісність — Art.5.73 CC «Договори виконуються добросовісно»;

• обов'язковість договору — Art.5.97 CC «Договір має силу закону»;

• заборона зловживання правом — Art.1.10 CC «Особа, яка здійснює своє право таким чином, що це явно виходить за межі нормального здійснення цього права розсудливою та обережною особою в аналогічних обставинах, вчиняє зловживання правом»;

• лояльність сторін / добросовісність — Art.5.73 CC «Договори повинні вестися (переговори), укладатися та виконуватися добросовісно».

1

2

[1] Burgerlijk Wetboek. Overheid.nl: Wettenbank. URL: https://www.overheid.nl (дата звернення: 01.06.2026).

[2] Code civil de Belgique. Service public fédéral Justice. URL: https://www.just.fgov.be (дата звернення: 01.06.2026).

Чехія. У Цивільному кодексі Чехії (*Občanský zákoník, OZ*)[1] також можна побачити загальні засади приватного права, що закріплені в його окремих статтях:

• автономія волі — §1(2) OZ «Приватне право захищає гідність і свободу людини…»; «Кожен може робити все, що не заборонено законом»;

• добросовісність — §6 OZ «Кожен зобов'язаний діяти у правових відносинах чесно (добросовісно)»;

• захист слабшої сторони — §3 (2) OZ «Приватне право захищає слабшу сторону»;

• справедливість — §2 (3) OZ «Тлумачення правової норми не може суперечити добрим звичаям і справедливості»;

• заборона формалізму — §2(1) — (2) OZ «Кожне положення приватного права повинно тлумачитися відповідно до його змісту (мети)».

Молдова. Модернізована у 2019 році редакція Цивільного кодексу Республіки Молдова[2] на відміну від інших кодифікацій цивільного права містить окрему статтю, присвячену принципам цивільного права, — стаття 1 ЦК Молдови прямо закріплює такі загальні засади приватноправових відносин:

• рівність учасників цивільних правовідносин;
• захист інтимного, приватного та сімейного життя;
• недоторканність власності;
• свобода договору;
• захист добросовісності;
• захист споживача;
• неприпустимість свавільного втручання у приватні справи;
• вільна реалізація цивільних прав;
• гарантування відновлення особи в порушених правах та їх захисту компетентними судовими органами.

Казахстан. Так само як і в Республіці Молдова, Цивільний кодекс Республіки Казахстан[3] містить окрему статтю, яка присвячена закріпленню загальних засад приватного права (стаття 2 ЦК РК):

1

2

3

[1] Občanský zákoník (Česko). Zákony pro lidi. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-89 (дата звернення: 01.06.2026).

[2] Codul civil al Republicii Moldova. Registrul de Stat al Actelor Juridice. URL: https://www.legis.md (дата звернення: 01.06.2026).

[3] Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part) : Law of the Republic of Kazakhstan No. 268-XIII of December 27, 1994. «Adilet» Information and Legal System of Normative Legal Acts of the Republic of Kazakhstan. URL: zan.kz (дата звернення: 01.06.2026).

• рівність учасників цивільно-правових відносин;
• недоторканність власності;
• свобода договору;
• неприпустимість свавільного втручання у приватні справи;
• безперешкодне здійснення цивільних прав;
• забезпечення відновлення порушених прав та їх судового захисту;
• свобода обігу товарів, послуг, грошей.

Грузія. Є підстави стверджувати, що Цивільний кодекс Грузії 1997 року[1] побудований на моделі німецького BGB і не містить окремої статті, присвяченої загальним засадам приватного права. Ці норми-принципи приватного права розосереджені по тексту усього Цивільного кодексу.

• Рівність сторін — стаття 1 ЦК Грузії «Цей Кодекс регулює приватні правовідносини, що ґрунтуються на рівності осіб...».

• Добросовісність та заборона зловживання правом — стаття 8 ЦК Грузії «Учасники повинні здійснювати свої права добросовісно».

• Свобода договору — стаття 9 ЦК Грузії «Цивільне законодавство забезпечує свободу цивільного обороту, якщо здійснення цієї свободи не порушує права третіх осіб».

Підсумовуючи викладене, є підстави стверджувати, що загальні засади приватного права забезпечують його людиноцентричність як основоположний напрям регулювання у сфері приватноправових відносин. Виступаючи продовженням природних прав людини, закріплених у Конституції України, вони зміщують акцент із державного примусу на визнання людини, її прав, свобод та законних інтересів найвищою соціальною цінністю. У такому контексті загальні засади приватного права набувають статусу гаранта громадянської свободи, автономії волі та майнової самостійності, створюючи умови для стабільного та передбачуваного розвитку цивільного обігу в умовах ринкової економіки.

Це фундамент, на якому будується довіра учасників приватних правовідносин один до одного та до держави, оскільки принципи гарантують, що будь-яке правове рішення буде не лише законним, а й об'єктивно справедливим.

1

[1] Civil Code of Georgia : Law of Georgia No. 786-rs, June 26, 1997. Legislative Herald of Georgia (Matsne). URL: matsne.gov.ge (дата звернення: 01.06.2026).

І незалежно від обраної в Цивільному кодексі форми, загальні засади приватного права мають відігравати роль категоричного імперативу Іммануїла Канта у приватному праві — роль загального закону для всіх учасників правовідносин, які регулюються приватним правом[1].

[1] Кот О. Загальні засади приватного права в європейському праві та в оновленому ЦК України. *Нове українське право.* 2026. Вип. 2. С. 52–59.

1.3. Функції загальних засад приватного права: регулятивна, правоохоронна, інтерпретаційна та системоутворююча

У науці та правозастосовній практиці загальні засади приватного права нерідко зводяться до своєрідних «чергових формул», позаяк до них звертаються, як правило, на початку мотивувальної частини судового рішення чи доктринального міркування для надання аргументації певного концептуального тону. Водночас таке посилання далеко не завжди має реальний вплив на зміст правозастосовного акта або на спосіб вирішення конкретного приватноправового конфлікту. Сам по собі цей прийом не є помилковим, адже проблема взагалі не в тих чи інших прийомах юридичної техніки, а в тому, що загальні засади починають сприйматися як щось вторинне стосовно «справжніх» норм права — тобто норм із чітко визначеною диспозицією та безпосередньо встановленими юридичними наслідками. У результаті нормативна сила засад ніби редукується до допоміжної або декларативної функції. Саме таке розуміння, на наше переконання, потребує критичного переосмислення, бо приватне право як система приватної автономії не може функціонувати виключно на рівні техніки нормативних приписів — воно потребує фундаментальних засад, які забезпечують внутрішню цілісність приватноправового порядку, визначають межі здійснення свободи та створюють передумови для стабільності й передбачуваності цивільного обороту. Загальні засади приватного права у цьому контексті виступають не факультативним елементом системи, а її нормативною основою.

Коли йдеться про «онтологічний статус» засад, то мається на увазі не певне метафізичне питання про буття як таке, а питання про те, в якому режимі існує право і, відповідно, в якому режимі існують принципові нормативні положення. І тут доречно зіставити кілька ліній онтологічного мислення, бо, як видається, кожна з них висвітлює іншу грань осмислюваного феномена.

На думку Іманнуїла Канта, право становить собою систему умов, за яких свобода одного може співіснувати зі свободою іншого за універсальним законом[1]. Це важливий, навіть можна сказати тверезий,

[1] Kant I. Die Metaphysik der Sitten. Hamburg : Felix Meiner, 2017. P. 45. URL: https://meiner.de/die-metaphysik-der-sitten-11906.html (дата звернення: 17.02.2026).

підхід, де онтологія права виводиться не з опису фактів, а з аналізу умов можливості співіснування свобод. Тоді загальні засади постають не як «декларації», а як базові умови приватноправового порядку: без них свобода договору або непорушність власності лишаються соціальними гаслами, але не стають юридичною формою взаємної свободи. Тут, до речі, добре видно, чому добросовісність не є моральним додатком. Вона є умовою юридичної сумісності автономій, отже — умовою можливості самого цивільного обороту (інакше приватноправова свобода дуже швидко редукується до фактичної переваги сильнішого).

Гегелівська лінія говорить інакше і, певною мірою, різкіше. Право розуміється як буття свободи, що набуло форми загальності[1]. У цьому випадку онтологія права не зводиться до «умов можливості», вона показує, як свобода стає дійсністю саме через інститути та загальні категорії. Для приватного права це має принципове значення: свобода не передує праву як готова даність, вона виявляє себе як юридична лише тоді, коли набуває загальної форми, здатної бути визнаною іншими. Тому загальні засади у гегелівському ключі слід бачити як структурні моменти раціоналізації волі: вони не просто окреслюють межі, вони «перекладають» автономію у форму, придатну для взаємності. Свобода договору, рівність учасників, неприпустимість зловживання правом, вимога добросовісності — це, як видається, не набір паралельних лозунгів, а різні прояви однієї логіки: свобода стає правом лише тоді, коли вона водночас є свободою для іншого, а не проти іншого.

У другій половині XIX століття значного поширення набуває неокантіанська традиція. Вона, можна сказати, переносить питання з «буття» на «чинність». Для неокантіанців право існує передусім як нормативна величина. Право тут не факт, не звичай та, зрештою, навіть не психологічна установка. Тому й засади представлені неокантіанцями як стандарти чинності (критерії прийнятності). З цієї позиції суддя, аргументуючи через принципи, не «домішує» до права зовнішню мораль, а працює в межах самого правопорядку, використовуючи ті нормативні орієнтири, що вже мають у ньому чинність і, власне, підтримують системність приватного права.

[1] Hegel G. W. F. Grundlinien der Philosophie des Rechts. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1970. P. 35. URL: https://www.suhrkamp.de/buch/g-w-f-hegel-grundlinien-der-philosophie-des-rechts-t-9783518101394/ (дата звернення: 17.02.2026).

Неокантіанський погляд на право нерідко прийнято зіставляти із критичною онтологією Ніколая Гартмана. Останній критикував неокантіанців за забуття онтології, а також за те, що, здійснюючи свою критичну традицію мислення, ті забувають про багатошаровість буття і не зважають на відмінності рівнів реального та ідеального (будучи змушені оперувати онтологічними припущеннями). Якщо принаймні спробувати перекласти цю ідею на юридичну ниву (звісно, з належною обережністю), стає легше пояснити, чому принципи не є ані просто узагальненням практики, ані лишень технічною «надбудовою» над нормами. Вони належать до нормативно-ціннісної площини, котра, знову-таки, має власний спосіб існування у праві. Означений спосіб не вимірюється так само як факти, але саме він визначає, чи не перетворюється формально коректне застосування норми на замасковане свавілля. Інакше кажучи, право може бути «правильним» за формою і водночас непридатним за своїм приватноправовим сенсом. Саме тоді, як видається, в дію вступають засади як засіб для внутрішнього корегування.

Нарешті, якщо звернутися до фундаментальної онтології, то акцент вже робиться на способі людського співбуття. Тут право не може уявлятись як сама по собі чиста нормативність (якогось, умовно, «безповітряного» простору). Натомість воно вкорінене у практиках взаємного визнання як контрагентів, у здатності розраховувати на іншу сторону (боржника, кредитора), у стійкості очікувань (котра визначає легітимність останніх), зрештою, у відповідальності за власні дії. У такому баченні загальні засади можна спробувати описати як юридичні форми стабілізації людського співіснування. Останні підтримують довіру як передумову приватноправового обігу. Такі форми також стримують спокусу стратегічної недоброчесності. Окрім того, вони здатні перетворювати випадкові соціальні взаємодії на передбачувані правові зв'язки та послідовності дій (або подій). На наше переконання, тут ідеться не про «психологізацію» права (в чому нерідко звинувачують представників фундаментальної онотології, однак, як гадаємо, безпідставно), а радше про нагадування того, що приватне право працює лише тоді, коли у ньому захищені не тільки інтереси, а й сама можливість взаємодії.

Аксіологічний вимір загальних засад логічно доповнює онтологічний. Він, по суті, пояснює, чому приватноправова свобода не може бути чисто формальною. Принципи справедливості, добросовісності, розумності, пропорційності вбудовують у приватне право той

мінімум ціннісної орієнтації, без якого свобода договору стає інструментом обхідних стратегій, а здійснення права — способом легалізувати шкоду під прикриттям дозволу. Лон Л. Фуллер, говорячи про «внутрішню моральність права», підкреслював, що право втрачає легітимність, коли відривається від вимог раціональності та послідовності[1]. Для приватного права це означає таке: норми можуть існувати як текст, але правопорядок існує як цілісність лише тоді, коли засади утримують поведінку у межах юридично прийнятного, не дозволяючи формальній правильності перетворитися на механізм несправедливості.

Показово, що ця ціннісна робота принципів не означає їх «м'якості» або декоративності. Навпаки, вони мають нормативну вагу і здатні впливати на результат розв'язання конкретної справи, бо правова система складається не тільки з правил, а й з принципів, які мають вагу у практичному міркуванні[2]. У континентальному приватному праві це проявляється особливо виразно там, де формально допустима поведінка суперечить добросовісності або де здійснення суб'єктивного права набуває характеру зловживання. Саме тоді засади виконують подвійне завдання: вони, з одного боку, зберігають автономію як базову цінність приватного права, а з іншого, захищають її від внутрішнього саморуйнування, коли свобода починає працювати проти умов її ж можливості.

Отже, загальні засади приватного права слід розуміти як нормативні утворення подвійної природи. Онтологічно вони конституюють приватноправовий порядок як порядок взаємного визнання автономій, а аксіологічно — задають критерії, що роблять цю автономію юридичною, тобто сумісною з рівністю, відповідальністю та довірою у цивільному обороті. І саме тому вони не є периферією приватного права: вони становлять його внутрішню схему, яка водночас і тримає систему, і спрямовує її аргументацію.

У межах сучасної української цивілістичної доктрини питання функціонального призначення загальних засад приватного права дедалі частіше пов'язується не лише з проблемою тлумачення норм,

[1] Fuller L. L. The Morality of Law. Revised ed. New Haven ; London : Yale University Press, 1969. P. 39. URL: https://yalebooks.yale.edu/book/9780300010701/the-morality-of-law/ (дата звернення: 17.02.2026).

[2] Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1978. P. 26. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674867116 (дата звернення: 17.02.2026).

а й із самим способом існування приватноправового регулювання. Так, у працях українських науковців неодноразово підкреслюється, що загальні засади цивільного права виконують роль фундаментальних орієнтирів розвитку приватноправової системи, забезпечуючи її стабільність, послідовність та здатність адаптуватися до нових суспільних відносин. У цьому аспекті функції загальних засад виходять далеко за межі суто декларативного закріплення базових ідей цивільного законодавства. Йдеться про нормативні механізми, через які право зберігає власну внутрішню єдність та здатність реагувати на трансформації соціального середовища без втрати системності. Виходячи з такого розуміння засад приватного права, варто виділити такі їх функції: регулятивну, правоохоронну, інтерпретаційну та системоутворюючу.

Регулятивна функція загальних засад приватного права

Регулятивна функція загальних засад приватного права не є ані допоміжним додатком до спеціальних норм, ані виключно резервним механізмом, що застосовується за наявності прогалин правового регулювання. Її сутність полягає в тому, що саме через загальні засади приватне право набуває здатності спрямовувати поведінку суб'єктів ще до виникнення спору, на стадії формування наміру, вибору моделі взаємодії, оцінки ризиків та визначення меж допустимої реалізації приватної автономії. Таке регулювання не завжди реалізується через чітко визначену санкцію. Воно радше являє собою систему нормативних стандартів, які «працюють наперед»: задають межі належного і тим самим попереджують спокусу використати формальне право, як прикриття для недобросовісної стратегії.

Свобода договору традиційно розглядається як одна з центральних засад приватного права. Однак її зміст не може зводитися до абсолютної свободи розсуду сторін. Патрік Атія переконливо показував, що історичний розвиток ідеї свободи договору супроводжувався її поступовою трансформацією, позаяк реальна економічна нерівність сторін та асиметрія інформації унеможливлювали «чисту» модель свободи[1]. Звідси випливає, що регулятивна функція свободи

1

[1] Atiyah P. S. The Rise and Fall of Freedom of Contract. Oxford : Oxford University Press, 1979. P. 12. URL: https://global.oup.com/academic/product/the-rise-and-fall-of-freedom-of-contract-9780198255277 (дата звернення: 17.02.2026).

договору полягає не у певному «безумовному» дозволі, а у визначенні таких параметрів автономії, які забезпечують її сумісність із добросовісністю, справедливістю та балансом інтересів учасників цивільного обороту. Інакше свобода договору поступово втрачає власну соціальну та правову основу.

Саме у цьому аспекті проявляється діалектичний характер регулятивної функції загальних засад приватного права. Так, з одного боку, загальні засади свободи договору розширюють можливості суб'єкта, визнаючи за ним право бути автономним архітектором свого приватноправового статусу своїх відносини. З іншого боку, стримують автономію, встановлюючи внутрішні межі такої автономії, не дозволяючи перетворюватись на свавілля. При цьому йдеться не про зовнішню моралізацію приватного права, а про внутрішню вимогу самого приватноправового порядку. Принцип добросовісності у цьому контексті виконує функцію внутрішнього регулятора поведінки, орієнтуючи учасників цивільного обороту на лояльне та передбачуване здійснення своїх прав і обов'язків.

Особливо виразно регулятивний потенціал загальних засад проявився у німецькій цивілістичній традиції, яка опирається на § 242 BGB та принцип *Treu und Glauben*, як інструмент конкретизації зобов'язань. Карл Ларенц підкреслював, що цей принцип дає суду змогу виводити із зобов'язання такі обов'язки, які прямо не передбачені договором, але випливають із його природи[1]. Йдеться, зокрема, про обов'язок співпраці сторін, попередження істотних ризиків, утримання від створення перешкод виконанню зобов'язання. Тож загальні засади не лише обмежують поведінку учасників правовідносин, а й здатні конкретизувати та змістовно «донаповнювати» сам правовий зв'язок.

Подібний підхід простежувався ще у римському праві через розмежування контрактів stricti iuris та bonae fidei. У першому випадку суддя був зв'язаний формулою позову. Натомість у другому претор мав врахувати широкий контекст — як сторони діяли одна стосовно іншої. І саме тут, у договорах bonae fidei, регулятивна роль означеного принципу виявлялася чи не найвиразніше, адже вимога діяти

[1] Larenz K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft. 6. Aufl. Berlin ; Heidelberg : Springer, 1991. P. 153. URL: https://www.amazon.de/Methodenlehre-Rechtswissenschaft-Enzyklop%C3%A4die-Rechts-Staatswissenschaft/dp/3540528725 (дата звернення: 17.02.2026).

bona fides робила юридично значимим те, що не завжди можна було вмістити у короткій формулі. Саме завдяки цьому приватне право отримувало можливість забезпечувати баланс інтересів навіть у тих випадках, коли буквальне застосування формули договору не дозволяло досягти справедливого результату.

Сучасна українська судова практика дедалі частіше демонструє аналогічний підхід. Так, національні суди у спорах щодо виконання договорів дедалі частіше оцінюють дії сторін крізь призму добросовісності навіть тоді, коли, здавалося б принаймні формально, умови договору начебто не було порушено. Сторона, котра, скажімо, навмисно прострочує прийняття виконаних робіт, аби збільшити штрафні санкції, може бути визнана такою, що діє недобросовісно, і це впливає на кінцевий висновок суду. Тут і проявляється регулятивна сила означених вище засад приватного права, позаяк вони стримують та попереджають «стратегії зловживання».

Для теоретичного опису цього ефекту доречно пригадати концепцію «оптимізаційних приписів» Роберта Алексі: принципи вимагають реалізації певної цінності у максимально можливій мірі з урахуванням обставин[1]. Тож регулятивна функція засад має гнучкий характер. Вона не фіксує єдиний результат наперед, але спрямовує правозастосування до балансу, який, з огляду на конкретні умови, виглядає юридично виправданим. Інколи це баланс свободи договору і справедливості, інколи — автономії та захисту довіри, інколи — формальної визначеності та вимоги лояльної поведінки (і саме тут аргументація стає вирішальною).

Особливе місце у структурі регулятивної функції посідає принцип неприпустимості зловживання правом, який регулює не лише «порушення» у традиційному сенсі, а й сам спосіб здійснення суб'єктивних прав. Так, формально особа діє у межах наданого їй права (наприклад, заново подає щойно відхилене судом клопотання, позаяк відмова у його задоволенні не забороняє подати таке заново). Проте якщо очевидною метою є заподіяння шкоди іншому (як-от у нашому попередньому прикладі — затягнути процес) або отримати вигоду шляхом руйнування справедливого балансу, суд повноважний відмовити у захисті такої претензії.

1

[1] Alexy R. Theorie der Grundrechte. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1985. P. 75. URL: https://www.suhrkamp.de/buch/robert-alexy-theorie-der-grundrechte-t-9783518283281/ (дата звернення: 17.02.2026).

Певні паралелі можна простежити й в англо-американській правовій традиції, зокрема у доктрині *implied terms*, відповідно до якої суд визнає існування певних обов'язків навіть за відсутності їх прямого закріплення у договорі. Роберт Саммерс, аналізуючи інструменталізм у праві, показував, що загальні стандарти нерідко використовуються для досягнення справедливого результату[1]. Контекст інший, але механізм подібний: принципові стандарти дозволяють праву регулювати поведінку там, де текстова визначеність неминуче «не встигає» за складністю реальних відносин.

Регулятивна функція загальних засад має також важливий культурно-правовий вимір. Послідовне застосування принципів формує у учасників цивільного обороту певні нормативні очікування. Коли принципи послідовно застосовуються, вони стають частиною нормативного середовища. Підприємці, укладаючи договори, думають не лише про букву умови, а й про те, який вигляд їх поведінка матиме у координатах добросовісності; сторони зобов'язання, своєю чергою, оцінюють ризики не тільки через санкції, а й через можливість судової оцінки їхньої лояльності. Отже, засади регулюють не лише через рішення суду. Вони регулюють через очікування.

Втім, ця функція не є безмежною. Регулятивний потенціал засад повинен реалізовуватися з урахуванням вимоги правової визначеності, так як принципи не можуть перетворюватися на універсальне виправдання будь-якого рішення, оскільки їх довільне застосування здатне підірвати стабільність правового регулювання та довіру до правопорядку. Саме тому регулятивна роль засад передбачає також методологічну дисципліну правозастосування та якість судового мотивування.

Отже, регулятивна функція загальних засад приватного права полягає у формуванні стандартів належної поведінки, які спрямовують суб'єктів у межах їх автономії, конкретизують зміст правовідносин через імпліцитні обов'язки, упереджують зловживання та стабілізують очікування цивільного обороту. Її сутність полягає у поєднанні свободи та відповідальності, дозволу та межі, формальної автономії та матеріальної справедливості. Саме у цьому поєднанні, зрештою, і проявляється реальна нормативна «працездатність» засад приватного права.

[1] Summers R. S. Instrumentalism and American Legal Theory. Ithaca, NY : Cornell University Press, 1982. P. 88. URL: https://www.amazon.com/Instrumentalism-American-Theory-Robert-Summers/dp/080141511X (дата звернення: 17.02.2026).

Правоохоронна функція загальних засад приватного права

Правоохоронна функція засад не зводиться до санкції чи реституції, а являє собою механізм повернення відносин у стан, який у межах приватноправового порядку можна визнати справедливим, пропорційним і добросовісним. Інакше кажучи, правоохоронний потенціал загальних засад спрямований не лише на реакцію держави на порушення суб'єктивного права, а й на підтримання внутрішньої стабільності приватноправового порядку.

У цьому контексті показовою є концепція Ернеста Вайнріба, який розглядає приватне право як автономну сферу коректівної справедливості, де відносини між сторонами вибудувані за логікою взаємного співвіднесення прав і обов'язків[1]. З огляду на це порушення у приватному праві не є просто «збитком» або «невиконанням», а деформацією структури юридичного зв'язку між учасниками правовідносин. Відповідно, правоохоронна функція загальних засад полягає не у зовнішньому покаранні, а у відновленні порушеного дисбалансу: кредитор і боржник, потерпілий і заподіювач шкоди, власник і володілець. Загальні засади закладають критерій, що *саме* вважати деформацією суспільних відносин і якою має бути юридична відповідь на ситуацію з боку тих чи інших учасників правовідносин.

Однією з центральних категорій, через яку правоохоронний потенціал засад стає видимим, є зловживання правом. Ця конструкція заперечує уявлення про те, що будь-яке здійснення суб'єктивного права автоматично підлягає захисту лише тому, що формально перебуває у межах закону. Якщо суб'єктивне право використовується як інструмент заподіяння шкоди або як спосіб створити контрагенту ситуацію безвиході, тоді правоохоронна функція засад реалізується через відмову у захисті.

У цьому контексті особливої уваги заслуговують ідеї Лон Фуллера щодо внутрішньої моральності права[2]. Для приватного права це означає, що формальна коректність не може бути «імунітетом» від

1 [1] Esser J. Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts: rechtsvergleichende Beiträge zur Rechtsquellen- und Interpretationslehre. 4., unveränderte Aufl. Tübingen : Mohr Siebeck, 1990. 414 S. DOI: 10.1628/978-3-16-161910-6. P. 56. URL: https://www.mohrsiebeck.com/buch/grundsatz-und-norm-in-der-richterlichen-fortbildung-des-privatrechts-9783161619106/ (дата звернення: 17.02.2026).

2 [2] Fuller L. L. The Morality of Law. Revised ed. New Haven ; London : Yale University Press, 1969. P. 96. URL: https://yalebooks.yale.edu/book/9780300010701/the-morality-of-law/ (дата звернення: 17.02.2026).

оцінки добросовісності, інакше юридичні форми починають прикривати несправедливість.

Виразно ця функція проявляється у німецькій цивілістичній традиції, сформованій навколо § 242 BGB. Показовою є заборона суперечливої поведінки — venire contra factum proprium. Її зміст простий і водночас жорсткий: якщо сторона своїми діями сформувала у контрагента обґрунтовані очікування, вона не може різко змінити позицію, посилаючись на формальне право, коли така зміна руйнує довіру, яку вона сама ж і породила. Карл Ларенц підкреслював, що в подібних ситуаціях суд не «вигадує» нове правило, а виявляє зміст принципу, закладений у правопорядку[1]. Тобто правоохоронна функція тут полягає у захисті довіри як юридично значущої категорії. При цьому йдеться не про охорону суб'єктивних психологічних очікувань як таких, а про забезпечення стабільності та передбачуваності правових зв'язків. Без захисту довіри приватне право втратило б здатність гарантувати безпечність і передбачуваність взаємодії учасників правовідносин.

Особливого значення правоохоронна функція набуває і у сфері деліктних зобов'язань. Формальні моделі відповідальності не здатні врахувати всю складність реальних життєвих ситуацій: ступінь вини, поведінку потерпілого, розподіл ризиків між сторонами, пропорційність відшкодування тощо. Саме тому принципи справедливості, добросовісності та розумності виконують функцію корекції правозастосування, не дозволяючи ані перетворити відшкодування шкоди на форму покарання, ані звести його до символічної компенсації, що не відновлює порушену рівновагу. Тут доречно згадати Роберта Алексі, який описував принципи як оптимізаційні приписи, що потребують зважування[2]. Правоохоронна функція, відповідно, набуває характеру балансування: між автономією і захистом, між визначеністю і добросовісністю, між формою і змістом, а також, що важливо, між приватноправовою логікою та загальними вимогами справедливості.

---

[1] Larenz K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft. 6. Aufl. Berlin ; Heidelberg : Springer, 1991. P. 154. URL: https://www.amazon.de/Methodenlehre-Rechtswissenschaft-Enzyklop%C3%A4die-Rechts-Staatswissenschaft/dp/3540528725 (дата звернення: 17.02.2026).

[2] Alexy R. Theorie der Grundrechte. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1985. P. 75. URL: https://www.suhrkamp.de/buch/robert-alexy-theorie-der-grundrechte-t-9783518283281/ (дата звернення: 17.02.2026).

Подібний підхід простежується і у працях Ніла Маккорміка, який наголошував на тому, що у складних справах суддя звертається до принципів тоді, коли правила не дають однозначної відповіді, і саме принципи забезпечують аргументативну цілісність рішення[1]. Ця думка добре пояснює, чому правоохоронна функція засад є не винятком, а структурним елементом приватного права: спірні ситуації рідко вкладаються у «чисті» диспозиції, а механічне застосування правил нерідко породжує неприйнятний результат. Принципи натомість дають змогу показати, чому конкретний спосіб захисту є виправданим у межах правопорядку, а не лише з позиції інтуїтивної справедливості.

Водночас саме в охоронному вимірі найгостріше постає питання меж. Принципи мають нормативну вагу, але ця вага не довільна, вона має бути обґрунтована у межах правової традиції та цілісності аргументації. Тому правоохоронна функція засад не повинна перерости у суддівський активізм, коли будь-яке рішення виправдовується загальною фразою про справедливість. Засади працюють тоді, коли вони дисциплінують рішення, а не замінюють його мотивування.

Отже, правоохоронна функція загальних засад приватного права полягає у відновленні порушеної рівноваги, захисті довіри як фундаментальної основи приватних відносин. Саме ця функція загальних засад забезпечує здатність приватного права захищати не лише формальну законність, а й внутрішню справедливість приватноправового порядку.

Інтерпретаційна функція загальних засад приватного права

Інтерпретаційна функція загальних засад приватного права проявляється тоді, коли потрібно з'ясувати зміст норми у конкретній ситуації і водночас зберегти узгодженість рішення з логікою приватноправового порядку. І саме тут виникає найбільше ризиків, адже буквальне тлумачення нерідко призводить до надмірно вузького або формалізованого розуміння норми, тоді як надмірно розширювальна інтерпретація може створювати ризики довільності правозастосування. За таких умов загальні засади виконують дві ролі

1

[1] MacCormick N. Legal Reasoning and Legal Theory. Oxford : Oxford University Press, 1978. P. 103. URL: https://global.oup.com/academic/product/legal-reasoning-and-legal-theory-9780198763840 (дата звернення: 17.02.2026).

одночасно: з одного боку, вони допомагають визначити юридично релевантний зміст припису, а з іншого, стримують інтерпретацію від виходу за межі приватного права як системи координації автономій суб'єктів.

У приватному праві значна частина норм побудована з використанням так званих оціночних понять, які становлять собою законодавчу відповідь на об'єктивну потребу в гнучкості (й водночас відкривають горизонт справедливості й пропорційності). Тому на відміну від представників юридичного позитивізму не варто розглядати останні як «недолік» кодифікації. «Розумність», «добросовісність», «справедливість», «істотність», «належний строк» перетворюють нормативні тексти приватного права на відкриті (в сенсі Умберто Еко), позаяк обставини спорів різноманітні, а зміст правовідносин часто залежить від контексту поведінки сторін. Тож інтерпретація стає вже не операцією логіко-математичного характеру, а юридичною конкретизацією (англ. *construction*): при застосуванні суддя має показати, які факти є значущими, які очікування сформувалися, які ризики приймали сторони, як співвідносяться їхні інтереси.

Карл Ларенц, аналізуючи методологію тлумачення у приватному праві, наголошував, що сам текст не «вичерпує» зміст норми, а системні та ціннісні орієнтири є невід'ємними для коректного розуміння[1]. Це означає, що засади працюють як елементи системного тлумачення: вони допомагають узгодити норму з іншими нормами, інститутами та загальною логікою приватноправового регулювання. Особливо чітко це проявляється у ситуаціях, коли буквальне застосування норми формально допускає поведінку, що фактично руйнує баланс інтересів або підриває довіру між учасниками цивільного обороту. Суд у таких випадках не може обмежитися механічним застосуванням тексту норми, оскільки приватне право спрямоване не лише на забезпечення формальної визначеності, а й на підтримання умов справедливого співіснування автономних суб'єктів.

У випадках, коли правила не дають однозначної відповіді, саме принципи набувають вирішального значення у правовому

[1] Larenz K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft. 6. Aufl. Berlin ; Heidelberg : Springer, 1991. P. 97. URL: https://www.amazon.de/Methodenlehre-Rechtswissenschaft-Enzyklop%C3%A4die-Rechts-Staatswissenschaft/dp/3540528725 (дата звернення: 17.02.2026).

міркуванні[1]. Це має особливе значення для приватного права, оскільки більшість складних спорів виникають на межі конфлікту між формальною визначеністю та матеріальною справедливістю, свободою договору та захистом довіри, автономією волі та неприпустимістю зловживання правом. Тож засади стають методологічним інструментом, який дозволяє суду мотивувати вибір певного значення норми, показавши, чому саме така інтерпретація узгоджується з системою приватного права.

Концепція принципів як оптимізаційних приписів запропонована Робертом Алексі, який описував принципи як оптимізаційні приписи, що реалізуються шляхом зважування у конкретних обставинах[2]. Принципи не просто «додаються» до тексту норми, а формують структуру юридичної аргументації. Якщо одна сторона посилається на свободу договору, а інша — на добросовісність чи справедливість, суд має не механічно надати перевагу одному із принципів, а здійснити їх зважування з урахуванням конкретних обставин справи.

Особливо виразно інтерпретаційна функція проявляється у застосуванні принципу добросовісності та доктрини venire contra factum proprium. Якщо сторона своєю поведінкою сформувала у контрагента певні очікування, а потім намагається послатися на формальну норму чи формальну умову договору для різкої зміни позиції, постає питання: чи допустиме таке тлумачення права, яке легітимізує подібну стратегію? Саме загальні засади дають змогу дійти висновку, що інтерпретація має бути такою, щоб право не перетворювалося на інструмент руйнування довіри, якої і потребує саме ж право для функціонування цивільного обороту.

Вже римське право знало поділ на договори *stricti iuris* та *bonae fidei*. Це демонструє, що тлумачення в приватному праві давно було пов'язане з оцінкою поведінки сторін і з урахуванням стандартів добросовісності. Претори оцінювали не лише буквальний текст угоди (якщо така укладалася, що в період республіки було невластиво для

1

[1] Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1978. P. 26. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674867116 (дата звернення: 17.02.2026).

2

[2] Alexy R. Theorie der Grundrechte. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1985. P. 78. URL: https://www.suhrkamp.de/buch/robert-alexy-theorie-der-grundrechte-t-9783518283281/ (дата звернення: 17.02.2026).

громадян Риму), а й те, що сторони могли добросовісно очікувати одна від одної.

Водночас інтерпретаційна функція засад приватного права виконує також обмежувальну (стримувальну) роль. Мається на увазі, що завдяки такій функції загальних засад суди не можуть під приводом досягнення «справедливого» результату довільно коригувати зміст закону або підміняти правове регулювання власними моральними оцінками.

Отже, інтерпретаційна функція загальних засад приватного права полягає у забезпеченні системного та ціннісно узгодженого тлумачення норм цивільного законодавства, конкретизації оціночних понять, формуванні структури юридичної аргументації та обмеженні довільності правозастосування. Водночас вони обмежують інтерпретацію, не дозволяючи їй перетворитися на довільну корекцію тексту (того, що в західній юриспруденції називають *loose interpretation*).

Системоутворююча функція загальних засад приватного права

Системоутворююча функція загальних засад приватного права найбільш виразно проявляється у тих ситуаціях, коли окремі норми, інститути чи судові конструкції починають породжувати різні, а інколи й взаємовиключні правові результати. Норма може виглядати цілком визначеною, інститут — начебто самодостатнім, судова конструкція — формально коректною. Проте формальна визначеність окремої норми ще не гарантує цілісності правового регулювання, оскільки приватне право не є механічною сукупністю ізольованих приписів. За відсутності внутрішніх системних зв'язків така сукупність легко трансформується у фрагментарний нормативний масив, де окремі інститути залишаються формально завершеними, але не утворюють єдиного правового порядку. Саме загальні засади забезпечують перехід від «набору правил» до системи приватного права у власному значенні цього поняття.

У цьому контексті особливого значення набувають ідеї Клауса-Вільгельма Канаріса про системне мислення в юриспруденції. Він підкреслював, що система у праві є формою раціональності, яка уможливлює узгоджені рішення і мінімізує суперечності[1].

[1] Canaris C.-W. Systemdenken und Systembegriff in der Jurisprudenz: entwickelt am Beispiel des deutschen Privatrechts. 2., überarb. Aufl. Berlin : Duncker und Humblot, 1983. P. 42. URL: https://www.duncker-humblot.de/en/buch/systemdenken-und-systembegriff-in-der-jurisprudenz-9783428053124/ (дата звернення: 17.02.2026).

Раціональність приватноправової системи проявляється насамперед у тому, що норми не можуть тлумачитися таким чином, аби фактично нейтралізувати одна одну або створювати взаємовиключні моделі поведінки. Системоутворююча функція загальних засад забезпечує ціннісну та функціональну узгодженість окремих інститутів приватного права. Саме через загальні принципи свободи договору, добросовісності, справедливості, розумності та неприпустимості зловживання правом окремі норми та конструкції інтегруються у єдиний приватноправовий порядок. Завдяки цьому правозастосування зберігає передбачуваність навіть у складних або нетипових спорах.

Історично системність приватного права формувалася не лише через кодифікацію, а й через розвиток професійної юридичної аргументації. Римське право демонструє, що системоутворення може зростати з практики і з професійної юриспруденції, втіленої в едиктах римських преторів, які вибудовували порядок понять крок за кроком, від справи до справи. Поділ на actiones in rem та actiones in personam, розмежування контрактів *stricti iuris* і *bonae fidei*, співвідношення *possessio* і *dominium* можна у цьому контексті розглядати як прагнення узгодити юридичні наслідки з загальними уявленнями про справедливі взаємини сторін. Римський претор нерідко мислив через загальні орієнтири добросовісності та рівноваги інтересів навіть тоді, коли не формулював принцип окремим реченням.

У сучасному приватному праві кодифікація, безумовно, посилює системність, але вона її не гарантує. Кодекс може містити прогалини, дублювання, нерівномірність деталізації, а інколи й напруження між інститутами, що розвивалися у різні періоди та під різні соціальні запити. За таких умов саме загальні засади виконують роль системних координат, які дають змогу узгодити окремі норми та інститути між собою і через які норми «підтягуються» одна до одної.

Особливо виразно системоутворююча функція проявляється у ситуаціях конфлікту між формальною законністю та приватноправовою справедливістю. Наприклад, у спорах щодо штрафів формальна логіка легко штовхає до простого рішення, мовляв, домовилися — отже підлягає стягненню. Але якщо неустойка внаслідок поведінки кредитора або умов договору перетворюється на інструмент непропорційного збагачення і розриву еквівалентності, тоді на перший

план виходять стандарти добросовісності та справедливості, і саме вони утримують інститут неустойки в межах його приватноправового призначення.

Схожа ситуація виникає у спорах про витребування майна, де непорушність права власності співвідноситься з добросовісністю набувача. Власність у цивільному обороті претендує на «абсолютність», проте ця абсолютність, як видається, в сучасному правопорядку завжди коригується загальними засадами, інакше оборот утрачає стабільність, а ризики починають розподілятися довільно.

Концепція принципів як оптимізаційних приписів дає змогу пояснити механізм реалізації системоутворюючої функції. Принципи задають напрями, які мають бути реалізовані максимально можливо у конкретних умовах, а отже вони виступають не «деклараціями», а координатами узгодження. Колізії у приватному праві, як правило, не зводяться до простого зіткнення двох текстів. Значно частіше ми маємо конфлікт цінностей і цілей, які стоять за нормами, і тоді вибір рішення потребує структурування аргументів. Наприклад, у питаннях позовної давності формальна визначеність зіштовхується з проблемою очевидно недобросовісної поведінки боржника, який сам створював перешкоди для звернення до суду. Чи у випадках відмови у захисті через зловживання правом, коли формально суб'єктивне право існує, однак спосіб його здійснення руйнує рівновагу інтересів. В обох ситуаціях саме загальні засади працюють як системний критерій, який не дає праву перетворитися на набір прийомів для процесуального або матеріального маневру.

Системоутворення особливо виразно проявляється у здатності засад встановлювати єдині стандарти для різних інститутів. Принцип добросовісності не прив'язаний лише до договору. Він являє собою загальний стандарт, який по-різному конкретизується залежно від сфери. У договірному праві це вимога лояльної поведінки у виконанні та у здійсненні прав кредитора, включно з обов'язком співпраці, недопущенням штучного нарощування санкцій, утриманням від суперечливої поведінки. У речовому праві добросовісність набувача визначає, чи буде захищено його володіння і які наслідки матиме віндикація, а отже принцип впливає на розподіл ризиків у обороті, і це, зрештою, питання системної стабільності.

Ніл Маккормік слушно зауважував, що право становить собою аргументативну практику, де узгодженість рішень є умовою

легітимності[1]. У системоутворюючій площині ця думка має дуже прямий зміст. Якщо у подібних справах суди ухвалюють протилежні рішення без порівнюваної мотивації, система стає непередбачуваною, а приватний оборот починає закладати у кожну угоду додатковий «податок недовіри». Загальні засади, будучи загальними критеріями, дають змогу вибудувати пояснювальну лінію, яка не зводиться до інтуїції конкретного судді.

Особливої актуальності системоутворююча функція набуває у контексті конституціоналізації приватного права. Приватне право нині не є замкненою автономною сферою, позаяк воно взаємодіє з конституційними цінностями гідності, рівності, пропорційності, верховенства права. І саме загальні засади приватного права виступають каналом, через який ці цінності можуть бути інтегровані у горизонтальні відносини без руйнування приватноправової логіки.

Ведучи мову про цілісність права, правові рішення мають утворювати узгоджену систему[2]. Коли конкретне рішення виглядає як випадковий компроміс, який не можна вписати у загальну логіку, воно не просто «помиляється», а підриває нормативний авторитет права як системи.

Водночас системоутворююча функція загальних засад має динамічний характер. Як показував Йозеф Ессер, саме принципи відіграють ключову роль у судовому розвитку приватного права, і судова доктрина, сформована на основі загальних засад, може надалі впливати на законодавця[3]. Це означає, що системоутворююча функція має динамічний характер. Приватне право не тільки зберігає системність, а й виробляє нові зв'язки між інститутами у відповідь на нові соціальні реалії. У сучасній економіці з'являються цифрові активи, платформи, алгоритмічні взаємодії, нові моделі договорів.

1 [1] MacCormick N. Legal Reasoning and Legal Theory. Oxford : Oxford University Press, 1978. P. 102. URL: https://global.oup.com/academic/product/legal-reasoning-and-legal-theory-9780198763840 (дата звернення: 17.02.2026).

2 [2] Dworkin R. Taking Rights Seriously. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1978. P. 176. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674867116 (дата звернення: 17.02.2026).

3 [3] Esser J. Grundsatz und Norm in der richterlichen Fortbildung des Privatrechts: rechtsvergleichende Beiträge zur Rechtsquellen- und Interpretationslehre. 4., unveränderte Aufl. Tübingen : Mohr Siebeck, 1990. 414 p. P. 90. DOI: 10.1628/978-3-16-161910-6. URL: https://www.mohrsiebeck.com/buch/grundsatz-und-norm-in-der-richterlichen-fortbildung-des-privatrechts-9783161619106/ (дата звернення: 17.02.2026).

Законодавець часто не встигає деталізувати регулювання, і тоді виникає небезпека скотитися у казуїстику, де кожен новий випадок вирішується «з нуля».

Тож системоутворююча функція загальних засад приватного права полягає у тому, що вони забезпечують узгодженість норм та інститутів, формують єдині стандарти для різних сфер приватноправових відносин, інтегрують приватне право у цілісний правопорядок і водночас стримують довільність правозастосування через вимогу аргументативної послідовності.

Отже, загальні засади приватного права є нормативним ядром, завдяки якому свобода, рівність та відповідальність набувають юридично визначеної форми. Їх регулятивна функція полягає у встановленні стандартів належної поведінки ще до спору, формуючи межі автономії волі через добросовісність, розумність і справедливість. Правоохоронна функція забезпечує відновлення порушеної рівноваги, блокує зловживання суб'єктивним правом і захищає довіру та легітимні очікування. Інтерпретаційна функція задає горизонт тлумачення норм, конкретизує відкриті категорії і дисциплінує судовий розсуд, поєднуючи гнучкість із правовою визначеністю. Системоутворююча функція утримує приватне право як цілісність, поєднує інститути спільною логікою та забезпечує інтеграцію конституційних цінностей у горизонтальні відносини — без втрати приватноправової автономії.

Виконуючи зазначені функції, загальні засади являють собою центральний механізм, який робить приватне право системою у часі, у конфліктах і у розвитку (Таблиця 1, с. 56).

Таблиця 1. Функції загальних засад приватного права: умови актуалізації, механізми та межі застосування

Функція	Коли «вмикається» у правовому міркуванні	Основні механізми реалізації	Ефект для обороту / спору	Типові ризики і запобіжники
Регулятивна	До виникнення спору і на стадії формування / виконання взаємодії, коли потрібно спрямувати поведінку, а не лише «покарати» за порушення	Нормативні стандарти «наперед»; конкретизація імпліцитних обов'язків (співпраця, попередження про ризики); стримування стратегій зловживання	Формує очікування учасників; робить взаємодію передбачуваною; зменшує спокусу використовувати формальне право як прикриття недоброчесності	Небезпека перетворення принципів на універсальний аргумент «на всі випадки»; запобіжник — вимога правової визначеності та дисципліни мотивації
Правоохоронна	Коли порушено баланс і потрібно «повернути» відносини у стан, який можна визнати справедливим, пропорційним і добросовісним	Відмова у захисті при зловживанні; корекція дисбалансу через принципи; захист довіри та стабільності очікувань	Нейтралізує формально допустимі, але недоброчесні стратегії; відновлює рівновагу між сторонами	Ризик суддівського активізму під прикриттям «справедливості»; запобіжник — вимога обґрунтованості ваги принципів і цілісності аргументації

Функція	Коли «вмикається» у правовому міркуванні	Основні механізми реалізації	Ефект для обороту / спору	Типові ризики і запобіжники
Інтерпретаційна	Коли буквальне тлумачення дає надто формальний результат, а розширювальне загрожує довільністю, і треба зберегти узгодженість із логікою приватного права	Системне тлумачення; конкретизація оціночних понять; структурована аргументація у «складних справах»	Узгоджує норму з інститутами і ціннісною логікою обороту; дисциплінує судовий розсуд	Ризик «несанкціонованої» моральної корекції тексту; запобіжник — вимога, щоб корекція випливала з правопорядку, а не з інтуїції
Системоутворююча	Коли юридичний матеріал дає різні або взаємовиключні відповіді і потрібно втримати приватне право як цілісність	Узгодження наслідків інститутів; принципи як координати зважування; інтеграція цінностей правопорядку без руйнування автономії приватного права	Підвищує передбачуваність; зменшує «податок недовіри» в обороті; робить рішення пояснюваними мовою приватного права як системи	Ризик фрагментації практики через різні «локальні» логіки; запобіжник — вимога аргументативної послідовності та системної узгодженості

Розділ 2

СИСТЕМА ЗАГАЛЬНИХ ЗАСАД ПРИВАТНОГО ПРАВА: СУЧАСНА ПАРАДИГМА

2.1. Справедливість, добросовісність та розумність як «тріада» фундаменту приватного права

Принципи розумності, справедливості та добросовісності — це оціночні категорії права, що не мають вичерпного формального визначення і застосовуються як універсальні критерії оцінки поведінки учасників цивільних відносин. Вони прямо закріплені в законодавстві (зокрема, у Цивільному кодексі України). Фактично вони перетворюють цивільне право з формальної системи норм на інструмент регулювання реальних соціально-економічних відносин, забезпечуючи баланс між формальним законом і реальним життям.

Ці принципи становлять основу для регулювання майнових та особистих відносин, що ґрунтуються на юридичній рівності, автономії волі та майновій самостійності учасників і виконують системоутворюючу функцію, визначаючи зміст правових норм та подальшу практику їх застосування.

Питання дослідження справедливості у філософсько-правовому контексті порушувалось ще за античних часів, зокрема, такими філософами, як Сократ, Платон, Аристотель тощо, а згодом детально було досліджено німецьким філософом І. Кантом.

Так, Сократ у праці «Платон. Держава. Книга II» розглядає справедливість у душі людини, а згодом — у державі; справедливість, на його думку, є благом сама по собі, незалежно від винагороди або покарання[1]. Платон характеризує справедливість як одну з чотирьох чеснот, що є необхідними ознаками досконалої держави, яка виконує дуальну функцію: вона є одночасно і передумовою появи, і гарантом існування інших чеснот[2]. Чимало філософсько-правових концепцій розглядають справедливість як найвищу, навіть передумовну правову цінність. Правова справедливість є категорично-безумовним

1

[1] Платон. Держава. Книга II. URL: http://litopys.org.ua/plato/plat02.htm (дата звернення: 20.01.2026).

[2] Стаднік І. В., Міхайліна Т. В. Справедливість як основоположний правовий принцип: історична еволюція та сучасне значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2025. Вип. 90. Ч. 1. С. 137–148 (С. 140).

моральним обов'язком влади — вищим від будь-яких її прогресистських намірів та прагнень[1].

По суті, давньогрецькими філософами через філософські підходи було закладено базові основи до розуміння права, за якого ключове значення надається саме ідеї справедливості. Вони виходили з того, що під час тлумачення правових норм необхідно керуватися не лише їх формальним змістом, а й міркуваннями справедливості та безпеки правозастосування і такий підхід має застосовуватися в цілому. Тобто у разі колізії між результатом формального тлумачення норми та усталеними уявленнями про справедливість пріоритет має віддаватися останній.

На думку В. В. Шишко, найбільш яскраво юридичний зміст категорії справедливості розкривається саме через право[2]. Це твердження добре корелюється з думкою О. В. Бігняка, який підкреслює, що у процесі правозастосування, як в Україні, так і за її межами, звичайне співвідношення права і справедливості є одним із давніх питань, з яким доводиться стикатися кожній правовій системі. Нерідко в нормах міжнародного права можна знайти вирази, які відсилають суд до міркувань справедливості, наприклад: «добросовісність», «доречний», «розумний», «адекватний»[3].

Як влучно зазначає А. А. Козловський: «право приймається суспільством тою мірою, якою воно забезпечує справедливість. Справедливість же воно забезпечує настільки, наскільки йому відкрита істина, наскільки воно пізнавальне і пізнаване, наскільки воно є пізнання»[4].

І. М. Луцький вважає, що «в основу правової справедливості покладена справедливість моральна, усереднене та сприйняте її

---

[1] Булат Є. А. Правові цінності як основа розвитку юриспруденції: філософсько-правовий аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* Науковий збірник ДНУ ім. О. Гончара. 2016. Вип. 2. С. 51–53 (С. 53).

[2] Шишко В. В. Справедливість як правова цінність, що забезпечує дотримання основних прав і свобод людини. С. 166, 167. URL: http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov/15170-2011-01-21-09-22-16.html (дата звернення: 20.01.2026).

[3] Бігняк О. В. Право справедливості в міжнародному праві. Права людини — пріоритет сучасної держави : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10 грудня 2021 року) / відп. ред. С. В. Ківалов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 166–171.

[4] Козловський А. А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. Чернівці : Рута, 1999. С. 31, 68.

розуміння суб'єктами права. Якщо правова справедливість спирається на інші засади, тоді позитивне право знищується взагалі»[1].

Як влучно зазначає І. І. Митрофанов, разом із правом справедливість регулює суспільні відносини, оскільки майже за всіма характеристиками йому (праву) тотожна. Різняться вони за способом забезпечення виконання їхніх вимог (право послуговується державним примусом, справедливість — соціальним)[2].

У сфері цивільного права справедливість традиційно розглядається як фундаментальна правова категорія, що відображає уявлення суспільства про належний баланс прав та обов'язків учасників правовідносин. Тут вона має особливе значення, оскільки цією галуззю регулюються приватноправові відносини, засновані на рівності сторін, свободі договору та автономії волі. Саме тому справедливість виступає не лише правовою цінністю, а й важливим критерієм тлумачення і застосування норм цивільного законодавства.

У Цивільному кодексі України принцип справедливості визначений як загальна засада цивільного законодавства. Зокрема, п. 6 ст. 3 Цивільного кодексу України серед інших принципів закріплено справедливість, добросовісність та розумність[3]. Закріплення у Цивільному кодексі України цих принципів становить важливий етап наближення вітчизняного законодавства до європейського формату. Сформувавшись внаслідок тривалого історико-правового розвитку, ці принципи отримали нормативне вираження у законодавстві багатьох країн Європейського Союзу, зокрема Німеччини, Литви, Латвії, Чехії тощо. Окремі з цих принципів знайшли відображення у Принципах міжнародних комерційних договорів, затверджених Адміністративною радою Міжнародного інституту уніфікації приватного

1

2

3

[1] Луцький І. М. Формальна рівність, як принцип правового регулювання та спосіб вираження свободи. *Філософські проблеми та історичні аспекти права.* Електронний репозиторій НАВС. С. 17–18 (С. 18). URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/08e1332c-62ef-4d43-92e1-25921add455a/content (дата звернення: 04.02.2026).

[2] Митрофанов І. І. Справедливість як філософсько-правова категорія. *Наукові перспективи.* 2024. № 11(53). С. 1003–1016 (С. 1011). URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/17152/17224 (дата звернення: 04.02.2026).

[3] Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 04.02.2026).

права (Принципи УНІДРУА), Правилах ІНКОТЕРМС та інших міжнародних документах[1].

На думку І. Г. Бабіч, «…певною мірою справедливість є підґрунтям інших принципів права. Визначає їх співвідношення та межі дії у конкретних історичних умовах. Тому справедливість часто визнають найбільш важливою якістю права»[2]. Погоджуючись з таким твердженням, слід продовжити думку про те, що справедливість у цивільному праві проявляється також і у забезпеченні балансу приватних інтересів учасників правовідносин. Вона спрямована на досягнення пропорційності між правами та обов'язками сторін, між завданою шкодою та мірою цивільно-правової відповідальності, між формальною визначеністю норми та реальними обставинами конкретної справи. Саме через принцип справедливості реалізується компенсаторна функція, мінімізуючи негативні наслідки правопорушень і забезпечуючи відновлення порушених прав.

Ю. А. Тобота у своїй праці розглядає справедливість у цивільному праві з точки зору наявності таких взаємодоповнюючих критеріїв (аспектів), як *формальний*, коли йдеться про рівність перед законом або про рівність прав та обов'язків, часток в праві спільної власності тощо; *змістовний* — у сенсі необхідності розподілення відповідальності чи певних благ пропорційно, відповідно вчиненому правопорушенню чи вкладу щодо отримання таких благ; можливості притягнення винного у вчиненні цивільного правопорушення учасника цивільних відносин до відповідальності[3].

Окрім зазначеного вище, принцип справедливості також виконує і важливу регуляторну функцію. У разі наявності прогалин у чинному законодавстві, колізій правових норм або надмірного формалізму у правозастосуванні він дає змогу забезпечити гнучкість у цивільно-правовому регулюванні. Застосування аналогії закону чи

---

[1] Калаур І. Р., Зайцева-Калаур І. Р. Принцип справедливості у цивільно-правових зобов'язаннях. *Приватне право і підприємництво*. 2019. С. 26.

[2] Бабич І. Г. Необхідність визначення принципів справедливості, добросовісності і розумності в новому Цивільному кодексі України. *Офіційна концепція оновлення Цивільного кодексу України: проблеми практичної реалізації* : матеріали Всеукр. круглого столу (м. Одеса, 25 лютого 2021р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. Одеса : Фенікс, 2021. С. 26.

[3] Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : монографія. Харків : Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2020. 143 с. С. 51.

аналогії права, оцінка умов договору з позицій застосування принципу справедливості, можливість зменшення розміру неустойки або відшкодування шкоди, по суті, і є прикладами практичної реалізації зазначеного принципу.

Водночас справедливість є і одним з визначальних елементів у механізмі цивільно-правової відповідальності, оскільки справедливість виступає одночасно і ціннісною основою, і межею при її застосуванні. Крізь призму справедливості суди, зокрема, забезпечують пропорційність правових наслідків для учасників цивільних правовідносин.

По суті, справедливість фактично визначає зміст, межі та спрямованість цивільно-правової відповідальності, сприяючи утвердженню правової визначеності та неупередженості при ухваленні судових рішень. Судовою практикою послідовно підтверджується, що принцип справедливості, серед інших, має безпосереднє значення при вирішенні спорів і не може ігноруватися навіть за наявності формально визначених правових норм. Через це принцип справедливості набуває нормативного змісту та перетворюється на інструмент правозастосування.

Про застосування принципу справедливості наочно свідчить і практика Конституційного Суду України. Так, наприклад, у рішенні у справі № 1-33/2004 про призначення судом більш м'якого покарання у п. 4.1 наголошено, що справедливість — це одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні її як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню[1].

Або у рішенні у справі № 1-152/2019(3426/19) щодо відповідності Конституції України у п. 4.2 визначено, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості

1

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа № 1-33/2004) від 2 листопада 2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 11.03.2026).

трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі. Законні очікування є одним із проявів справедливості у праві й передбачають юридичну визначеність правового регулювання щодо суб'єктів права[1].

У постанові Верховного Суду у справі № 607/11746/17 щодо п. 6 ст. 3 Цивільного кодексу України визначено, що загальними засадами цивільного законодавства є, зокрема, справедливість, добросовісність та розумність. Тлумачення як статті 3 Цивільного кодексу України загалом, так і пункту 6 статті 3 Цивільного кодексу України свідчить, що загальні засади (принципи) цивільного права мають фундаментальний характер й інші джерела правового регулювання, насамперед акти цивільного законодавства, мають відповідати змісту загальних засад. Це, зокрема, проявляється в тому, що загальні засади (принципи) є по своїй суті нормами прямої дії[2].

У проєкті Цивільного кодексу України № 15150 від 09.04.2026 міститься розширений і доповнений перелік ст. 3, зокрема, такими принципами, як:

– юридична рівність суб'єктів приватних відносин;
– приватна автономія;
– диспозитивність;
– справедливість;
– недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, заборона зловживання правом. І визначено, що перелік засад, визначений частиною другою цієї статті, не є вичерпним[3].

Такий підхід свідчить про врахування європейського досвіду, набутого в зазначеній сфері країнами Європейського Союзу, де

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» (справа № 1-152/2019(3426/19) від 20 червня 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text (дата звернення: 26.03.2026).

[2] Постанова Верховного Суду про стягнення коштів (справа № 607/11746/17) від 10 березня 2021 р. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95532879 (дата звернення: 27.03.2026).

[3] Проєкт Цивільного кодексу України № 15150 від 09.04.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 02.04.2026).

принцип справедливості вважається основоположним і фундаментальним принципом, на базі якого вибудовуються і всі інші принципи цивільного законодавства цих країн. Принцип справедливості виступає не лише нормативним орієнтиром, а й ціннісним критерієм оцінки правових рішень, сприяючи досягненню балансу інтересів, ефективному захисту суб'єктивних прав. Тлумачення принципу справедливості судами як орієнтира для правозастосування має ґрунтуватися на засадах правової визначеності та передбачуваності[1].

У тісному зв'язку з принципом справедливості перебувають принципи добросовісності і розумності, про що буде зазначено нижче. Ці принципи, разом з принципом законності, у тому чи іншому їх поєднанні, містяться у переважній більшості цивільних законодавств країн Європейського Союзу та інших країн.

Переходячи до розгляду принципу добросовісності, слід зазначити, що його всебічному висвітленню і аналізу присвячені праці проф. Н. С. Кузнєцової, Ю. А. Тоботи, Л. Г. Паращука, І. Р. Калаура, І. Г. Бабич, А. С. Довгерта, Є. О. Харитонова, В. І. Труби, Д. В. Ралдугіної, В. І. Борисової, В. В. Бойко, П. М. Рабиновича тощо. Застосування цих принципів у судовій практиці досліджувалося суддями В. Кратом, Н. Сакарою, Л. Рогач, А. Грушицьким та іншими.

На думку Д. В. Ралдугіної, добросовісність слід розглядати як вірність з виконання своїх зобов'язань та повагу і довіру до контрагентів за зобов'язаннями. Це поняття означає прагнення сумлінно використовувати цивільні права та забезпечити виконання цивільних обов'язків[2]. В. І. Борисова зазначає, що за допомогою таких категорій, як добросовісність, розумність, справедливість, законом встановлено межі здійснення цивільних прав осіб, запобігаючи тим самим зловживанню правом з боку останніх[3]. Ю. А. Тобота у своїй монографії наголошує, що принцип справедливості, добросовісності

[1] Булат Є. А. До питання принципу справедливості як фундаментального принципа цивільного права. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ.* 2026. № 1. С. 110–116 (С. 114).

[2] Ралдугіна Д. В. Загальні засади цивільного права: принципи справедливості, добросовісності, розумності. *Альманах права.* 2012. С. 514–517 (С. 514).

[3] Борисова В. І. Базові принципи цивільного права України. *Проблеми цивільного права та процесу.* Харків, 2018. С. 12–15. С. 14.

і розумності є одним з найменш вивчених юридичних феноменів, який становить інтерес з теоретичної і практичної точок зору[1].

Принцип добросовісності, відомий ще за часів римського права як «*bona fides*», виступав критерієм справедливості і належної поведінки сторін у цивільному обороті. Згодом цей принцип у силу його властивостей перетворився на основоположний правовий стандарт, притаманний майже всім галузям права. Досвід законодавств зарубіжних країн свідчить про його універсальність і широке розповсюдження. Так, у Німеччині принцип добросовісності застосовується для обмеження зловживання правом і запобігання суперечливій поведінці, у договірних відносинах тощо. Статтею 242 Цивільного кодексу Німеччини (BGB) передбачено, що учасники відносин мають виконувати зобов'язання відповідно до вимог добросовісності, враховуючи звичайну практику[2].

Досвід Франції свідчить про визнання принципу добросовісності як базової основи для договірного права і розповсюдження його, у тому числі, на стадію переддоговірних відносин. Зокрема, ст. 1104 Цивільного кодексу Франції визначено, що договори повинні укладатися та виконуватися добросовісно. Це положення є питанням державної політики[3]. Французькій судовій практиці відомі випадки притягнення до відповідальності за проведення недобросовісних переговорів, що свідчить про посилення ролі етичних стандартів у зазначеній сфері.

В Італії принцип добросовісності закріплений у ст. 1337 Цивільного кодексу, якою передбачено, що сторони під час ведення переговорів та складання договору повинні діяти добросовісно[4]. Італійське законодавство розглядає добросовісність як один з ефективних механізмів забезпечення інтересів учасників правовідносин.

---

[1] Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : монографія. Харків : Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2020. С. 86.

[2] German Civil Code. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p0060 (дата звернення: 09.03.2026).

[3] French Civil Code 2016. URL: https://www.trans-lex.org/601101/french-civil-code-2016/ (дата звернення: 12.02.2026).

[4] Civil Code (approved by Royal Decree No. 262 of March 16, 1942, and amended up to Decree No. 291 of December 7, 2016), Italy. URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16608 (дата звернення: 15.04.2026).

Аналогічні положення містяться і у цивільному законодавстві Швейцарії, Нідерландів та інших країн Європи, де добросовісність визнається універсальним принципом, який може застосовуватися як у приватній площині, так і у сфері публічно-правових відносин.

У ст. 1-203 Уніфікованого торговельного кодексу США передбачається обов'язок добросовісної поведінки при виконанні зобов'язань[1].

Законодавством Великої Британії універсальний обов'язок діяти добросовісно сприймається стримано, натомість більш надається перевага конкретним доктринам, таким як *misrepresentation* (неправдиве подання інформації), *undue influence* (неправомірного впливу) або використання принципу *estoppel*, який передбачає заборону особі заперечувати свої власні заяви, дії або поведінку, якщо це суперечить її попереднім зобов'язанням або вчинкам[2].

Принципи УНІДРУА передбачають обов'язок сторін діяти добросовісно та забороняють його виключення або обмеження договором. Згідно зі ст. 1.7 кожна сторона зобов'язана діяти відповідно до принципу добросовісності та чесно вести справи в міжнародній торгівлі. Сторони не мають права виключити чи обмежити такий обов'язок[3].

Тож існування принципу добросовісності у законодавствах зарубіжних країн демонструє поступову еволюцію від морально-етичної категорії до юридично обов'язкової моделі поведінки. Незважаючи на окремі відмінності у дефініціях і алгоритмах застосування, добросовісність залишається універсальним принципом сучасного цивільного права. Подальше застосування цього принципу пов'язане із поглибленням євроінтеграційних процесів та посиленням ролі судової практики у формуванні і наповненні його змісту.

У тісному зв'язку з принципом добросовісності перебуває принцип розумності. Незважаючи на те, що ці принципи часто діють одночасно, між ними є і певні відмінності. Принцип добросовісності

2

[1] Алексашина Ю. Реалізація принципів добросовісності, справедливості, розумності при договірному регулюванні цивільних відносин. *Юридична Україна*. 2012. № 11. С. 89.

3

[2] Естопель принцип заборони суперечливої поведінки. URL: https://sotskyi.com/естопель (дата звернення: 15.04.2026).

[3] Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010*. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukranian-bl.pdf (дата звернення: 02.04.2026).

спрямований на формування юридичної моделі поведінки сторін у правових відносинах з огляду на їх моральній і етичний зміст. Натомість принцип розумності більш зорієнтований на обґрунтованість і логічність рішень, які ухвалюються сторонами, що є важливим для забезпечення, у тому числі, справедливості і законності. Разом принципи добросовісності і розумності утворюють необхідний баланс між морально-етичними і правовими вимогами і стандартами.

Принцип розумності також знайшов своє відображення у правових системах багатьох зарубіжних країн, де застосовується здебільшого в контексті виконання договірних зобов'язань, адміністративних процедур тощо.

Стаття 6:2 Цивільного кодексу Данії містить визначення принципів розумності і справедливості як базових принципів зобов'язального права, які виконують функції визначення належної поведінки сторін і відповідності правил і норм стандартам розумності і справедливості, зокрема, у відносинах між кредитором та боржником. Так, у п. 1 ст. 6:2 визначено, що кредитор та боржник повинні поводитися один з одним відповідно до стандартів розумності та справедливості. А в п. 2 зазначається, що чинне правило між кредитором та його боржником в силу закону, загальноприйнятої практики або юридичного акта не застосовується, якщо це було б неприйнятно за даних обставин з точки зору стандартів розумності та справедливості[1].

У швейцарському Цивільному кодексі принцип розумності розкривається через ст. 2, яка свідчить, що кожна особа повинна діяти розумно, здійснюючи свої права та виконуючи свої обов'язки, а явне зловживання правом не охороняється законом[2].

Стаття 7 Цивільного кодексу Іспанії закріплює, що «..права повинні здійснюватися відповідно до вимог добросовісності і розумності. Закон не поширюється на зловживання правами або їх антисоціальне здійснення»[3].

1

2

3

[1] Dutch Civil Code. Book 6. The law of obligations. URL: http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook066.htm

[2] Swiss Civil Code of 10 December 1907 (Status as of 1 January 2017). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/444730 (дата звернення: 08.04.2026).

[3] Spanish Civil Code. Ministerio de Justicia. 2013. URL: https://www.studocu.com/es/document/universitat-de-valencia/civil-law-iii/spanish-civil-code-eng-2013-1-15/111483652 (дата звернення: 06.04.2026).

Статтею 7 Цивільного кодексу Квебеку (Канада) передбачено, що жодне право не може бути здійснене з наміром завдати шкоди іншій особі або надмірно та нерозумно, тобто всупереч вимогам добросовісності[1]. Стаття 1375 Кодексу окремо підкреслює, що сторони мають поводитися добросовісно як у момент виникнення зобов'язання, так і в момент його виконання або припинення[4].

У той час, як принципи добросовісності і розумності, відповідно, забезпечують морально-етичний вимір правозастосування, обґрунтованість і логічність рішень, принцип законності гарантує передбачуваність і стабільність правового регулювання. Їх взаємодія сприяє формуванню правової культури, заснованої на відповідальності та взаємній повазі сторін. В умовах зростання кількості корпоративних конфліктів, недобросовісної конкуренції та зловживання правом саме ці принципи виступають інструментами відновлення справедливості та підтримання соціальної рівноваги.

Як зазначає В. В. Бойко: «принцип розумності співвідноситься із принципом законності, як принципом цивільного судочинства. У цьому контексті розумність і законність є взаємопов'язаними поняттями, взаємозв'язок між якими полягає у використанні законодавцем вимоги розумності як способу встановлення меж свободи розсуду учасників цивільного процесу, та, перш за все, суду»[2]. На думку П. М. Рабіновича, сучасні реалії вимагають насамперед визначення світоглядних основ законності, що потребує вищого рівня узагальнень та вдосконалення уявлень про законність як багатоаспектну категорію[3].

Принцип законності також міститься у цивільному законодавстві країн Європейського Союзу і, як свідчить аналіз, застосовується в контексті договірних відносин.

Так, п. 1 ст. 58 Цивільного кодексу Польщі визначено, що правовий акт, що суперечить закону або спрямований на обхід закону,

---

[1] Civil Cide of Quebec. URL: https://www.legisquebec.gouv.qc.ca/fr/document/lc/ccq-1991?langCont=en#se:7 (дата звернення: 02.04.2026).

[2] Бойко В. В. Принцип розумності в системі принципів цивільного процесуального права України: теоретичні підходи до визначення поняття. *Нове українське право*. 2022. Вип. 5. С. 15.

[3] Рабінович П. М. Соціальна держава. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ : Довіра; Генеза, 1996. С. 374.

є недійсним[1]. Стаття 1418 Цивільного кодексу Італії визнає підстави недійсності договору і свідчить, що договір є нікчемним, якщо він порушує імперативні положення, якщо інше не передбачено законом[2]. Водночас ст. 134 Цивільного кодексу Німеччини (BGB) закріплено, що правочин, що порушує встановлену законом заборону, є нікчемним, якщо закон не дає підстави для іншого висновку[3].

З урахуванням вищенаведеного слід зазначити, що принцип законності виконує також власну роль і в реалізації інших принципів цивільного права — свободи договору, добросовісності, справедливості та рівності сторін. Дотримання принципу законності дає змогу запобігти небажаним наслідкам при укладенні договорів і забезпечує узгодженість приватних інтересів, є необхідною умовою стабільності цивільного обороту та ефективного захисту прав учасників цивільних правовідносин[4].

У законодавствах країн Європейського Союзу та інших зарубіжних країн ці принципи, у різному їх поєднанні, широко застосовуються у сфері договірних, зобов'язальних відносин, судовій практиці, в окремих правових доктринах. Рекодифікація цивільного законодавства і подальше відображення цих принципів в проєкті оновленого Цивільного кодексу України в цьому контексті свідчать про наближення вітчизняного законодавства до європейських цінностей, з урахуванням європейського досвіду, набутого у цій сфері. Застосування принципів добросовісності і розумності знайшли своє відображення також у судовій практиці Верховного Суду. Так, розумність характерна як для оцінки / врахування поведінки учасників цивільного обороту, тлумачення матеріальних приватноправових

[1] The Civil Code z dnia 23 kwietnia 1964 r. (Dz.U. tłum. gb Nr 16, poz. 93). URL: https://supertrans2014.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/06/the-civil-code.pdf (дата звернення: 22.04.2026).

[2] Civil Code (approved by Royal Decree No. 262 of March 16, 1942, and amended up to Decree No. 291 of December 7, 2016), Italy. URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16608 (дата звернення: 22.04.2026).

[3] German Civil Code. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p0060 (дата звернення: 20.04.2026).

[4] Булат Є. А. До питання принципів добросовісності, розумності і законності у цивільному праві: міжнародний досвід і подальший розвиток. *Juris Europensis Scientia*. 2026. № 1. С. 41.

норм, що здійснюється при вирішенні спорів, так і для тлумачення процесуальних норм[1].

Тож принципи цивільного права перебувають у стані розвитку, реагуючи на зміни соціально-економічних та правових реалій[2]. Їх подальша еволюція і всебічна оцінка мають відбуватися з урахуванням необхідності забезпечення балансу між свободою приватної ініціативи та захистом суспільних інтересів. У процесі рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства, що триває сьогодні, перелік загальних засад у ст. 3 ЦК України і далі потребуватиме доповнення з урахуванням необхідності наближення до європейських цінностей і стандартів та швидкого розвитку новітніх технологій. Зокрема, видається можливим додати до цього переліку принципи, зумовлені інтенсивним розвитком проривних, інноваційних, цифрових технологій, зокрема принципи свободи інтелектуальної (творчої) діяльності, неприпустимості втручання в особисте життя фізичної особи, обумовлене розвитком таких технологій, тощо.

Рекодифікація цивільного законодавства України з урахуванням набутого європейського досвіду створює унікальну можливість для системного оновлення і розширення засад і принципів цивільного права, що сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання та удосконаленню наближення національної правової системи до європейських стандартів і ефективної міжнародної практики.

1

[1] Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1370715?utm_source (дата звернення: 20.04.2026).

[2] Кот О. О., Булат Є. А. До питання принципів приватного права в умовах європейської інтеграції. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2026. № 1. С. 37–41 (С. 40).

2.2. Принцип верховенства права та його прояв у приватноправових відносинах

Актуальність дослідження принципу верховенства права та особливостей його реалізації у сфері приватноправових відносин обумовлена зростанням значення права як основного механізму забезпечення стабільності суспільних відносин і гарантування прав та свобод людини. У сучасній правовій державі верховенство права є однією з базових засад функціонування всієї правової системи, оскільки саме цей принцип визначає межі здійснення державної влади та забезпечує належний рівень захисту приватних інтересів особи. Особливо вагомого значення він набуває у сфері приватного права, де безпосередньо реалізуються майнові й особисті немайнові права фізичних та юридичних осіб.

Необхідність наукового дослідження цієї проблематики також пов'язана з процесами оновлення цивільного законодавства України та його наближенням до європейських правових стандартів. У сучасних умовах принцип верховенства права не лише виконує загальнотеоретичну функцію, а й активно застосовується у правотворчій та правозастосовній діяльності. Його значення проявляється під час тлумачення правових норм, вирішення приватноправових спорів, а також забезпечення справедливого співвідношення між правами та інтересами учасників цивільних правовідносин.

Особливу увагу до цієї тематики зумовлює розвиток судової практики та посилення ролі судових правових позицій у регулюванні приватних відносин. У процесі розгляду цивільних справ суди дедалі частіше звертаються до принципу верховенства права як до фундаментальної засади захисту права власності, виконання договірних зобов'язань, забезпечення добросовісності та справедливості у цивільному обороті. Це свідчить про потребу ґрунтовного наукового аналізу змісту цього принципу та особливостей його практичної реалізації у сфері приватного права.

Дослідження прояву принципу верховенства права у приватноправових відносинах має важливе значення як для теорії права, так і для практики правозастосування. Аналіз механізмів реалізації цього принципу дає змогу визначити напрями вдосконалення цивільного законодавства, забезпечити єдність судової практики та підвищити ефективність захисту прав учасників приватних правовідносин.

Крім того, належне розуміння змісту верховенства права сприяє зміцненню правопорядку, підвищенню рівня правової культури та утвердженню в суспільстві принципів справедливості, правової визначеності та поваги до прав людини.

Поняття верховенства права (*the rule of law*) посідає важливе місце в сучасній європейській правовій та політичній думці, а також активно використовується у правозастосовній практиці й суспільному дискурсі. Водночас зміст цього принципу є багатогранним і не має однозначного трактування, що зумовлює постійні наукові дискусії щодо його сутності та меж застосування. У сучасних умовах глобалізації проблема верховенства права виходить за межі суто європейського правового простору та порушує питання про його універсальний характер, а також про можливість адаптації цього принципу до різних правових культур і національних традицій.

Загалом правові принципи вже тривалий час залишаються предметом наукових досліджень, однак питання їхньої сутності та ролі у правовому регулюванні й досі є дискусійним. У науковій літературі принципи права розглядаються як основоположні ідеї, засади та положення, що визначають зміст, спрямованість і функціонування права[1]. Саме через принципи відображаються базові цінності суспільства, закономірності розвитку держави і права, а також загальні орієнтири правового регулювання суспільних відносин.

Учені наголошують, що принципи права мають фундаментальний характер, оскільки виступають основою формування, розвитку та реалізації правових норм, інститутів і галузей права. Вони забезпечують внутрішню узгодженість правової системи, визначають зміст правотворчої та правозастосовної діяльності, а також слугують орієнтиром у процесі тлумачення норм права[2]. Принципи характеризуються універсальністю, стабільністю, загальнообов'язковістю та високим рівнем імперативності [3].

---

[1] Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України.* 2017. № 11. С. 142.

[2] Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 43.

[3] Братасюк М. Г. Співвідношення загальних принципів та норм права в основних типах праворозуміння. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2016. № 1 (11). С. 69.

У сучасній правовій доктрині також підкреслюється об'єктивний характер принципів права. Вони формуються під впливом суспільного розвитку, відображають соціально-економічні процеси та загальновизнані цінності, що склалися у суспільстві. Водночас принципи мають дуалістичну природу, адже, з одного боку, вони становлять зміст права, а з іншого, виступають джерелом його подальшого розвитку [1].

Тож принципи права доцільно розглядати як фундаментальні засади правової системи, які визначають її сутність, спрямованість та механізм правового регулювання.

Принципи права характеризуються низкою ознак, серед яких особливе значення має їх регулятивна функція. У науковій літературі звертається увага на те, що принципи права здатні впливати на правове регулювання суспільних відносин, визначаючи загальні орієнтири правотворення та правозастосування[2]. Водночас не всі науковці однаково підходять до розуміння співвідношення регулятивності та нормативності принципів права. Поширеною є позиція, відповідно до якої регулятивна роль принципів проявляється через їх обов'язковий та імперативний характер[3]. Однак ототожнювати регулятивність із нормативним закріпленням недоцільно, адже принципи права можуть впливати на суспільні відносини навіть за відсутності їх прямого закріплення у нормативно-правових актах.

У наукових дослідженнях принципи права розглядаються як основоположні ідеї, засади та цінності, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання. Серед їх основних ознак зазвичай виокремлюють універсальність, фундаментальність, загальнообов'язковість, зв'язок із людським буттям та регулятивний характер. В основі принципів права завжди лежать певні правові ідеї, які відображають найбільш важливі суспільні цінності

---

[1] Бахновська І. П. Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. С. 8.; Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 20.

[2] Ключковський Ю. Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні : монографія. Київ : Ваіте, 2018. С. 52.

[3] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків, 2008. С. 25.

та орієнтири розвитку права[1]. Отже, принципи права можна визначити як вихідні засади, що мають універсальний і загальнообов'язковий характер та забезпечують регулювання суспільних відносин.

У сучасній теорії права також значна увага приділяється нормативності принципів права. Науковці підкреслюють, що принципи права відображають найбільш важливі риси та цінності правової системи, мають високий рівень узагальнення та визначають напрями розвитку права[2]. Вони характеризуються більшою стабільністю порівняно з окремими правовими нормами, а також нерідко закріплюються у джерелах права. Крім того, принципам права притаманні установчий характер, високий рівень ієрархічності, універсальність та особлива імперативність, що зумовлює їх визначальне значення у механізмі правового регулювання[3].

Принцип верховенства права виступає однією з ключових засад правового регулювання приватноправових відносин. Верховенство права є фундаментальною ціннісною основою всієї правової системи держави[4]. Його зміст ґрунтується на повазі до людської гідності, забезпеченні прав і свобод людини та реалізації конституційних принципів, що визначають спрямованість функціонування не лише приватного, а й усіх галузей права України.

У наукових дослідженнях також звертається увага на особливу роль принципів природного права, які характеризуються найбільшою стабільністю та стійкістю до політичних чи історичних змін. Саме такі принципи мають універсальний характер і зберігають своє значення незалежно від трансформацій законодавства чи суспільних процесів. До них традиційно відносять свободу, рівність і справедливість, які становлять основу всієї правової системи та визначають зміст правового регулювання у різних галузях права, зокрема й у сфері приватних відносин.

---

[1] Бахновська І. П. Риси принципів права: теоретичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Вип. 23. Ч. І. Т. 1. 2013. С. 19.

[2] Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків, 2008. С. 27–34.

[3] Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Уварова. Харків : «Друкарня МАДРИД», 2012. С. 28–48.

[4] Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. С. 104.

Отже, принцип верховенства права слід розглядати як комплексну та універсальну правову засаду, що забезпечує узгодженість усієї системи правового регулювання.

Особливої актуальності проблема співвідношення універсальних засад верховенства права та національної правової специфіки набуває для держав, які здійснюють демократичне реформування правової системи. У таких умовах важливо поєднати загальновизнані правові стандарти із власними історичними, культурними та правовими традиціями. Для України це питання має принципове значення, оскільки процес становлення правової держави безпосередньо пов'язаний із формуванням ефективної системи захисту прав людини, забезпеченням правової визначеності та утвердженням довіри до державних інституцій.

Верховенство права сформувалося як результат тривалого розвитку європейської правової культури та ґрунтується на ідеї обмеження державної влади задля гарантування прав і свобод особи. Основний зміст цього принципу полягає у недопущенні свавільного втручання влади у сферу приватної автономії людини. Водночас у різних правових системах Європи сформувалися відмінні підходи до розуміння верховенства права. У країнах англосаксонської правової традиції домінує концепція «*rule of law*», тоді як у континентальній Європі поширення набула доктрина «правової держави» (*Rechtsstaat*). Незважаючи на певні концептуальні відмінності, обидві моделі спрямовані на забезпечення юридичної рівності, поділу влади, стабільності правового регулювання та ефективного захисту прав людини[1].

Принцип верховенства права традиційно розглядається як один із основних орієнтирів у процесі тлумачення правових норм, особливо у випадках наявності оціночних понять або неоднозначності законодавчих положень[2]. У наукових підходах підкреслюється, що зміст цього принципу нерозривно пов'язаний із правами людини, оскільки саме вони становлять невід'ємну складову права та не можуть існувати поза правовою системою[3].

---

[1] Максимов С. Конституційний принцип верховенства права: загальне та особливе. *Вісник Академії правових наук України.* 2009. № 3(58). С. 127–134.

[2] Куцевич М. П. Проблеми захисту трудових прав працівника засобами кримінального права : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : спеціальності 12.00.05; 12.00.08. Одеса, 2018. С. 244.

[3] Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 27.

У юридичній науці верховенство права характеризується як поєднання фундаментальних правових цінностей, зокрема свободи, гуманізму, рівності та справедливості[1]. Його зміст охоплює не лише формальну вимогу дотримання закону, а й забезпечення поваги до прав людини, правової визначеності, недопущення свавілля, незалежності судової влади, рівності всіх перед законом та заборони дискримінації. Саме через ці складові принцип верховенства права набуває практичного значення у процесі правового регулювання та захисту прав людини[2].

У межах національної правової системи верховенство права проявляється у різних формах. Зокрема, його реалізація пов'язується із пріоритетом закону, здійсненням правотворчої діяльності відповідно до загальноправових цінностей, а також із таким тлумаченням і застосуванням норм права, яке ґрунтується на засадах природного права та справедливості[3]. Це свідчить про те, що верховенство права поширюється не лише на сферу законотворчості, а й на практичну діяльність органів державної влади та судів.

Тож у сучасній правовій доктрині принцип верховенства права дедалі частіше розглядається як комплексна та інтегруюча засада правової системи. Його визначають не просто як один із загальних принципів права, а як концептуальну основу, що об'єднує та спрямовує дію інших правових принципів. У цьому аспекті верховенство права виступає фундаментальною цінністю, яка визначає зміст права та забезпечує узгодженість усієї системи правового регулювання.

У науковій літературі висловлюється позиція, відповідно до якої принцип верховенства права не слід розглядати лише як один із загальних принципів права[4]. Його визначають як комплексну надбудову над іншими правовими принципами, що відображає

---

[1] Погребняк С. Роль основоположних принципів права в забезпеченні прав людини. *Наукове життя. Вісник.* № 1 (56). С. 74.

[2] Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2019. С. 105–106.

[3] Гапотій В. Д. Верховенство права: сучасні наукові концепції : монографія. Мелітополь : Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2016. С. 8–9.

[4] Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 50–51.

концептуальну основу та сутність права загалом. Такий підхід підкреслює інтегруючий характер верховенства права та його визначальне значення для функціонування всієї правової системи.

Принцип верховенства права також характеризується багатогранністю свого змісту та структури. До його основних складових зазвичай відносять законність, правову визначеність, заборону свавілля, доступ до правосуддя, незалежність суду, повагу до прав людини, рівність і недискримінацію[1]. Водночас принцип рівності не варто обмежувати лише аспектом рівності перед законом, оскільки його зміст є значно ширшим і охоплює забезпечення рівних можливостей та недопущення необґрунтованих обмежень прав людини у різних сферах суспільного життя.

У сфері приватних правовідносин принцип верховенства права має особливе значення, оскільки забезпечує належний механізм захисту учасників таких відносин. За наявності прогалин, суперечностей або недостатнього нормативного врегулювання приватних відносин особа не може бути позбавлена права на судовий захист[2]. За таких умов суди повинні застосовувати правові підходи та положення законодавства з урахуванням засад справедливості, недопущення свавільного обмеження прав людини та забезпечення ефективного захисту прав.

У наукових дослідженнях також звертається увага на те, що важливою складовою верховенства права є верховенство Конституції України. Саме Конституція визначає основоположні правові цінності та закріплює пріоритет прав і свобод людини, на основі яких мають прийматися закони та інші нормативно-правові акти[3]. Загальні принципи права, зокрема правова визначеність, пропорційність, добросовісність і розумність, тісно пов'язані з принципом верховенства права та фактично розкривають його зміст через механізм правового регулювання і правозастосування.

У рішенні від 2 листопада 2004 року Конституційний Суд України розкрив зміст принципу верховенства права, визначивши його

---

[1] Середа О. Г. Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук : спец. 12.00.05. Харків, 2019. С. 39.

[2] Там само. С. 40.

[3] Матат А. Принципи у конституційному праві: загальнотеоретичний аспект. *Український часопис конституційного права.* 2017. № 4. С. 53–54.

як панування права у суспільстві. Суд зазначив, що цей принцип покладає на державу обов'язок реалізовувати право як у правотворчій, так і у правозастосовній діяльності. У зв'язку з цим закони повинні відповідати засадам соціальної справедливості, забезпечувати свободу та рівність людини. Конституційний Суд України також підкреслив, що право не зводиться виключно до законодавства. Його зміст охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, звичаї, традиції та інші суспільно визнані правила поведінки, які формуються відповідно до рівня правової та культурної свідомості суспільства. Спільною рисою таких регуляторів є їх спрямованість на утвердження справедливості [1].

Отже, у цьому рішенні Конституційний Суд України сформував підхід до розуміння верховенства права, за якого право не ототожнюється лише із законом. Водночас саме справедливість визначена як фундаментальна засада права, що має лежати в основі регулювання суспільних відносин та діяльності держави.

У рішенні Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 наголошено, що діяльність органів державної влади, зокрема у сфері правотворення та правозастосування, повинна здійснюватися на основі принципів справедливості, гуманізму, верховенства права та прямої дії норм Конституції України. Суд також підкреслив, що реалізація повноважень державних органів можлива лише в межах, визначених законом [2].

Загалом у своїй практиці Конституційний Суд України дотримується послідовного підходу стосовно тлумачення принципу верховенства права. У своїх рішеннях Суд неодноразово акцентував увагу

1 [1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року N 15-рп/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04 (дата звернення: 10.04.2026).

2 [2] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України «Про статус суддів» (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року N 8-рп/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05 (дата звернення: 10.04.2026).

на його ключових елементах, серед яких особливе значення мають справедливість, рівність та правова визначеність[1].

Конституційний Суд України розглядає правову визначеність як одну з основних складових принципу верховенства права. Зокрема, у рішенні від 26 березня 2020 року № 6-р/2020 Суд зазначив, що ключовим елементом верховенства права є саме юридична визначеність. У цьому аспекті держава зобов'язана не лише дотримуватися законів, а й забезпечувати їх послідовне та передбачуване застосування. Водночас норми права повинні бути сформульовані чітко, зрозуміло та однозначно, щоб гарантувати стабільність правового регулювання та прогнозованість розвитку правовідносин.

Конституційний Суд України підкреслив, що юридична визначеність, яка випливає зі статті 8 Конституції України, створює необхідні умови для адаптації суб'єктів правовідносин до чинного правового регулювання, забезпечує впевненість особи у своєму правовому становищі та слугує гарантією захисту від свавільних дій держави. До основних елементів юридичної визначеності Суд відніс зрозумілість, чіткість і однозначність правових норм, а також можливість особи розраховувати на стабільність законодавства та передбачати наслідки застосування правових приписів, що пов'язується з концепцією легітимних очікувань.

Попри те, що у своїх рішеннях Конституційний Суд України часто використовує поняття «юридична визначеність», за змістом йдеться саме про правову визначеність як складову принципу верховенства права. Так, у рішенні від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 Суд прямо зазначив, що правова визначеність є елементом верховенства права. При цьому, розкриваючи її зміст, Суд знову звернувся до категорії юридичної визначеності, наголосивши на обов'язку законодавця формулювати норми права ясно та доступно для розуміння.

---

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання) від 27 лютого 2018 року № 1-р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18 (дата звернення: 10.04.2026).

Конституційний Суд України також акцентував увагу на тому, що кожна особа повинна мати можливість передбачити, яка саме норма права буде застосована у конкретній ситуації та які юридичні наслідки можуть настати у відповідних правовідносинах. Саме тому стабільність, прогнозованість і зрозумілість правового регулювання є необхідними умовами реалізації принципу верховенства права. У низці рішень Суд використовує безпосередньо термін «правова визначеність», підкреслюючи, що правові норми мають відповідати вимогам чіткості, однозначності, передбачуваності та стабільності[1].

Принцип правової визначеності є ключовою засадою цивільного законодавства України та знаходить свій прояв у змісті, структурі й системності норм Цивільного кодексу України. Його реалізація безпосередньо пов'язана з процесом тлумачення правових норм, адже саме через правильне розуміння змісту норми забезпечується стабільність правового регулювання та передбачуваність правозастосування.

Першим етапом з'ясування змісту будь-якої норми права традиційно є мовне або буквальне тлумачення, під час якого оцінюється чіткість, зрозумілість і логічність нормативних приписів. На цьому також акцентує увагу Європейський суд з прав людини, наголошуючи, що закон має бути сформульований достатньо чітко для того, щоб особа могла передбачити правові наслідки своєї поведінки та зрозуміти, які саме норми підлягають застосуванню у конкретній ситуації. Якщо ж зміст правової норми допускає неоднозначне розуміння, виникає необхідність застосування інших способів тлумачення, зокрема логічного. Такий підхід ґрунтується не лише на аналізі тексту норми, а й на врахуванні загальних законів логіки та внутрішньої узгодженості правового регулювання. Водночас важливе значення має системне тлумачення, яке передбачає встановлення змісту норми через її взаємозв'язок з іншими положеннями законодавства. Завдяки цьому можна визначити місце правової норми в системі цивільного права, уточнити сферу її дії, встановити коло

1

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#n18 (дата звернення: 11.04.2026).

суб'єктів, на яких вона поширюється, а також з'ясувати співвідношення між окремими нормами та загальною метою нормативного акта. Окрему роль у процесі тлумачення відіграє теологічний підхід, який дає змогу врахувати цілі та завдання правового регулювання.

Показовим прикладом реалізації принципу правової визначеності є положення статті 1 Цивільного кодексу України. Аналіз цієї норми за допомогою буквального тлумачення дає підстави вважати, що цивільне законодавство регулює особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності учасників. Логічне тлумачення дає змогу дійти висновку, що цивільними є не всі суспільні відносини, а лише ті, які відповідають зазначеним ознакам. Такий підхід традиційно підтримується в науці цивільного права та у правозастосовній практиці. Водночас із застосуванням різних логічних прийомів можна дійти висновку, що відносини, позбавлені ознак цивільних, не повинні охоплюватися сферою цивільно-правового регулювання[1].

Водночас системне тлумачення положень статті 1 ЦК України свідчить про більш складний характер цивільно-правового регулювання. Порівняння частини першої цієї статті з її назвою та іншими положеннями Кодексу дає змогу встановити, що цивільне законодавство у певних випадках може поширюватися і на окремі відносини, які формально не належать до цивільних. Зокрема, закон допускає регулювання деяких майнових, процесуальних та інших відносин, пов'язаних із доказуванням у цивільному чи господарському судочинстві. Це підтверджує, що принцип правової визначеності полягає не лише у формальній чіткості норми, а й у її системній узгодженості з іншими положеннями законодавства та здатності забезпечувати ефективне й передбачуване правове регулювання приватних відносин.

Принцип правової визначеності охоплює систему вимог, дотримання яких є необхідним у процесі правотворчої діяльності. Значення цього принципу особливо проявляється під час підготовки та прийняття нормативно-правових актів, оскільки якість законодавства залежить не лише від формального дотримання встановлених процедур, а й від змісту правових норм та їхньої здатності забезпечувати ефективне регулювання суспільних відносин. Саме тому

[1] Шишка О. Р. Принцип правової визначеності в цивільному праві України. *Форум права.* 2021. № 70(5). С. 7.

правотворчість повинна враховувати як технічні аспекти розроблення нормативних актів, так і вимоги до їхньої змістовної узгодженості та практичної реалізації.

Н. В. Міловська зауважує, що однією з основних складових принципу правової визначеності є вимоги до змісту нормативно-правових актів. Правові норми мають бути чіткими, зрозумілими та внутрішньо узгодженими, щоб виключити можливість неоднозначного тлумачення. Важливим також є встановлення чітких меж дискреційних повноважень органів державної влади, оскільки надмірна невизначеність у правовому регулюванні може створювати передумови для свавільного застосування закону. Водночас принцип правової визначеності передбачає й дотримання вимог до процедури прийняття нормативно-правових актів, зокрема їх офіційного оприлюднення, стабільності законодавства та своєчасного оновлення правових норм відповідно до потреб суспільства. Такі вимоги спрямовані на забезпечення стабільності правового регулювання та формування передбачуваного правового середовища, у якому особа може чітко усвідомлювати свої права та обов'язки. Правова визначеність створює необхідні умови для ефективного функціонування правової системи, оскільки гарантує можливість суб'єктам правовідносин прогнозувати правові наслідки своїх дій та розраховувати на послідовне застосування законодавства. Саме через це принцип правової визначеності визнається одним із ключових елементів верховенства права[1].

Важливість цього принципу підтверджується і положеннями Закону України «Про правотворчу діяльність», у якому правова визначеність визначена як один із основних принципів правотворчості. Відповідно до положень закону, норми права повинні бути викладені чітко та доступно, не допускати множинного тлумачення, містити належні механізми реалізації та забезпечувати учасникам правовідносин можливість передбачати правові наслідки застосування законодавства[2]. Такий підхід спрямований на підвищення якості нормативно-правових актів та зміцнення довіри суспільства до правової системи держави.

---

[1] Міловська Н. В. Принцип правової визначеності в контексті оновлення цивільного законодавства України. *Нове українське право.* 2022. Вип. 1. С. 60.

[2] Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 11.04.2026).

Однією з ключових ознак принципу верховенства права є підпорядкованість публічної влади закону, що виключає можливість свавільного здійснення владних повноважень. Жоден орган державної влади не вправі діяти поза межами компетенції або використовувати повноваження у спосіб, не передбачений законодавством. Сутність такого підходу полягає у гарантуванні захисту особи від необґрунтованого втручання держави у сферу її прав і свобод. Відповідно, діяльність органів публічної влади повинна здійснюватися виключно на підставі Конституції та законів України, у межах наданих повноважень і з дотриманням визначених процедур.

У рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 Конституційний Суд України наголосив, що реалізація державної влади у спосіб, не передбачений правом, суперечить принципу верховенства права. Суд підкреслив, що саме законність виступає основним критерієм оцінки допустимості діяльності органів державної влади. У цьому аспекті верховенство права не обмежується лише формальним дотриманням закону, а передбачає існування реальних правових механізмів стримування державної влади та забезпечення її відповідальності перед суспільством[1].

У науковій доктрині верховенство права розглядається як система правових гарантій, спрямованих на недопущення концентрації необмеженої влади та забезпечення належного балансу між інтересами держави й особи. Право в такому розумінні виконує подвійну функцію: з одного боку, воно є засобом організації діяльності держави, а з іншого, механізмом обмеження владного впливу задля захисту прав людини. Саме через правові обмеження забезпечується підконтрольність держави суспільству та утверджується принцип відповідальності влади перед громадянами.

Отже, обмеження публічної влади законом є необхідною умовою функціонування правової держави та реалізації принципу верховенства права. За відсутності ефективних юридичних меж діяльності державних органів гарантії прав і свобод людини втрачають реальний зміст. Тому забезпечення законності у діяльності органів влади

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 12.04.2026).

є не лише вимогою конституційного порядку, а й основою довіри суспільства до держави та її інституцій.

Незалежність судової влади є однією з основних гарантій реалізації принципу верховенства права та необхідною умовою ефективного здійснення правосуддя. Її зміст полягає не лише у відсутності втручання з боку інших гілок влади, а й у забезпеченні інституційної, функціональної та особистої самостійності суддів. Саме така автономія дозволяє суду ухвалювати рішення виключно на підставі закону, встановлених обставин справи та внутрішнього переконання судді. Судова влада повинна бути захищена від будь-якого політичного, адміністративного, економічного чи іншого впливу, оскільки лише за цих умов можливо забезпечити справедливий та неупереджений розгляд справ.

У практиці Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювалося, що незалежність суду є складовою права на справедливий судовий розгляд. У своїх рішеннях ЄСПЛ звертає увагу на такі критерії незалежності, як порядок призначення суддів, тривалість їхніх повноважень, наявність гарантій від зовнішнього тиску та забезпечення неупередженості суду. Міжнародні стандарти суддівської незалежності також закріплені у Бангалорських принципах поведінки суддів, які визначають незалежність судової влади необхідною передумовою забезпечення правопорядку та справедливого судочинства. Аналогічний підхід міститься у Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи Rec (2010)12, де наголошується, що незалежність суддів є не привілеєм судової влади, а гарантією захисту прав і свобод людини.

На національному рівні гарантії незалежності суддів закріплені у Конституції України, зокрема через положення про недоторканність суддів, їхню незмінюваність та спеціальний порядок звільнення з посади. У демократичній державі незалежність суду розглядається як невід'ємне право кожної особи на розгляд її справи незалежним, безстороннім і справедливим судом відповідно до статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Саме тому ефективність судової системи безпосередньо впливає на рівень довіри суспільства до держави та здатність права виконувати свою захисну функцію[1].

[1] Ніколенко Л. М. Верховенство права як універсальний принцип забезпечення прав людини в сучасних умовах. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2025. № 2. С. 17.

Верховенство права не може залишатися лише декларативним принципом, закріпленим у законодавстві чи політичних документах. Його реальне значення проявляється через діяльність інституцій, які забезпечують ефективний захист прав людини, передбачуваність судової практики та підконтрольність державної влади праву. Особливо важливим це є для держав із перехідною демократією та в умовах воєнного стану, коли існує ризик виправдання обмеження прав людини публічними інтересами чи надзвичайними обставинами. У таких умовах рівень утвердження верховенства права визначається не лише формальним існуванням відповідних норм, а й реальним функціонуванням незалежного суду, ефективністю механізмів контролю за діяльністю влади та загальним рівнем правової культури суспільства.

Отже, незважаючи на сформований у практиці Конституційного Суду України підхід до розуміння верховенства права як поєднання справедливості, рівності та визначеності правового регулювання, у рішеннях Суду простежується певна неузгодженість у використанні термінології. В одних рішеннях застосовується поняття «юридична визначеність», в інших — «правова визначеність», а в окремих випадках використовуються обидва терміни одночасно. Водночас більш обґрунтованим видається застосування саме категорії «правова визначеність», оскільки вона ширше відображає зміст відповідного елементу принципу верховенства права.

Тож принцип верховенства права є однією з фундаментальних засад конституційного ладу України та визначає зміст і спрямованість усієї правової системи держави. Відповідно до правових позицій Конституційного Суду України, верховенство права означає не лише формальне панування закону, а й утвердження ідей справедливості, свободи, рівності та правової визначеності у суспільстві. Право при цьому не ототожнюється виключно із законодавством, оскільки його зміст охоплює також моральні засади, принципи добросовісності та загальновизнані соціальні цінності. Саме тому верховенство права виступає основою регулювання приватних відносин, у межах яких особа реалізує свої майнові й немайнові права.

У сфері приватноправових відносин принцип верховенства права насамперед проявляється через забезпечення юридичної визначеності та стабільності правового регулювання. Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що особа повинна

мати можливість передбачати правові наслідки своїх дій і розраховувати на сталість законодавства та послідовність його застосування. Це має особливе значення для договірних, корпоративних, спадкових та інших цивільних правовідносин, де довіра між учасниками є передумовою стабільного цивільного обороту. Часті й непередбачувані зміни законодавства, а також неоднозначне тлумачення правових норм можуть порушувати баланс інтересів сторін і підривати довіру до держави та судової системи (абзац шостий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017) [1].

Одним із ключових елементів верховенства права у приватних відносинах є гарантія непорушності права власності та захист особи від свавільного втручання держави. Конституційний Суд України підкреслює, що будь-яке обмеження права власності повинно ґрунтуватися на законі, переслідувати легітимну мету та відповідати принципу домірності[2]. Це означає, що втручання держави у сферу приватних прав допускається лише тоді, коли воно є необхідним і мінімально обтяжливим для особи. Такий підхід забезпечує справедливий баланс між публічними інтересами держави та приватною автономією учасників цивільних правовідносин, що є характерною ознакою демократичної правової держави.

Верховенство права також безпосередньо пов'язане з ефективністю судового захисту у сфері приватного права. Реалізація цивільних прав та свобод неможлива без незалежного суду, який забезпечує однакове застосування правових норм і захист особи від правового свавілля. У цьому контексті судова практика стає важливим інструментом утвердження принципів справедливості, добросовісності та розумності

1 [1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 7 частини другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту» від 20.12.2017 № 2-р/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-17#Text (дата звернення: 12.04.2026).

2 [2] Рішення Конституційного Суду України від 6 вересня 2023 року № 6-р(I)/2023 у справі за конституційною скаргою Ван Колка Фредеріка Йоганнеса щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другого частини шостої статті 481 Митного кодексу України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-23#Text (дата звернення: 12.04.2026).

у приватних відносинах[1]. Саме через діяльність судів забезпечується реальне втілення верховенства права, яке спрямоване на утвердження людини, її прав та свобод як найвищої соціальної цінності в Україні.

Принцип верховенства права отримав широке практичне втілення і в діяльності Європейського суду з прав людини. У преамбулі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод верховенство права визначено як спільну спадщину держав-учасниць, а у подальшому цей принцип став одним із базових орієнтирів у практиці ЄСПЛ під час вирішення справ щодо захисту прав людини[2].

У наукових дослідженнях, присвячених аналізу практики Європейського суду з прав людини, звертається увага на те, що зміст верховенства права охоплює значну кількість взаємопов'язаних принципів та гарантій. Серед них виокремлюють єдність писаного і неписаного права, рівність усіх перед законом, правову визначеність, пропорційність, заборону свавільного втручання держави у права людини, забезпечення ефективного судового захисту, доступність правосуддя, справедливий судовий розгляд, презумпцію невинуватості, а також обов'язковість виконання судових рішень[3].

Такий підхід свідчить про комплексний характер принципу верховенства права, який охоплює не лише вимоги до змісту та якості правових норм, а й механізми їх практичної реалізації. Особливе значення при цьому надається забезпеченню правової визначеності, обмеженню свавілля з боку держави та гарантуванню ефективного захисту прав людини незалежним і справедливим судом.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить, що зміст верховенства права розкривається через низку взаємопов'язаних елементів, які послідовно застосовуються Судом при розгляді конкретних справ. Як вже зазначалося, серед них особливе місце посідає право на справедливий судовий розгляд, яке забезпечує гарантії

---

[1] Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text (дата звернення: 14.04.2026).

[2] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 14.04.2026).

[3] Темченко В. І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного суду України. *Наукові записки. Юридичні науки.* 2007. Т. 64. С. 16–19.

неупередженого та ефективного розгляду справи судом, а також дотримання процесуальних прав сторін як необхідної умови довіри до правосуддя.

У справі «Брумареску проти Румунії» Суд наголосив на неприпустимості перегляду остаточних судових рішень поза винятковими обставинами, підкресливши значення стабільності судових рішень як елементу довіри до правової системи[1]. Аналогічний підхід простежується у справі «Христов проти України», де ЄСПЛ звернув увагу на необхідність забезпечення передбачуваності правозастосування та недопущення ситуацій, за яких остаточні рішення можуть бути довільно поставлені під сумнів[2].

Ще одним елементом верховенства права є принцип відповідності закону, який вимагає, щоб будь-яке втручання держави у права людини мало чітке нормативне підґрунтя, було передбачене законом і здійснювалося у встановлених межах. У справі «Назаренко проти України»[3] ЄСПЛ оцінював відповідність втручання вимогам закону та підкреслював значення якості правового регулювання, його доступності та передбачуваності. Подібні підходи були застосовані й у справі «Полторацький проти України»[4], де Суд аналізував, чи відповідали дії державних органів вимогам закону та чи не виходили вони за межі дозволеного втручання.

Окреме місце у практиці ЄСПЛ посідає принцип пропорційності, який передбачає необхідність дотримання балансу між втручанням держави та захистом прав особи. У межах цього підходу Суд перевіряє, чи є втручання виправданим легітимною метою, чи є воно необхідним у демократичному суспільстві та чи не є надмірним щодо поставленої мети. У сукупності зазначені справи демонструють, що

---

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії» від 28 листопада 1999 року. URL: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=307 (дата звернення: 15.04.2026).

2

[2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Христов проти України» від 19 лютого 2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443 (дата звернення: 15.04.2026).

[3] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Назаренко проти України» від 29 квітня 2003 року. URL: http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=594 (дата звернення: 15.04.2026).

4

[4] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Полторацький проти України» від 29 квітня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_838 (дата звернення: 15.04.2026).

верховенство права у практиці ЄСПЛ має комплексний характер і реалізується через систему взаємопов'язаних принципів, спрямованих на забезпечення справедливості, правової визначеності та захисту прав людини.

У науковій літературі підкреслюється особливе значення принципу пропорційності у сфері визначення меж здійснення прав і свобод людини. Так, С. П. Погребняк зазначає, що цей принцип має фундаментальний характер, оскільки саме він окреслює допустимі межі обмеження прав і свобод. Такі обмеження є можливими лише за умови дотримання балансу, який не допускає надмірного втручання та забезпечується через застосування принципу пропорційності[1].

Водночас у доктрині існує й інший підхід, відповідно до якого принцип пропорційності не розглядається як безпосередній елемент верховенства права. Натомість його визначають як своєрідний критерій або юридичний інструмент, за допомогою якого оцінюється ступінь дотримання вимог верховенства права у конкретних правовідносинах.

С. О. Верланов пропонує розглядати принцип пропорційності через його основне призначення — забезпечення розумного балансу між правами людини та інтересами суспільства і держави[2]. При цьому акцент робиться на необхідності узгодження індивідуальних прав із можливостями їх реалізації в умовах публічного інтересу, зокрема у сфері соціальних прав, закріплених у Європейській соціальній хартії.

У цьому контексті принцип пропорційності набуває універсального характеру, оскільки застосовується як до захисту прав людини загалом, так і до визначення меж допустимого втручання держави у їх реалізацію. Його сутність полягає у забезпеченні справедливого балансу між приватними інтересами особи та публічними потребами, що є необхідною умовою функціонування правової держави.

Отже, принцип пропорційності виступає важливим елементом верховенства права, який забезпечує досягнення балансу між

---

[1] Погребняк С. П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини* : зб. наук. ст. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 вересня 2012 р.). Одеса : Фенікс, 2012. С. 299.

[2] Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01. Львів, 2008. С. 12.

приватними та публічними інтересами. Його застосування сприяє встановленню справедливих умов реалізації основних прав і свобод людини та запобігає надмірному втручанню держави у їх здійснення.

У проєкті ЦК України у ст. 3, де визначено принципи (засади) приватного права, верховенство права не виділено[1]. При цьому серед закріплених засад чимало таких, які є складовими принципу верховенства права, зокрема: «юридичної рівності суб'єктів приватних відносин; приватної автономії; справедливості; судового захисту цивільного права та/або правомірного інтересу».

Рекодифікація цивільного законодавства України, презентована в межах XV Міжнародного цивілістичного форуму, розглядається як системний етап модернізації приватного права в умовах євроінтеграційних і соціально-економічних трансформацій[2]. У цьому контексті принцип верховенства права набуває ключового значення, оскільки саме він визначає необхідність правової визначеності, справедливості, добросовісності та рівності всіх суб'єктів перед законом і судом.

Особливого значення процес оновлення цивільного законодавства набуває в умовах післявоєнного відновлення України та адаптації національної правової системи до європейських стандартів. Запропоновані зміни орієнтовані не лише на технічне вдосконалення нормативного матеріалу, а й на утвердження людиноцентричного підходу в приватному праві, де права особи, непорушність власності та ефективний судовий захист виступають фундаментальними цінностями. Тож рекодифікація Цивільного кодексу України є не лише правотворчим процесом, а й важливим інструментом реалізації принципу верховенства права, який забезпечує довіру до держави, стабільність правопорядку та інтеграцію України до європейського правового простору.

Важливою складовою оновленого Цивільного кодексу України є роль судової практики у забезпеченні ефективності майбутніх законодавчих змін. Саме практика застосування норм права судами дає

1

[1] Проєкт Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 22.04.2026).

2

[2] Оновлення Цивільного кодексу України: у Верховному Суді розпочався XV Міжнародний цивілістичний форум. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/2002798 (дата звернення: 29.04.2026).

змогу оцінити рівень їхньої правової визначеності, узгодженості та відповідності принципу верховенства права. Участь представників Верховного Суду, наукової спільноти та законодавчої влади у фаховій дискусії сприяє формуванню єдиного підходу до тлумачення та реалізації норм приватного права. Такий міжінституційний діалог є необхідною умовою для реформування сучасного цивільного законодавства, здатного забезпечити ефективний захист прав людини, стабільність правовідносин і належне функціонування демократичної правової держави.

Принцип верховенства права є фундаментальною засадою сучасної правової держави та визначає зміст і спрямованість регулювання приватноправових відносин. Його сутність полягає не лише у формальному пануванні закону, а й у забезпеченні справедливості, правової визначеності, рівності учасників правовідносин та недопущенні свавільного втручання держави у сферу приватної автономії особи. У приватному праві верховенство права проявляється через гарантування свободи договору, захист права власності, стабільність цивільного обороту та забезпечення балансу між інтересами особи, суспільства і держави. Саме тому ефективне функціонування цивільного законодавства неможливе без дотримання принципу верховенства права.

Важливим проявом верховенства права у сфері приватноправових відносин є принцип правової визначеності, який вимагає чіткості, доступності та внутрішньої узгодженості правових норм. Особа повинна мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки, розуміти обсяг своїх прав та обов'язків, а також бути захищеною від неоднозначного чи свавільного застосування законодавства. Реалізація цього принципу безпосередньо пов'язана з якістю правотворчої діяльності, системністю цивільного законодавства та правильним тлумаченням правових норм. Не менш важливою гарантією реалізації принципу верховенства права є незалежність судової влади, оскільки саме суд забезпечує ефективний захист цивільних прав та свобод особи. Незалежний і безсторонній суд виступає ключовим механізмом контролю за законністю діяльності публічної влади та гарантією справедливого вирішення приватноправових спорів. У цьому аспекті верховенство права знаходить своє практичне втілення через реальне функціонування судової системи, передбачуваність судової практики та ефективність механізмів захисту прав людини, саме на це і спрямовано оновлення ЦК України.

2.3. Свобода договору та її межі. Баланс між диспозитивністю та імперативними обмеженнями

Сучасні економічні відносини у розвинених демократичних державах базуються на ринковій моделі підприємництва, ідеологічною основою якої є функціонування відкритих і конкурентних ринків, що забезпечують саморегулювання економічних зв'язків на засадах свободи підприємництва, добросовісної конкуренції та юридичної рівності учасників обігу. Водночас ключовим чинником їх розвитку є постійно зростаючі та змінювані потреби людини, які формують попит на товари, роботи та послуги, стимулюють розширення підприємницької активності, впровадження інновацій і динамічне оновлення економічних відносин. Саме можливість ефективного задоволення цих потреб за умов конкуренції виробників і свободи вибору контрагентів слід вважати ключовим індикатором рівня розвитку ринкової економіки та її здатності забезпечувати сталий економічний прогрес. Адже, як зазначає М. Роде, «якщо ви живете у країні, де можна вільно торгувати з іншими людьми, самому обирати професію, почати бізнес або витрачати гроші як заманеться, ви матимете вищий рівень задоволення життям та відчуття контролю над своїм майбутнім»[1].

У цьому контексті ключова роль, безсумнівно, відводиться договору як унікальному правовому явищу, яке, як слушно вказує Н. С. Кузнєцова, «юридично забезпечує дійсність обмінних процесів з метою задоволення потреб суспільства, окремих його громадян або їх об'єднань... Завдяки договору забезпечується правове регулювання відносин майнового обороту на засадах юридичної рівності, вільного волевиявлення і майнової самостійності його учасників»[2]. Саме договір є тим інструментом, за допомогою якого учасники

1

[1] Hans Pitlik, Dulce M. Redin, and Martin Rode, «Economic Freedom, Individual Perceptions of Life Control, and Life Satisfaction» (Economic Freedom of the World Early Release, Fraser Institute, Vancouver, British Columbia, 2015). URL: https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/economic-freedom-individual-perceptions-of-life-control-life-satisfaction.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

[2] Оновлення договірного регулювання приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. С. 6.

приватноправових відносин реалізують власні інтереси, погоджують умови взаємодії та забезпечують стабільність і передбачуваність господарських зв'язків. Договір є універсальною правовою формою, через яку економічні потреби та інтереси сторін набувають характеру юридично обов'язкових зобов'язань, що дає змогу поєднати динамічність ринкових процесів із вимогами правової визначеності та впорядкованості. Тож належне функціонування ринкової економіки безпосередньо обумовлюється ефективністю механізму договірного регулювання, здатного гнучко та оперативно реагувати на зміну економічних умов і водночас забезпечувати баланс інтересів суб'єктів приватного права.

Становлення договору як ключового інституту вітчизняного цивільного права варто розглядати у контексті трансформації його функціонального призначення від інструменту, підпорядкованого потребам планової економіки, до засобу реалізації приватної автономії учасників цивільних правовідносин. Як відомо, в радянський період договір мав переважно формально-допоміжний характер і не розглядався самостійним регулятором майнових відносин, адже його зміст формувався під впливом актів державного планування та владно-розпорядчих приписів, тоді як автономія волі сторін була істотно обмежена. Як вказує М. М. Сібільов, «у правовій сфері, де панує місце посідала держава з авторитарним режимом, єдиним регулятором суспільних відносин визнавалися норми актів законодавства, які мали здебільшого імперативний характер. Роль же договору як регулятора суспільних відносин (насамперед у сфері економіки) була знижена за рахунок підвищення ролі адміністративних (владних) актів, у тому числі актів планування. Зміст договорів, що укладалися на підставі планових актів, повинен був відповідати цим актам у повному обсязі»[1]. Тож договір у радянську добу виконував радше функцію оформлення заздалегідь визначених зв'язків, аніж їх упорядкування, а розуміння його сутності фактично зводилося до юридичного факту як правової підстави реалізації планово-адміністративних приписів.

Із переходом до ринкової економіки відбувається принципова трансформація ролі договору: він перестає розглядатися лише як засіб опосередкування заздалегідь визначених зв'язків і набуває

[1] Сібільов М. М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин. *Право України.* 2014. № 2. С. 38.

ознак самостійного регулятора приватноправових відносин, що ґрунтується на засадах автономії волі сторін, юридичної рівності та диспозитивності. Вказане насамперед вбачається з аналізу положень ст. 6 ЦК України, яка закріплює співвідношення нормативного та індивідуального рівнів регулювання цивільних правовідносин і декларує право сторін упорядковувати свої відносини на власний розсуд, що фактично свідчить про надання механізму договірного регулювання пріоритету над диспозитивними приписами цивільного законодавства. Слушним у цьому контексті є твердження І. Р. Калаура, який вказує, що, «будучи юридичним регулятором поведінки осіб, які вступають у договірні відносини, договір «во ім'я» їхніх інтересів забезпечує об'єктивну можливість врегулювати ті сфери їхнього договірного співжиття, які не опосередковані нормативною регламентацією. У цих випадках йдеться про внутрішнє регулювання суспільних відносин правилами, викладеними в договорі, що йменується у юридичній літературі саморегулюванням»[1]. Останнє, як зазначається в літературі, «нині виступає найбільш гнучкою й адаптивною формою упорядкування приватноправових зв'язків, що складаються між суб'єктами цивільного права. Це зумовлюється переважно властивостями договору як ефективного інструменту правового регулювання суспільних відносин»[2].

Отже, як вбачається, сучасною тенденцією розвитку приватноправової сфери є суттєве посилення ролі договору, в рамках якого договірне регулювання цивільних правовідносин, засноване на засадах диспозитивності, набуває пріоритетності в загальному механізмі цивільно-правового регулювання. При цьому договір сприймається не лише як юридичний факт чи зобов'язальне правовідношення, а й як самостійне джерело вітчизняного цивільного права, «нормативність якого полягає не в повторюваності закріплених правил і не в деперсоніфікованості їхніх адресатів, а саме у встановленні правила, незалежно від того, на одноразове чи багаторазове використання

[1] Калаур І. Р. Договір у механізмі правового регулювання відносин з передання майна в користування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 115.

2

[2] Васильєв В. В. Мета і способи обмеження договірного саморегулювання цивільних відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2021. Т. 2. № 54. С. 20. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc54/part_2/5.pdf (дата звернення: 15.04.2026).

визначеним чи невизначеним колом суб'єктів воно розраховане»[1]. Як слушно з цього приводу зазначає Н. С. Кузнєцова, «договір відрізняється від інших юридичних фактів тим, що він безпосередньо регулює поведінку сторін, визначає права та обов'язки учасників правовідношення, а не лише дає підстави для застосування тієї чи іншої норми права до конкретного правовідношення»[2]. Тож, акумулюючи у своєму змісті індивідуальні правила поведінки, які набувають обов'язковості для сторін із моменту виникнення договірного зобов'язання, договір демонструє ознаки індивідуального акта правового регулювання, через який здійснюється конкретизація та практична реалізація диспозитивних норм цивільного права у межах визначених сторонами прав та обов'язків, що водночас відображає дію одного з фундаментальних принципів цивільного права — принципу свободи договору.

В одному з класичних текстів теорії договору американський дослідник С. Сміт відобразив усталене розуміння свободи договору. «Свобода договору означає ідею, фундаментальну для ортодоксального розуміння договірного права, що зміст договірного зобов'язання визначається сторонами, а не правом. У цьому сенсі свобода договору не стосується автономії, вона не є складовою (позитивного) права особи на самовизначення. Натомість вона розглядається як «аспект негативної свободи, тобто свободи від примусу та інших посягань на свободу»[3]. Інакше кажучи, свобода договору у класичному її розумінні зводиться не стільки до активної можливості самостійного визначенн змісту правовідносин як прояву позитивної автономії, скільки до гарантії невтручання у сферу приватної ініціативи, тобто до забезпечення свободи сторін від зовнішнього примусу при визначенні умов договірної взаємодії. У такому підході акцент робиться на усуненні перешкод для вільного волевиявлення, а не на нормативному наданні суб'єктам широких дискреційних повноважень як таких.

---

[1] Майданик Р. А. Вчення про джерела цивільного права України. *Право України.* 2017. № 6. С. 54.

[2] Кузнєцова Н. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. *Право України.* 2012. № 9. С. 14.

[3] Stephen Smith. Contract Theory. Oxford University Press, 2004. P. 53. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=568301 (дата звернення: 14.04.2026).

3

Водночас сучасне розуміння принципу свободи договору значною мірою відходить від його суто негативістської інтерпретації, поєднуючи елементи як негативної, так і позитивної свободи, що проявляється у визнанні за сторонами активної ролі у формуванні змісту договірних правовідносин у межах, установлених правом. Вказане знаходить свій прояв у законодавчому підході до закріплення свободи договору у площині цивільно-правового регулювання, який послідовно відображений у низці положень ЦК України, зокрема: п. 3 ч. 1 ст. 3, яким свободу договору визначено однією із основоположних засад цивільного законодавства; ст. 6, що передбачає можливість сторін відступати від приписів актів цивільного законодавства та врегульовувати свої відносини на власний розсуд у межах, установлених законом; ст. 627, яка конкретизує зміст свободи договору, закріплюючи право сторін на власний розсуд укладати договір, обирати контрагента та визначати умови договірної взаємодії з урахуванням вимог законодавства, звичаїв ділового обороту, а також засад розумності та справедливості[1].

Тим часом, варто зауважити, що на доктринальному рівні підхід до розуміння змісту принципу свободи договору є більш широким і не обмежується його нормативним закріпленням у законодавстві. Зокрема, на переконання Є. О. Харитонова, «окрім можливості вибору контрагента і визначення змісту договору, свобода договору включає також: а) вільний вияв волі особи на вступ у договірні відносини; б) свободу вибору сторонами форми договору; в) право сторін укладати як договори, передбачені законом (поіменовані договори), так і договори, які законом не передбачені, але йому не суперечать (непоіменовані); г) право сторін за своєю угодою змінювати, розривати або продовжувати чинність укладеного ними договору; д) право визначати способи забезпечення договірних зобов'язань; е) можливість установлювати форми (міри) відповідальності за порушення договірних зобов'язань тощо»[2]. Тож, беручи до уваги законодавчі положення щодо визначення змісту принципу свободи договору, а також враховуючи відповідні доктринальні позиції, принцип

[1] Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

[2] Цивільне право України : підручник : у 3 кн. / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, І. А. Безклубий та ін. / за заг. ред. проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Юридична література, 2006. Кн. 3. С. 104.

свободи договору доцільно визначати як інтегративну та системоутворюючу засаду цивільного права, що відображає гарантовану правопорядком міру автономії волі суб'єктів цивільних правовідносин, яка знаходить свій прояв у гарантуванні їм можливості на власний розсуд вступати у договірні відносини, обирати контрагента, визначати вид, форму та умови договору, змінювати та припиняти договірні зобов'язання, забезпечувати їх виконання у межах, визначених законом, а також засадами добросовісності, розумності та справедливості.

Розвиток та утвердження принципу свободи договору як однієї з фундаментальних засад цивільно-правового регулювання має багаторічну історію, а його еволюція відображає загальні тенденції трансформації приватного права — від доволі обмеженого нормативного регулювання до визнання пріоритету автономії волі учасників цивільних правовідносин. Як зазначається в юридичній літературі, «від римського права до сучасного регулювання Європейського Союзу принцип свободи договору еволюціонував під впливом різноманітних факторів, пристосовуючись до потреб суспільства. У середньовіччі договірні відносини були значною мірою обмежені впливом церкви та феодальних структур. Однак із розвитком торговельних відносин та становленням капіталістичної економіки з'явилася необхідність у більшій гнучкості та автономії у договірних відносинах»[1].

Починаючи з XIX ст. приватні права стали розглядатися як сфери свободи, у межах яких носій права може діяти на власний розсуд. Це уявлення зберігається й дотепер і лежить в основі сучасного розуміння принципу свободи договору. Юристи XIX ст. визначали свободу договору через категорію волі: вона означала, що сторони можуть укладати договори на будь-яких умовах, які вони обирають, і не є пов'язаними тими, на які вони не погоджувалися[2]. Власне, у XIX ст. принцип свободи договору досяг піку свого розвитку, що було зумовлено домінуванням ідей індивідуалізму та автономії волі. Зазначене знайшло своє втілення у тому, що вперше в Кодексі Наполеона у 1804 році було закріплено положення, яке безпосередньо

[1] Бойчук О. І. Історичний аналіз становлення та розвитку принципу свободи договору. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 4. С. 104.

[2] Chen-Wishart, M., & Saprai, P. (Eds.). (2025). Research Handbook on the Philosophy of Contract Law. Edward Elgar Publishing. P. 150.

утверджувало принцип свободи договору: «Законно укладені угоди мають силу закону для тих, хто їх уклав»[1]. Ця фундаментальна концепція надала особам, передусім громадянам чоловічої статі, можливість добровільно та на власний розсуд укладати договори, відходячи від жорсткої системи феодальних привілеїв і місцевих звичаїв, характерних для дореволюційної Франції[2].

З аналізу зазначеного випливає чіткий висновок про тогочасне закріплення пріоритету автономії волі сторін, що виключав можливість довільного втручання держави чи суду у правовідносини, сформовані на підставі домовленостей між суб'єктами цивільно-правових відносин. Як з цього приводу зазначають дослідники, «ліберальна ідеологія та розвиток ринкової економіки сприяли максимальному розширенню договірної автономії. Проте цей період також показав недоліки необмеженої свободи договору, такі як експлуатація робітників та споживачів. Зростаюча кількість соціальних конфліктів та економічних криз привела до необхідності державного втручання. У результаті з'явилися законодавчі акти, які обмежували свободу договору з метою захисту соціально вразливих груп»[3]. Надалі, упродовж XX ст., принцип свободи договору зазнав істотної трансформації, набувши відносного характеру та поєднуючись із необхідністю забезпечення балансу інтересів сторін. Свобода договору перестає розглядатися як абсолютна категорія і дедалі більше підпорядковується вимогам справедливості, добросовісності та розумності. Зазначене, зокрема, знайшло своє відображення у низці норм Німецького цивільного уложення, які, з одного боку, забезпечували практично кожній особі можливість вільно вступати у договірні відносини, самостійно визначати зміст своїх правовідносин і реалізовувати власні інтереси, зокрема шляхом узгодження умов договору відповідно до своїх потреб та очікувань, проте з іншого боку, не надавали такій свободі абсолютного

1

[1] French Civil Code. Decreed the 7th of February, 1804. Promulgated the 17th of the same Month. URL: https://www.napoleon-series.org/research/government/code/book3/c_title03.html (дата звернення: 14.04.2026).

[2] Łukasz Romański. The principle and limits of freedom of contract from the perspective of the Roman law tradition. Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ. 2016. № 7. С. 74.

[3] Бойчук О. І. Історичний аналіз становлення та розвитку принципу свободи договору. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 4. С. 104.

характеру: вона обмежувалась вимогами закону та публічного порядку (моралі)[1].

Як вбачається, еволюція принципу свободи договору відображає загальну трансформацію приватноправового регулювання — від абсолютизації автономії волі сторін до її поєднання з імперативними засадами правопорядку. Якщо у XIX ст. свобода договору переважно не обмежувалася, то у подальшому її реалізація була суттєво скоригована під впливом соціально-економічних факторів, що зумовило необхідність встановлення чітких правових меж з метою забезпечення балансу приватних і публічних інтересів, належного рівня захисту сторін, а також справедливості, добросовісності і розумності у договірних відносинах.

У цивілістичній доктрині послідовно підкреслюється визначальне значення принципу свободи договору для побудови механізму цивільно-правового регулювання. Як один із ключових проявів диспозитивності цей принцип відіграє системоутворюючу роль у формуванні та розвитку законодавчих підходів до врегулювання приватноправових відносин у демократичних правопорядках. Він забезпечує учасникам цивільного обороту можливість реалізовувати власний розсуд при укладенні договорів у межах, допустимих правом, що, своєю чергою, сприяє найбільш повному врахуванню та задоволенню їхніх потреб та інтересів. Тож не викликає сумнівів твердження про те, що «принцип свободи договору є класичним для цивільного права цивілізованих демократичних країн з ринковою економікою. Власне кажучи, рівень ринковості економіки, а також рівень свободи громадянського суспільства може бути визначений у тому числі і за станом договірної свободи в державі. І хоча на сьогодні цей принцип усе ж таки розуміється дещо інакше, ніж він розумівся з часів його зародження і до середини XX ст., втім, його роль у формуванні демократичного суспільства і ринкової економіки, а також його значення як індикатора згаданих явищ важко переоцінити»[2].

Вказане посилюється винятково значущим впливом принципу свободи договору на формування показника економічної свободи

[1] Beck, Judit. (2025). Comparison of the English and German Concepts of Contract. Journal on European History of Law. 16. P. 91. URL: https://journaloneuropeanhistoryoflaw.eu/index.php/JEHL/article/view/397 (дата звернення: 14.04.2026).

[2] Оновлення регулювання приватних відносин: проблеми і перспективи : монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Великанової. Київ : Алерта, 2024. С. 48.

світу як основи сучасних економічних відносин. Зазначена категорія розглядається як фундаментальне право кожної людини розпоряджатися власною працею та власністю, а його реалізація покликана сприяти вільному виробництву, споживанню й інвестуванню будь-яким способом, забезпечуючи безперешкодний рух робочої сили й капіталу, а також мінімізуючи обмеження свободи «понад ту міру, яка необхідна для захисту та підтримки самої свободи»[1]. Глобальним індикатором зазначеного є індекс економічної свободи світу (EFW), який починаючи з 1995 року щорічно розраховується *Wall Street Journal* і *Heritage Foundation* з метою оцінки та ранжування економічної свободи країн у всьому світі за ступенем вільної ринкової економіки, у тому числі свободи бізнесу, ступенем державного втручання та рівнем захисту прав власності. У глобальному вимірі цей показник використовується для оцінки сприятливості бізнес-середовища, залучення інвестицій та порівняння ефективності державної політики[2, 3]. У цьому контексті вбачається, що принцип свободи договору відіграє ключову роль як один із визначальних елементів економічної свободи, оскільки саме він гарантує суб'єктам підприємництва та іншим учасникам цивільного обороту можливість самостійно визначати умови економічної взаємодії, обирати контрагентів і моделі договірних зв'язків. Рівень реалізації свободи договору безпосередньо впливає на гнучкість ринкових механізмів, ефективність розподілу економічних ресурсів та здатність економіки адаптуватися до змін. Водночас її належне функціонування передбачає поєднання автономії волі сторін із необхідними правовими обмеженнями, спрямованими на забезпечення добросовісності, справедливості та балансу приватних і публічних інтересів.

Про фундаментальність принципу свободи договору в контексті гарантування ефективності механізму цивільно-правового регулювання свідчить факт послідовного закріплення його в низці

[1] The Index of Economic Freedom. February 2026. URL: https://economicfreedom.heritage.org/pages/about (дата звернення: 14.04.2026).

[2] Török, Éva. (2025). Applied analysis of the legal and economic context of freedom of contract — A case study. International Review of Applied Sciences and Engineering. 16.10.1556/1848.2025.00968. URL: https://akjournals.com/view/journals/1848/16/3/article-p428.xml (дата звернення: 14.04.2026).

[3] The Index of Economic Freedom. URL: https://www.heritage.org/index/pages/about (дата звернення: 14.04.2026).

міжнародно-правових актів, серед яких чільне місце відводиться Принципам Європейського договірного права (PECL)[1] та Принципам міжнародних комерційних договорів UNIDROIT[2], метою яких є уніфікація договірного права у міжнародному приватноправовому просторі. Не менш важливу роль відіграють і Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права (DCFR), які як сучасний інструмент «м'якого» права (*soft law*) покликані виконувати нормативно-орієнтаційну та методологічну функцію у процесі формування інтегрованого європейського простору приватноправового регулювання. Останній документ не лише характеризує принцип свободи договору як «ключовий», а й декларує, що він є застосовним до вчинення будь-яких правочинів, а також, що «обмеження свободи договору, чи то у вигляді імперативних норм, чи то у вигляді уникнення несправедливих умов договору, чи в будь-якій іншій формі, повинні застосовуватися лише в тому випадку, якщо вони можуть бути виправдані у зв'язку з певними ситуаціями або видами договорів»[3].

Отже, з урахуванням зазначеного можна зробити висновок про основоположність принципу свободи договору не лише в контексті утвердження диспозитивних засад приватного права, а й із позицій забезпечення ефективності функціонування ринкової економіки, а також формування належного балансу між автономією волі учасників цивільного обороту та необхідними публічно-правовими обмеженнями, що знаходить свій прояв у: 1) необхідності сприйняття принципу свободи договору як правового інструменту реалізації автономії волі суб'єктів приватного права, що забезпечує можливість самостійно визначати зміст, форму та умови договірних правовідносин у нормативно встановлених межах; 2) визнанні принципу

[1] Principles of European Contract Law — PECL. URL: https://www.trans-lex.org/400200#head_4 (дата звернення: 14.04.2026).

[2] UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts. URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

[3] Von Bar, C., & Clive, E. (Eds.). (2010). Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Full Edition. Sellier. European Law Publishers. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles__definitions_and_model_rules_of_European_private_law_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

свободи договору як конкретизованого прояву диспозитивності цивільно-правового регулювання, що забезпечує можливість варіативного моделювання правових зв'язків відповідно до потреб та інтересів сторін; 3) розгляді принципу свободи договору як ключової передумови ефективного функціонування ринкових механізмів шляхом надання учасникам цивільного обороту можливості реалізації власного розсуду при визначенні умов договірної взаємодії, виборі контрагентів та моделей правової поведінки у межах, установлених законом; 4) сприйнятті принципу свободи договору як важливого індикатора рівня розвитку громадянського суспільства, правової держави та ринкової економіки, що відображає ступінь забезпечення автономії волі учасників цивільного обороту, ефективності механізмів приватноправового регулювання та стан економічної свободи.

У межах вітчизняної правової системи, як вказує І. П. Іванець, «свобода договору є базисним основним принципом регулювання приватних відносин, який потребує детального осмислення в умовах рекодифікації Цивільного кодексу України, у тому числі в аспекті відповідності цивільного законодавства європейським підходам»[1]. На цьому наголошують і розробники Концепції оновлення Цивільного кодексу України, які зазначають, що «актуальні тренди договірного регулювання приватноправових відносин відображаються у підвищенні ролі договору як основного регулятора приватноправових відносин та зміщення акцентів з нормативного в бік індивідуального їх регулювання шляхом розширення меж правового регулювання за рахунок передання ініціативи із забезпечення окремих аспектів його здійснення учасникам договірних відносин»[2].

Отже, наведене дає підстави для висновку про подальшу еволюцію принципу свободи договору у напрямі його утвердження в рамках механізму приватноправового регулювання, змістового розширення та переосмислення. Йдеться, зокрема, про актуальну тенденцію до поступового зміщення акцентів від традиційного розуміння

1

[1] Іванець І. П. Принцип свободи договору: загальна характеристика. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Вип. № 2. С. 268. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/38.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

[2] Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. С. 47–48.

договірної свободи до ширшої категорії свободи правочину, що відображає сучасні вектори розвитку приватного права. У цьому контексті, безсумнівно, посилюється роль договору як основного інструменту саморегулювання приватноправових відносин, що супроводжується розширенням дискреції їх суб'єктів. Такий підхід свідчить про послідовність вітчизняного законодавця в реалізації зобов'язань щодо адаптації національного цивільного законодавства до європейських правових стандартів та поглиблення диспозитивних засад приватноправового регулювання.

Зазначене, безсумнівно, свідчить про те, що принцип свободи договору є не просто важливим, а визначальним, системоутворюючим чинником приватного правопорядку, своєрідним «киснем» ринкових відносин, без якого повноцінне функціонування та розвиток останніх є неможливими. Саме свобода договору, будучи основою економічної свободи будь-якої розвиненої держави, забезпечує динаміку економічного обігу, гнучкість правових конструкцій та здатність учасників договірних відносин самостійно формувати правові моделі взаємодії відповідно до власних майнових інтересів.

З іншого боку, досліджуваний принцип характеризується фундаментальністю в контексті визначення архітектоніки цивільно-правового регулювання загалом, адже саме свобода договору, визначаючи співвідношення диспозитивного та імперативного начал, окреслює межі допустимого втручання держави у сферу приватної автономії, а також системно впливає на побудову інститутів зобов'язального права, концепцію договірної відповідальності та механізм забезпечення виконання зобов'язань.

Сьогодні варто констатувати відсутність єдності серед дослідників стосовно місця принципу свободи договору в системі принципів цивільного права. Так, окремі вчені стверджують про інституційність принципу свободи договору, наголошуючи, що він «стосується лише сфери договірних відносин; відповідно ця правова засада має бути визнана принципом лише договірного права, незважаючи на те, що в ЦК він проголошений загальноцивілістичним принципом»[1]. Іншої думки дотримується В. І. Борисова, на переконання якої «принцип свободи договору можна визначити як передбачену законом одну з основних засад цивільного права, що встановлює

[1] Бервено С. М. Проблеми договірного права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 118.

для суб'єктів договірних відносин свободу: вибору контрагентів, укладення договору певного виду, визначення умов договору. Причому свобода договору проявляється навіть у тому, що сторони можуть укладати не тільки ті договори, які передбачені актами цивільного законодавства, а й договори, в яких містяться елементи різних договорів (змішані договори)»[1].

Висловлюючи власний погляд на вирішення питання про місце принципу договірної свободи в системі принципів цивільного права, варто наголосити, що закріплення його у ст. 3 ЦК України, присвяченій визначенню основних засад цивільного законодавства, є не випадковим, а навпаки, цілеспрямованим та концептуально обґрунтованим законодавчим рішенням, що відображає фундаментальність свободи договору для побудови загальної системи цивільного права і пояснюється таким. По-перше, безсумнівним є той факт, що свобода договору є проявом більш загального принципу приватної автономії, який становить зміст цивільного права і визначає його природу як права юридично рівних, майново самостійних та незалежних суб'єктів. Саме тому, якщо принцип приватної автономії зумовлює можливість особи на власний розсуд набувати, змінювати та припиняти цивільні права й обов'язки, то свобода договору є найбільш повною і концентрованою формою реалізації такої автономії.

По-друге, виходячи з положення ч. 3 ст. 6 ЦК України, очевидно, що цивільне законодавство прямо надає сторонам можливість відступати від положень цивільного законодавства та упорядкувати свої відносини на власний розсуд, якщо інше не встановлено законом або не випливає із суті відносин. Показовим у цьому контексті є той факт, що ціла низка норм цивільного законодавства формулюється за принципом «якщо інше не встановлено договором». Це означає, що закон пропонує загальну модель правового регулювання, яка застосовується за відсутності договірного врегулювання. Водночас завдяки принципу свободи договору сторони наділяються можливістю змінити встановлений законом розподіл прав та обов'язків і замінити його індивідуально сконструйованою договірною моделлю, внаслідок чого договір набуває значення самостійного регулятора цивільних відносин, здатного трансформувати навіть ті правові зв'язки, що первісно ґрунтувалися на законі. Вказане, на

[1] Борисова В. І. Принципи цивільного права. *Право України.* 2017. № 7. С. 72.

наш погляд, свідчить про універсальність принципу свободи договору та необхідність сприйняття його як одного з основоположних принципів не лише договірного права, а й цивільного права загалом.

Водночас, констатуючи посилення ролі свободи договору та розширення диспозитивних засад приватноправового регулювання, не можна оминути увагою й інший, не менш важливий, аспект цієї проблематики, адже розширення автономії волі учасників цивільних правовідносин об'єктивно актуалізує питання про межі такої свободи. У цьому контексті особливої ваги набуває проблема забезпечення належного балансу між диспозитивністю як проявом приватної автономії та імперативними обмеженнями, що покликані гарантувати публічні інтереси, справедливість і стабільність цивільного обороту.

Як зазначалось раніше, саме XX ст. стало періодом переосмислення сутності принципу свободи договору як абсолютної категорії та переходу до розуміння його як відносного правового явища. Як вказують з цього приводу німецькі дослідники, обмежувальний підхід, спрямований на захист приватних осіб (патерналізм), переважав протягом XX ст. в більшості держав Західної Європи та в Європейському Союзі; цей підхід знаходив свій прояв як у передумовах здійснення свободи договору, так і в зовнішніх обмеженнях, що на неї накладаються[1]. Вказане, на думку Ю. О. Расько, обумовлювалось низкою факторів, серед яких зростання кількості типових договорів, втручання держави у договірні відносини та необхідність захисту прав споживачів[2]. Водночас втручання держави у договірні правовідносини слід розглядати радше як юридичний механізм обмеження свободи договору, аніж як причину останнього, адже передумови звуження договірної свободи слід вбачати насамперед у масштабних соціально-економічних трансформаціях, зокрема в асиметричності майнового становища сторін, ускладненні економічних зв'язків та динамізації договірних відносин у зв'язку з суттєвою активізацією цивільного обігу впродовж XX ст. Саме ці обставини об'єктивно

[1] Max Planck Encyclopedia. Freedom of Contract' by Hannes Unberath. 2012. URL: https://max-eup2012.mpipriv.de/index.php/Freedom_of_Contract (дата звернення: 14.04.2026).

[2] Расько Ю. О. Трансформація принципу свободи договору у процесі історичного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 69. С. 134.

зумовили потребу в посиленні захисту слабшої сторони та забезпеченні справедливості договірних умов, тоді як державне втручання слід сприймати як форму (механізм) реалізації відповідних регулятивних цілей, а не як їх першопричину.

Як зазначається в юридичній літературі, «принцип свободи договору та інших юридичних дій завжди підлягає суттєвим обмеженням. Свобода сторін в укладенні договору та визначенні його змісту обмежується вимогами добросовісності та справедливості, а також будь-якими застосовними імперативними нормами. Це лише нагадування про те, що автономія сторін не є абсолютною»[1]. На сучасному етапі розвитку приватноправового регулювання проблема обмеження принципу свободи договору є особливо актуальною, виходячи з тенденції не лише щодо посилення ролі цивільно-правового договору як самостійного регулятора приватноправових відносин, а й як визнання його специфічною формою цивільного (приватного) права, «в якій не просто відтворюються, копіюються норми права, встановлені чи санкціоновані державою, а й створюються нові»[2]. Отже, пріоритетно важливим є забезпечення чіткого визначення меж реалізації принципу свободи договору, а також формування збалансованої системи його правових обмежень, яка б, з одного боку, не нівелювала автономію волі сторін, а з іншого, гарантувала дотримання правопорядку, захист прав та інтересів учасників договірних відносин, а також стабільність цивільного обороту.

У доктрині цивілістики існує чимало поглядів на розуміння обмежень принципу свободи договору. Так, на переконання М. В. Менджул, «межі договору є такими рамками, які передбачені ЦК України чи іншим актом законодавства, що є правовими, обґрунтованими, справедливими, пропорційними і мають на меті обмежувати свободу дій учасників договірних відносин для забезпечення балансу публічних та приватних інтересів»[3]. Натомість Ю. В. Расько розглядає обмеження принципу свободи договору як «встановлені ЦК

[1] Великанова М. М. Обмеження свободи договору: оновлення приватноправового регулювання. *Нове українське право*. 2024. № 2. С. 9.

[2] Майданик Р. А. Вчення про джерела цивільного права України. *Право України.* 2017. № 6. С. 59.

[3] Менджул М. В. Свобода договору та її межі: відповідність цивільного законодавства України європейським підходам. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. № 69. С. 117.

України чи іншим актом цивільного законодавства межі, які є обґрунтованими, справедливими, пропорційними, визначають правомірність дій з метою гарантування балансу публічних інтересів та інтересів учасників зобов'язальних відносин»[1]. Нарешті, на думку О. В. Басая, «обмеження свободи укладання угод можуть бути встановлені законодавчими актами, загальноприйнятими практиками у сфері бізнесу, загальними інтересами суспільства, а також захистом слабких сторін у контрактних відносинах та інтересів кредиторів. При цьому дії сторін угоди мають базуватися на принципах розумності, справедливості та чесності»[2]. Тож, проаналізувавши наведені вище доктринальні погляди, можна зробити висновок, що категорія обмежень принципу свободи договору становить комплексну систему правових засобів, що об'єднані спільною функцією коригування автономії волі сторін, засновані на засадах обґрунтованості, справедливості й пропорційності та спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів, захист прав учасників договірних відносин, передусім слабшої сторони, а також підтримання стабільності цивільного обороту шляхом встановлення меж реалізації учасниками цивільних правовідносин власного розсуду у сфері укладення, зміни та виконання договорів.

Наведений висновок отримує своє відображення на рівні міжнародно-правового регулювання, у межах якого, поряд із визнанням фундаментальності принципу свободи договору, формується система нормативно закріплених обмежень автономії волі учасників договірних правовідносин задля досягнення найвищої мети цивільно-правового регулювання — досягнення стану впорядкованості приватноправових відносин, що знаходить свій прояв у недопущенні зловживання правом, захисті слабшої сторони, а також підтриманні належного балансу між приватними і публічними інтересами.

Так, наприклад, Принципи, дефініції і модельні правила Європейського приватного права (DCFR), з-поміж іншого, передбачають такі категорії обмежень дії принципу свободи договору: 1) необхідність дотримання сторонами принципів добросовісності та чесної ділової практики, а також будь-яких інших застосовних імперативних норм

[1] Расько Ю. В. Види обмежень свободи договору за законодавством України та європейських держав. *Нове українське право*. 2022. №. 2. С. 251.

[2] Басай О. В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2013. Вип. 1(3). С. 125.

(п. II.–1:102); 2) недопущення дискримінації за статтю, етнічною чи расовою ознаками (п. II.–2:101); 3) запобігання укладенню договору під впливом помилки, обману чи несправедливої експлуатації під загрозою нікчемності чи оспорюваності договору (п. II.–7:101); 4) встановлення критеріїв несправедливості договірних умов, відповідно до яких умова, що не була індивідуально погоджена та істотно порушує баланс інтересів сторін всупереч вимогам добросовісності та чесної ділової практики, визнається несправедливою і підлягає усуненню (п. II.–9:404-II.–9:409); 5) закріплення необхідності врахування інтересів третіх осіб, що проявляється у встановленні обмежень щодо зміни або припинення договору на шкоду третій особі, на користь якої він укладений, а також у недопущенні укладення та виконання договорів, здатних завдати шкоди правам третіх осіб або суспільству в цілому, що забезпечується через систему імперативних норм та інститут публічного порядку (п. II.–1:102, II.–9:301); 6) закріплення обмежень автономії волі на переддоговірній стадії, що проявляється у встановленні обов'язку сторін діяти добросовісно при веденні переговорів, утримуватися від введення в оману та інших форм недобросовісної поведінки, а також у покладенні відповідальності за шкоду, завдану внаслідок порушення цих обов'язків, що опосередковано забезпечує захист як контрагента, так і інших учасників цивільного обороту (п. II.–3:301 DCFR)[1], тощо.

Як вбачається, закріплені у DCFR обмеження принципу свободи договору мають системний і комплексний характер, охоплюючи як стадію укладення договору, так і його зміст, виконання та переддоговірні відносини. Така нормативна конструкція відображає комплексність обмежень договірної свободи, що реалізуються через низку правових механізмів, спрямованих на впорядкування різних аспектів договірних правовідносин. Водночас зазначені обмеження спрямовані не на нівелювання автономії волі, а на її коригування з метою забезпечення ефективного функціонування приватноправового регулювання, захисту слабшої сторони, а також

[1] Von Bar, C., & Clive, E. (Eds.). (2010). Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Full Edition. Sellier. European Law Publishers. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles__definitions_and_model_rules_of_European_private_law__Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (дата звернення: 14.02.2026).

недопущення негативного впливу договірних відносин на права третіх осіб і публічні інтереси. У такий спосіб міжнародні підходи відображають сучасну концепцію свободи договору як відносної правової категорії, реалізація якої зумовлена необхідністю її коригування через систему обґрунтованих та пропорційних обмежень.

Вказане підтверджується й відповідними вітчизняними законодавчими підходами, які обмежують застосування принципу свободи договору у випадках: 1) встановлення імперативних норм, відступ від яких є недопустимим або обмеженим, зокрема коли така заборона прямо передбачена законом чи випливає із суті відповідних правовідносин (абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України); 2) необхідності дотримання загальних засад цивільного законодавства, зокрема принципів добросовісності, розумності та справедливості як універсальних критеріїв поведінки сторін (п. 6 ч. 1 ст. 3, ст. 627 ЦК України); 3) застосування конструкцій типових і примірних договорів, які у визначених законом випадках наділені обов'язковістю й обмежують можливість сторін відступати від їх змісту (ст. 627 ЦК України); 4) укладення публічних договорів, у межах яких свобода договору обмежується обов'язком підприємця укладати договір із кожним, хто звернеться, а також забезпечувати рівність умов для всіх споживачів (ст. 633 ЦК України); 5) застосування договорів приєднання, що обмежують можливість однієї зі сторін впливати на зміст договору та передбачають механізми захисту від несправедливих або обтяжливих умов (ст. 634 ЦК України); 6) встановлення спеціальних обмежень у сфері захисту прав споживачів, спрямованих на запобігання включенню до договорів умов, які порушують баланс інтересів сторін або ставлять споживача у невигідне становище (зокрема, ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів»)[1, 2], тощо. Отже, як вбачається, національне законодавство, подібно до міжнародних підходів, формує системну модель обмеження свободи договору, в межах якої автономія волі сторін поєднується з необхідністю дотримання публічних інтересів, принципів справедливості та захисту слабшої сторони.

---

[1] Цивільний кодекс України від 16.01.2003. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

[2] Про захист прав споживачів : Закон України № 1023-XII від 12.05.1991. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1991. № 30. Ст. 379.

З іншого боку, законодавче закріплення обмежень принципу свободи договору актуалізує об'єктивну потребу в недопущенні надмірного втручання держави у сферу приватноправових відносин, що може призвести до невиправданого звуження сфери реалізації диспозитивного методу цивільно-правового регулювання та створити загрозу нівелювання договірної свободи як фундаментального принципу приватного права. У зв'язку з цим виняткового значення набуває необхідність вироблення та чіткого дотримання критеріїв допустимості таких обмежень з тим, щоб, з одного боку, гарантувати належне дотримання інтересів держави та суспільства, а з іншого, не допустити надмірного обмеження автономії волі сторін і зберегти сутнісні засади договірної свободи як фундаментального принципу приватного права.

Із цього приводу доречно навести позицію Конституційного Суду України, за якою «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права»[1].

Тож, сприймаючи договір як важливий акт саморегулювання приватноправових відносин, які, тим часом, знаходять свою динаміку в рамках установленого правопорядку, основними критеріями допустимості обмежень принципу свободи договору є:

1) обґрунтованість: обмеження свободи договору повинні бути зумовлені об'єктивною необхідністю та переслідувати суспільно значущу мету, зокрема, захист прав і законних інтересів інших учасників цивільного обороту, забезпечення справедливості договірних

1

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text (дата звернення: 14.04.2026).

відносин, підтримання публічного порядку або належного функціонування ринкових механізмів. За відсутності такої мети втручання у сферу договірної автономії не може вважатися виправданим;

2) мінімізація державного втручання: обмеження мають застосовуватися лише в тій мірі, яка є необхідною для досягнення відповідної мети, і не повинні виходити за її межі. Такий підхід передбачає використання найменш обтяжливих засобів впливу на договірну свободу, які дозволяють досягти поставленого результату без невиправданого звуження автономії волі сторін;

3) пропорційність: втручання у свободу договору з боку держави має бути співмірним поставленій меті, а негативні наслідки такого обмеження для сторін не повинні створювати надмірного чи дисбалансуючого тягаря для учасників договірних правовідносин;

4) справедливість: обмеження повинні забезпечувати належний баланс між приватними інтересами сторін і публічними інтересами, а також враховувати необхідність захисту слабшої сторони у договірних відносинах. Йдеться про недопущення істотного порушення рівноваги у правах та обов'язках сторін і забезпечення відповідності договірних умов загальним засадам добросовісності та розумності;

5) правова визначеність і вичерпність: обмеження мають характеризуватися чіткістю змісту та формулювання, бути передбачуваними у своєму застосуванні та встановленими вичерпним чином, що унеможливило б їх довільне розширення чи тлумачення, забезпечуючи стабільність приватноправового регулювання та належне прогнозування поведінки учасників цивільного обороту.

Чітке дотримання зазначених вище критеріїв допустимості обмежень принципу свободи договору не лише здатне забезпечити належний баланс між автономією волі сторін і публічними інтересами, а й сприяти збереженню цілісності приватноправової концепції договору та забезпеченню подальшої легітимності права на свободу договору. Отже, встановлення та дотримання меж реалізації договірної свободи не слід розглядати як її заперечення чи звуження, а як необхідну умову її належного функціонування. Саме через систему обґрунтованих і пропорційних обмежень забезпечується ефективне використання договору у межах його легітимної правової сфери, що, своєю чергою, гарантує збереження його сутнісних характеристик і підтримує довіру до договору як універсального інструменту приватноправового регулювання.

2.4. Неприпустимість свавільного втручання у сферу приватного життя. Захист приватності в епоху цифрових технологій

Юридична категорія «приватність» (*privacy*) є відносно новою: її становлення припадає на XX століття і пов'язується із статтею Самуеля Д. Воррена та Луїса Д. Брандейса «Право на приватність» у журналі *Harvard Law Review*, в якій дається класичне визначення приватності як «право бути залишеним в спокої» (*the right to be let alone*)[1]. Ідея про приватність як юридичну концепцію формувалася еволюційно: її витоки сягають політико-соціальних принципів, які сформувалися унаслідок Французької революції, що започаткували нову модель відносин людини та держави, засновану на визнанні людини «власником особистої сфери життя, яка повинна бути захищена законом»[2].

Витоки приватності як юридичного явища сягають римського права: попри те, що «приватність» як окремий термін римським юристам не була відома, право оперувало юридичною конструкцією позову *actio iniuriarum*, в якій вже простежується ідея приватності як сфери особистого життя людини. Цей позов використовувався для отримання компенсації, зокрема за заподіяння шкоди «нефізичним аспектам особистості». *Actio iniuriarum* набував форми сучасного дифамаційного позову (позов про спростування недостовірної інформації), а також позову про захист добропристойності (наприклад, проти особи, яка переслідувала поважну жінку на вулиці або докучала їй компліментами з метою схилити її до бажаних дій)[3]. На перший погляд, зв'язок таких позовів із правом на приватність може видатися неочевидним, однак він простежується в тому,

1

[1] Warren S. D., Brandeis L. D. The Right to Privacy. *Harvard Law Review.* 1890. Vol. 4, No. 5. P. 193–220. URL: https://groups.csail.mit.edu/mac/classes/6.805/articles/privacy/Privacy_brand_warr2.html (дата звернення: 29.01.2026).

[2] Periñán B. The origin of Privacy as a legal value: a reflection on roman and english law. *American Journal of Legal History.* 2012. Vol. 52. P. 188–189.

[3] Там само. P. 190–192.

що ці позови забезпечують особі можливість контролювати інформацію про себе, а також захищають її честь і репутацію[1].

Право на приватність належить до фундаментальних гарантій, що визначають зміст людської гідності та персональної автономії. Це право закріплене у трьох основоположних міжнародних актах із прав людини: в статті 12 Загальної декларації прав людини[2], статті 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права[3] та у статті 8 Європейської конвенції з прав людини (далі — Європейська конвенція)[4]. Попри певні термінологічні відмінності, усі три норми встановлюють спільне ядро гарантій: заборону свавільного чи незаконного втручання в особисте і сімейне життя особи, недоторканність житла, таємницю кореспонденції, а також право на захист від таких посягань. Водночас між ними існує суттєва різниця в обсязі захисту: Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права додатково охоплюють захист честі та репутації, тоді як Європейська конвенція обмежується переліченими вище елементами. Водночас наразі цю різницю можна вважати нівельованою, оскільки Європейський суд з прав людини (далі — Європейський суд, Суд) своєю практикою поширив сферу захисту статті 8 Європейської конвенції на репутацію особи. Наприклад, у рішенні у справі «*Axel Springer AG v. Germany*» (заява № 39954/08)[5] Суд зауважує, що «право на захист репутації є правом, яке захищається статтею 8 Конвенції як складова права на повагу до приватного життя».

1

2

3

4

5

[1] Kenyon A. T. Defamation, Privacy and Aspects of Reputation. *Osgoode Hall Law Journal.* 2018. Vol. 56, No. 1. P. 74. URL: https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/ohlj/vol56/iss1/5/ (дата звернення: 12.02.2026).

[2] Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 28.01.2026).

[3] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнято резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 28.01.2026).

[4] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята в Римі 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 28.01.2026).

[5] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Axel Springer AG v. Germany» (заява № 39954/08) від 07.02.2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-109034%22]} (дата звернення: 11.02.2026).

Показово, що на момент закріплення права на приватність у Загальній декларації прав людини цей термін не існував як загальне поняття у жодній конституції світу, натомість охорона надавалася лише окремим її аспектам. Як приклад можна навести закріплення захисту від необґрунтованих обшуків у Четвертій поправці до Конституції США. Саме тому Олівер Діггельманн і Марія Ніколь Кляйс називають приватність «парасольковим» терміном (*umbrella term*), що об'єднує захист права людини на створення дистанції між нею, суспільством і державою у різних сферах життя[1].

Така «парасольковість» пояснює, чому ані міжнародні акти, ані практика Європейського суду не пропонують вичерпного визначення приватності. Суд послідовно зазначає, що було б «занадто обмежувальним зводити це поняття до «внутрішнього кола», в якому особа може жити своїм особистим життям так, як вона вважає за потрібне», і поширює його на право встановлювати стосунки з іншими людьми, а також на діяльність професійного та ділового характеру[2].

Відсутність єдиного визначення може бути компенсована доктринальною систематизацією. Виходячи із сфер суспільної активності людини, в юридичній літературі виокремлюють такі види приватності: 1) інформаційну приватність, що передбачає право особи контролювати збір та використання відомостей про неї; 2) фізичну приватність, яка гарантує захист від примусових медичних та інших втручань у фізичну цілісність, включаючи, наприклад, примусове обстеження на стан сп'яніння; 3) комунікаційну приватність, що охоплює недоторканність усіх видів приватного спілкування, починаючи від традиційного листування до електронних комунікацій; 4) територіальну приватність, яка встановлює правові гарантії недоторканності особистого простору в сім'ї, на роботі, у транспорті тощо[3].

1

2

3

[1] Diggelmann O., Cleis M. N. How the Right to Privacy Became a Human Right. *Human Rights Law Review*. 2014. Vol. 14, No. 3. P. 441–458. URL: https://www.corteidh.or.cr/tablas/r33348.pdf (дата звернення: 29.01.2026).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «NIEMIETZ v. GERMANY» (заява № 13710/88) від 16.12.1992. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57887%22]} (дата звернення: 11.02.2026).

[3] Софіюк Т. О. Прайвесі і концепція поколінь прав людини. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 2. С. 257. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/384/365 (дата звернення: 29.01.2026).

Важливо відзначити, що зміст права на приватність продовжує зазнавати змін та трансформації під впливом стрімкого розвитку цифрових технологій. Активне поширення мережі «Інтернет», повсюдне використання комп'ютерної та мобільної техніки, цифровізація послуг, зростання ролі соціальних мереж та інших цифрових сервісів, а також розвиток технологій штучного інтелекту зумовили якісну трансформацію середовища, в якому реалізується право на приватність. Спираючись на підхід Верховного комісара ООН з прав людини, викладений у звіті «Право на недоторканність приватного життя в цифрову епоху» за 2014 рік[1], право на приватність у цифрову епоху можна визначити як право на захист від свавільного чи незаконного втручання через будь-яке збирання, зберігання, аналіз, автоматизоване профілювання та масове чи цільове спостереження.

Варто зазначити, що, незважаючи на імпліцитний акцент на тому, що потенціальним порушником має виступати держава, порушення зі сторони приватних осіб також обумовлюють настання відповідальності держави. Наприклад, у справі Європейського суду «*Bărbulescu v. Romania*» (заява № 61496/08)[2] саме роботодавець (приватна компанія) протягом декількох днів записував повідомлення співробітника в *Yahoo Messenger*, месенджер, який співробітники мали встановити для спілкування з клієнтами, а згодом виявилося, що заявник через цей месенджер обмінювався з братом і нареченою особистими повідомленнями, частина яких мала інтимний характер. На підставі виявлених повідомлень робітника у месенджері, а також встановленої на підприємстві заборони використання корпоративних ресурсів в особистих цілях заявника було звільнено за порушення трудової дисципліни. У цій справі Велика Палата Європейського суду визнала порушення статті 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя» Європейської конвенції через порушення державою своїх *позитивних зобов'язань* під час розгляду

[1] The right to privacy in the digital age: report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights: A/HRC/27/37, 30 June 2014. Geneva: United Nations, 2014. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session27/Documents/A-HRC-27-37_en.doc (дата звернення: 17.02.2026).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Bărbulescu v. Romania» (заява № 61496/08) від 05.09.2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-177082%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

справи заявника у національних судах. Отже, порушення приватності може мати місце як зі сторони держави, так і приватних осіб, що обумовлює і різні юридичні механізми захисту.

Насамперед відмінність в юридичних механізмах захисту полягає у тому, що Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція виходять з того, що відповідальність за захист прав людини належить до негативних (вертикальних) зобов'язань держави[1], які здебільшого формуються через норми-заборони.

Важливо відзначити, що в доктрині усталеною є позиція про те, що охорона приватності через негативні зобов'язання держави не може бути абсолютною: про це свідчить те, що охорона надається тільки від «незаконного» або «свавільного» втручання у право на приватність.

Міжнародний Комітет з прав людини ООН у Загальному коментарі № 16 «Стаття 17 (Право на приватність). Право на повагу до приватного життя, сім'ї, житла і кореспонденції, захист честі і репутації»[2] роз'яснив, що стаття 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає право кожної людини на захист від свавільного або незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, недоторканність його житла, таємницю його кореспонденції, а також від незаконного посягання на її честь і репутацію. Поняття «незаконний» означає, що жодне втручання не може мати місце, окрім випадків, передбачених законом. Втручання, санкціоноване державою, може мати місце лише на підставі закону, який сам повинен відповідати положенням, цілям і завданням Пакту. Комітет також зауважив, що вираз «свавільне втручання» може також поширюватися на втручання, передбачене законом. Введення поняття свавілля має на меті гарантувати, що навіть втручання, передбачене законом, має відповідати положенням, цілям і завданням Пакту і в

[1] Lane L. The Horizontal Effect of International Human Rights Law in Practice: A Comparative Analysis of the General Comments and Jurisprudence of Selected United Nations Human Rights Treaty Monitoring Bodies. *European Journal of Comparative Law and Governance.* 2018. Vol. 5, No. 1. P. 5–88. DOI: 10.1163/22134514-00501001.

2

[2] UN Human Rights Committee (HRC). CCPR General Comment No. 16: Article 17 (Right to Privacy), The Right to Respect of Privacy, Family, Home and Correspondence, and Protection of Honour and Reputation : adopted at the Thirty-second Session of the Human Rights Committee, 8 April 1988. CCPR/C/GC/16. URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1988/en/27539 (дата звернення: 12.02.2026).

будь-якому випадку має бути розумним за конкретних обставин. Отже, поняття «незаконність» і «свавільність» не є взаємозамінними, проте кумулятивними критеріями: втручання може бути законним, але і свавільним водночас.

У тексті частини другої статті 8 Європейської конвенції конкретизується, коли втручання не є свавільним, за допомогою такої норми: органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб[1]. У літературі зазначена норма отримала назву тест на «виправданість (обґрунтованість) втручання» (*justification test*)[2], елементами якого є «відповідність [втручання] до закону», переслідування «легітимної мети» і необхідність втручання «у демократичному суспільстві».

Схожий за змістом тест на свавільність втручання у право на приватність пропонує використовувати і Генеральна Асамблея ООН в Резолюції «Право на приватність у цифрову епоху» від 19 грудня 2024 року № A/RES/79/175, де зазначено, що «Держави повинні забезпечити, щоб будь-яке втручання у право на приватність відповідало принципам законності, необхідності та пропорційності»[3]. Необхідно уточнити, що «пропорційність» не є новим елементом даного юридичного тесту, оскільки відповідно до практики Європейського суду «втручання вважатиметься «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення законної мети, якщо воно відповідає «нагальній суспільній потребі» (*pressing social need*) і, зокрема, якщо воно є пропорційним (курсив мій. — Є. Т.) переслідуваній законній

[1] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята в Римі 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 28.01.2026).

[2] Klaassen M. Between Facts and Norms: Testing Compliance with Article 8 ECHR in Immigration Cases. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2019. Vol. 37, No. 2. P. 159. DOI: 10.1177/0924051919844387. URL: https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0924051919844387 (дата звернення: 17.02.2026).

[3] The right to privacy in the digital age : Resolution adopted by the General Assembly on 17 December 2024 / United Nations General Assembly. A/RES/79/175. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/79/175 (дата звернення: 11.02.2026).

меті, а причини, наведені національними органами влади для його виправдання, є «відповідними та достатніми»[1].

Зміст критеріїв несвавільності втручання послідовно деталізується у практиці Європейського суду. Зокрема у справі «*Malone v. the United Kingdom*» (заява № 8691/79) Європейський Суд зауважив, що «фраза «відповідно до закону» не просто відсилає до національного законодавства, але й стосується якості закону, вимагаючи, щоб він був сумісним з принципом верховенства права, який прямо зазначений у преамбулі Конвенції». Суд окремо акцентує увагу на тому, що це також означає, що в національному законодавстві має бути передбачена міра правового захисту від свавільного втручання органів державної влади в право на приватність, особливо у випадках, коли повноваження державних органів здійснюються таємно, а тому ризик свавільного втручання є очевидним. Крім того, Європейський суд відзначив дві вимоги до «якості закону»: він має бути доступним (можливість отримання посилання на законодавчу норму, яка регулює конкретну ситуацію за участі особи) і передбачуваним (особа має самостійно або звернувшись за консультацією передбачати наслідки, які спричинить та або інша дія) [2].

Наприклад, у справі «*Kruslin v. France*» (заява № 11801/85) ці критерії були конкретизовані щодо прослуховування телефонів за рішенням національного суду: закон має визначати категорії осіб, чиї телефони можуть прослуховуватися; характер правопорушень, які можуть стати підставою для прийняття судом такого рішення; в законі має міститься обмежена тривалість проведення такого заходу; процедура складання зведених звітів; обставини, за яких записи можуть або повинні бути стерті або знищені, зокрема, якщо обвинувачений був звільнений слідчим суддею або виправданий судом[3]. Такі вимоги формують перелік гарантій, які мають убезпечити особу від свавільного втручання у сферу приватного життя.

1

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «SELISHCHEVA AND OTHERS v. RUSSIA» (заява № 39056/22 і 9 інших) від 27.05.2025. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-243257%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

2

[2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Malone v. the United Kingdom» (заява № 8691/79) від 02.08.1984. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57533%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

3

[3] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Kruslin v. France» (заява № 11801/85) від 24.04.1990. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57533%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

У справі «*Glukhin v. Russia*» (заява № 11519/20) Європейський суд дійшов висновку, що російське законодавство щодо застосування технології розпізнавання облич також не відповідає вимогам «якості закону», оскільки «в контексті впровадження технології розпізнавання облич важливо мати детальні правила, що регулюють обсяг і застосування заходів, а також надійні гарантії проти ризику зловживань і свавілля». Натомість російське законодавство дозволяло обробку цифрового зображення обличчя (оцифровані біометричні дані) «у зв'язку зі здійсненням правосуддя», тобто у будь-якому виді судового провадження, в тому числі незначної тяжкості, зокрема при притягненні особи до адміністративної відповідальності. Така правова норма, на думку Суду, сформульована надмірно широко. Європейський суд звернув увагу на те, що національне законодавство не містило обмежень щодо характеру ситуацій, в яких ця технологія може застосовуватися, цілей та категорій осіб, чиї персональні дані можуть бути об'єктом обробки. Також були відсутні процедурні гарантії, а саме порядок отримання дозволу на застосування такої технології, регламенти, яких слід було дотримуватися при вивченні, використанні та зберіганні отриманих даних, строки та порядок видалення такої інформації, механізми нагляду або способи правового захисту для оскарження незаконності застосування технології розпізнавання облич[1].

Серед найвідоміших справ, пов'язаних із масовим перехопленням комунікацій, у контексті вимоги «якості закону» особливе місце посідає рішення Великої Палати Європейського суду у справі «*Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*» (заяви №№ 58170/13, 62322/14 і 24960/15)[2]. Три об'єднані заяви було подано після свідчень Едварда Сноудена у 2013 році про програми електронного спостереження (шляхом підключення до підводних оптоволоконних кабелів, через які проходить міжнародний інтернет-трафік, обміну розвідувальними даними з іноземними урядами

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Glukhin v. Russia» (заява № 11519/20) від 04.07.2023. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-225655%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

[2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom» (заяви №№ 58170/13, 62322/14 і 24960/15) від 25.05.2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-210077%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

та отримання комунікаційних даних від операторів зв'язку) розвідувальних служб США та Великої Британії. Основна аргументація заявників полягала у тому, що з огляду на характер діяльності (журналістика та правозахисна робота) електронні комунікації цих організацій, ймовірно, були перехоплені або отримані спецслужбами Великої Британії, що порушує права, гарантовані статтями 8 та 10 Європейської конвенції.

У цій справі Європейський суд вперше виклав принцип «наскрізних гарантій» («*end-to-end safeguards*»), який означає, що кожна стадія масового перехоплення інформації (починаючи від авторизації, вибору селекторів (критеріїв пошуку), фільтрації, аналізу, передачі, зберігання і видалення) має бути охоплена системою взаємодоповнюючих гарантій, які разом мінімізують ризик зловживання повноваженнями та обмежують втручання у приватне життя.

Суд констатував порушення статті 8 Європейської конвенції через недостатню «якість закону», яка знайшла свій вияв у відсутності незалежного органу, який би авторизував перехоплення (ордер на масове перехоплення комунікацій видавав Державний секретар, який не є незалежним від виконавчої влади); заявка на ордер не містила визначеного переліку селекторів, а отже, у особи, яка його санкціонувала, не було можливості оцінити їхню необхідність і пропорційність на момент надання авторизації; була відсутня попередня внутрішня авторизація для «сильних селекторів», пов'язаних з конкретними особами; загальний характер (наприклад, вивчення даних щодо протидії тероризму) сертифіката Державного секретаря, який надавав право аналітику спецслужб для вивчення тільки тієї інформації, що була зазначена в сертифікаті. Крім того, Суд дійшов висновку про непропорційність масового перехоплення комунікацій у зв'язку з тим, що категорія злочинів, задля яких здійснювалися такі заходи, мала мати мінімальний поріг у вигляді тяжких злочинів.

Критерій «необхідності у демократичному суспільстві» (пропорційності) як протиставлення свавільності отримав розгорнуте тлумачення в рішенні у справі «*S. and Marper v. the United Kingdom*» (заяви №№ 30562/04 та 30566/04)[1], де Велика Палата Європейського суду зазначила, що особливої актуальності питання належних гарантій

1

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «S. and Marper v. the United Kingdom» (заяви №№ 30562/04 and 30566/04) від 04.12.2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-90051%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

набуває у сфері захисту персональних даних, особливо тих, що обробляються автоматизованими засобами, і використовуються у правоохоронній діяльності. Внутрішнє законодавство має забезпечити відповідність даних цілям їх зберігання та унеможливити збирання надмірного обсягу інформації. Суд констатував порушення статті 8 Європейської конвенції, визнавши непропорційними два аспекти національного режиму: по-перше, безстрокове зберігання правоохоронними органами Великої Британії біометричних даних (ДНК-профілів та відбитків пальців) осіб, щодо яких кримінальне провадження було закрите або які були виправдані; по-друге, обмежений перелік підстав, передбачених законодавством для вилучення таких даних із відповідних баз. Ця справа стала знаковою для формулювання доктрини, згідно з якою сутність непропорційності полягає у загальності та невибірковості заходів (біометричні дані зберігалися незалежно від факту засудження, тяжкості злочину чи правопорушення, що розслідувалося, а також віку особи).

У вже згадуваній справі «*Bărbulescu v. Romania*» (заява № 61496/08)[1] Європейський суд сформулював цілий тест на пропорційність у справах, пов'язаних із моніторингом роботодавцями кореспонденції робітників, який включає такі елементи:

1) ступінь поінформованості працівника про моніторинг, що передбачає завчасне й недвозначне повідомлення про можливість контролю роботодавцем його кореспонденції та інших комунікацій, а також про характер і межі такого контролю; 2) обсяг та інтенсивність моніторингу, включно з тим, чи контролюються лише трафік-дані чи також зміст повідомлень, чи охоплюються всі комунікації чи лише їх частина, а також наявність часових, просторових і персональних обмежень доступу до результатів моніторингу; 3) наявність належних підстав для моніторингу. Доступ до змісту повідомлень розглядається як найбільш інвазивний захід та потребує особливо переконливого обґрунтування з боку роботодавця; 4) можливість використання менш інвазивних заходів, які дозволять досягти легітимної мети роботодавця без повного доступу до змісту комунікацій працівника; 5) фактичні наслідки моніторингу для працівника та спосіб використання отриманих даних, зокрема дотримання

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Bărbulescu v. Romania» (заява № 61496/08) від 05.09.2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-177082%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

меж заявленої мети; 6) наявність достатніх процесуальних і технічних гарантій для працівника, передусім щодо обмеження доступу роботодавця до змісту його повідомлень за відсутності попереднього і чіткого інформування зі сторони роботодавця про можливість такого доступу.

Критерій «легітимної мети» охоплює підстави, визначені частиною другою статті 8 Конвенції: інтереси національної та громадської безпеки, економічного добробуту країни, запобігання заворушенням чи злочинам, захист здоров'я, моралі або прав і свобод інших осіб. Як зазначає Велика Палата у справі «*S.A.S. v. France*» (заява № 43835/11), на яку посилається Посібник зі статті 8 Конвенції, підготовлений Директоратом юридичного радника Суду[1], «практика Суду повинна бути досить лаконічною, коли він перевіряє наявність легітимної мети в розумінні других абзаців статей 8–11 Конвенції».

У справах про порушення права на приватність, які розглядає Європейський суд, аргументи заявників щодо відсутності легітимної мети не є типовими, оскільки уряд використовує стандартні посилання на забезпечення національної та громадської безпеки, запобігання злочинам та захист здоров'я, моралі або прав і свобод інших осіб.

Проте існують випадки, коли уряди не вказують легітимної мети. Показовою є справа «*Kimlya and Others v. Russia*» (заяви №№ 76836/01 та 32782/03)[2], в якій Суд, попри відсутність вказівки уряду на легітимну мету, самостійно припустив, що втручання переслідувало захист громадського порядку. Професор Оркан демонструє, що подібне заміщення Європейським судом аргументації уряду власною оцінкою не є поодиноким випадком, і наводить як приклади також рішення у справах «*Surikov v. Ukraine*» (заява № 42788/06), «*FNASS and Others v. France*» (заяви №№ 48151/11 та

1 [1] Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights. Right to respect for private and family life / European Court of Human Rights ; prepared by the Directorate of the Jurisconsult. 1st edition. Strasbourg : Council of Europe / European Court of Human Rights, 2017. 101 c. URL: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/wp-content/uploads/2020/11/Guide-to-Art.-8-of-the-ECtHR-COE-and-ECtHR.pdf (дата звернення: 11.02.2026).

2 [2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «KIMLYA AND OTHERS v. RUSSIA» (заяви №№ 76836/01 та 32782/03) від 01.10.2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-94565%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

77769/13), «*Young, James and Webster v. the United Kingdom*» (заяви №№ 7601/76 та 7806/77)[1].

Отже, аналіз практики Європейського суду засвідчує, що триступеневий тест на виправданість втручання, елементами якого є законність («відповідність до закону»), легітимна мета, необхідність у демократичному суспільстві (пропорційність), є усталеним інструментом оцінки правомірності державного втручання у право на приватність.

Той самий тест застосовується і до втручань, пов'язаних із цифровими технологіями, але цифровий контекст істотно посилює вимоги до кожного з його елементів. Вимога «якості закону» означає потребу у дедалі детальнішій регламентації всього циклу поводження з персональними даними, починаючи від санкціонування збирання й завершуючи порядком зберігання та видалення. Вимога пропорційності зумовлює необхідність диференціювати застосовувані режими залежно від переслідуваної мети, особливостей суб'єктів обробки даних або конкретних ситуацій. Вимога ж легітимної мети виконує контрольну функцію, перешкоджаючи використанню державою формально правомірних підстав задля нелегітимних цілей.

Проте структурним обмеженням цього тесту є його орієнтованість на вертикальні відносини «особа — держава», тоді як у цифрову епоху основними суб'єктами збирання й обробки персональних даних дедалі частіше стають приватні компанії.

Це пояснюється двома взаємопов'язаними тенденціями. Перша — це використання державами приватних структур для легалізації масового перехоплення цифрових даних. З цього приводу у доповіді «Право на приватність у цифрову епоху» у 2014 році Верховний комісар ООН з прав людини зазначає, що «існує достовірна інформація, яка дозволяє припустити, що деякі уряди систематично направляють збір даних та аналітичні завдання через юрисдикції зі слабшими гарантіями недоторканності приватного життя. Як повідомляється, деякі уряди керували транснаціональною мережею розвідувальних служб, використовуючи взаємопов'язані правові лазівки, що передбачають координацію практики спостереження, щоб

[1] Orcan N. U. Legitimate Aims, Illegitimate Aims and the E.Ct.H.R.: Changing Attitudes and Selective Strictness. *University of Bologna Law Review.* 2022. Vol. 7. No. 1. P. 17–19. DOI: https://doi.org/10.6092/issn.2531-6133/14860 (дата звернення: 11.02.2026).

обійти захист, передбачений національними правовими режимами»[1].

Друга тенденція полягає у тому, що приватні транснаціональні корпорації самостійно акумулюють, обробляють та зберігають персональні дані в обсягах, що сягають мільйонів гігабайтів, використовуючи їх для широкого спектра комерційних цілей, наприклад, таргетування реклами, соціального профілювання, монетизації відомостей про інтереси, взаємодії та поведінку користувачів. Такі дані нерідко використовуються не за призначенням. Показовим є скандал, що відбувся у 2014 році, пов'язаний з використанням компанією Uber внутрішнього інструменту God View, який давав змогу у режимі реального часу відстежувати місцезнаходження автомобілів та пасажирів без їх відома та згоди. У подальшому з'ясувалося, що цей інструмент був використаний одним із головних менеджерів компанії для стеження за журналісткою, яка прибула до офісу компанії на одному з автомобілів сервісу Uber для проведення інтерв'ю[2]. Цей випадок наочно ілюструє амбівалентну природу геолокаційних даних: з одного боку, це частина послуги, оскільки і водію, і користувачу необхідно бачити місцезнаходження один одного, а з другого, отримані транспортною компанією дані можуть бути використані для незаконного стеження, а отже, і порушення права на приватність.

Проблема полягає в тому, що у горизонтальних відносинах (між приватними особами) триступеневий тест для визначення свавільності втручання у сферу приватності виявляється незастосовним. Це зумовлено тим, що Європейська конвенція була сконструйована через систему негативних зобов'язань і спрямована насамперед на захист особи від держави, на що прямо вказує формулювання частини другої статті 8, де визначено, що саме «органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права…». Така особливість конвенційного механізму обумовила формування іншої юридичної

1 [1] The right to privacy in the digital age : Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 30 June 2014. A/HRC/27/37. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/HRBodies/HRC/RegularSessions/Session27/Documents/A.HRC.27.37_en.pdf (дата звернення: 13.02.2026).

2 [2] Bhuiyan J., Warzel C. «God View»: Uber Investigates Its Top New York Executive For Privacy Violations. *BuzzFeed News.* 2014. November 18. URL: https://www.buzzfeednews.com/article/johanabhuiyan/uber-is-investigating-its-top-new-york-executive-for-privacy (дата звернення: 19.02.2026).

конструкції, покликаної заповнити прогалину у захисті права на приватність.

Цю функцію перебрала на себе доктрина позитивних зобов'язань. Концептуально ця доктрина сформувалася у справі «*MARCKX v. BELGIUM*» (заява № 6833/74)[1]. Фабула справи полягала у тому, що неодружена бельгійська журналістка Паула Маркс народила доньку, але за чинним на той час цивільним законодавством між матір'ю та дитиною, яка народилася поза шлюбом, не виникало «автоматичного» юридичного зв'язку, а передбачені законодавством судові процедури оформлення опіки над дитиною, а також обмежені спадкові права ставили сім'ю пані Маркс у гірше становище порівняно із сім'єю, в якій існував укладений шлюб. Європейський суд в рішенні у цій справі відзначив, що стаття 8 Європейської конвенції «не просто зобов'язує державу утримуватися від такого [свавільного] втручання: на додаток до цього переважно негативного зобов'язання, можуть існувати і позитивні зобов'язання, притаманні ефективній «повазі» до сімейного життя».

У сучаснішій справі «*VON HANNOVER v. GERMANY* (№ 2)» (заяви №№ 40660/08 та 60641/08)[2] Суд уточнив, що позитивні зобов'язання «можуть передбачати вжиття заходів, спрямованих на забезпечення поваги до приватного життя навіть у сфері відносин між окремими особами».

Тож ідея доктрини позитивних зобов'язань полягає у тому, що гарантовані Європейською конвенцією права мають бути не просто «теоретичними або ілюзорними»[3], а насамперед ефективними, що досягається через обов'язки держави прийняти нове або змінити існуюче законодавство для того, щоб національне правове регулювання відповідало положенням Європейської конвенції. У літературі підкреслюється, що саме доктрина позитивних зобов'язань

1

[1] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «MARCKX v. BELGIUM» (заява № 6833/74) від 13.06.1979. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57534%22]} (дата звернення: 19.02.2026).

2

[2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «VON HANNOVER v. GERMANY (No. 2)» (заяви №№ 40660/08 та 60641/08) від 07.12.2012. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-109029%22]} (дата звернення: 03.02.2026).

3

[3] У пункті 24 рішення Європейського суду з прав людини у справі «AIREY v. IRELAND (заява № 6289/73)» зазначено, що «Конвенція покликана гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а практичні та ефективні права». URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57420%22]} (дата звернення: 19.02.2026).

уможливила поширення регулятивного впливу Європейської конвенції на горизонтальні відносини: відтоді державі стало можливим інкримінувати дії приватних осіб з огляду на те, що «у правовому порядку стався збій, який іноді полягає у повній відсутності правового втручання, іноді у неадекватному втручанні, а іноді у відсутності заходів, спрямованих на зміну правової ситуації всупереч Конвенції»[1].

Серед рішень Європейського суду у справах, пов'язаних із цифровими технологіями, у яких було констатовано відповідальність держави за дії приватних осіб, варто виокремити справу «*Copland v. the United Kingdom*» (заява № 62617/00)[2], в якій працівниця коледжу дізналася, що адміністрація, в особі заступника директора, без її відома, здійснювала моніторинг використання нею службового телефону, електронної пошти та інтернету (збиралися дані про номери, тривалість дзвінків, відвідані сайти, адресати електронних листів, обсяг використаного інтернет-трафіку). У цій справі Європейський суд відзначив, що не виключає, що моніторинг використання працівником на робочому місці телефону, електронної пошти або інтернету може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві» в певних ситуаціях, проте на той момент не було ухвалено необхідного національного законодавства, яке б дозволяло це робити, а тому існує втручання права, передбачені статтею 8 Європейської конвенції. Також Суд відзначив, що заявниця не була попереджена про те, що її дзвінки, електронна пошта та інтернет можуть бути піддані моніторингу, а тому вона мала обґрунтовані очікування щодо конфіденційності її комунікацій.

В іншій справі, а саме «*K.U. v. Finland*» (заява № 2872/02)[3], Європейський суд розглянув ситуацію, коли невстановлена особа розмістила на сайті знайомств оголошення сексуального характеру від

1

[1] Akandji-Kombe J.-F. Positive obligations under the European Convention on Human Rights. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights. Strasbourg : Council of Europe, 2007. (Human rights handbooks; No. 7). C. 15. URL: https://rm.coe.int/168007ff4d (дата звернення: 19.02.2026).

2

[2] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Copland v. the United Kingdom» (заява № 62617/00) від 03.04.2007. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-79996%22]} (дата звернення: 19.02.2026).

3

[3] Рішення Європейського суду з прав людини у справі «K.U. v. Finland» (заява № 2872/02) від 02.12.2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-89964%22]} (дата звернення: 16.02.2026).

імені дванадцятирічного хлопчика без його відома, зробивши дитину потенційною мішенню для педофілів. Фінські суди відмовили в розкритті даних про власника IP-адреси, оскільки чинне на той час законодавство не передбачало такого повноваження для правопорушень, що не досягали певного порогу тяжкості. Суд констатував порушення статті 8 Конвенції, підкресливши, що позитивне зобов'язання держави полягає не лише у криміналізації відповідних діянь, а й у забезпеченні реального механізму їхнього розслідування. Водночас таке розслідування у цій справі не могло бути розпочате через переважаючу вимогу конфіденційності щодо розкриття даних про особу, яка розмістила оголошення. Хоча свобода вираження поглядів і конфіденційність телекомунікацій є важливими гарантіями, вони не повинні вважатися абсолютними і мають поступатися захисту прав потерпілої особи, особливо коли йдеться про дітей. Тож, як зазначив Європейський суд, на законодавця покладається обов'язок створити правові рамки, які дозволяють збалансувати ці конкуруючі інтереси.

Отже, в епоху цифрових технологій позитивні зобов'язання держави набувають особливого значення, оскільки основними суб'єктами збирання, обробки та зберігання персональних даних дедалі більше стають не державні органи, а приватні компанії. Як зазначив Спеціальний доповідач ООН з питань права на приватність у звіті «Доповідь Спеціального доповідача про право на повагу до приватного життя»[1], держава зобов'язана створити ефективний регуляторний режим, який запобіг би свавільному втручанню в приватність з боку корпоративних суб'єктів та «забезпечив як гарантії, так і засоби правового захисту для всіх аспектів присутності громадян у кіберпросторі, незалежно від того, чи загроза приватності походить зсередини країни громадянина, чи з-за її меж».

Це підводить до питання оновлення законодавства у сфері захисту персональних даних та його уніфікацією із acquis communautaire ЄС в контексті євроінтеграційних зобов'язань України. Закон України «Про захист персональних даних», прийнятий у 2010 році, хоча й закріплює базові принципи захисту персональних даних, такі як необхідність отримання згоди суб'єкта на обробку його даних, право

[1] Report of the Special Rapporteur on the right to privacy : UN Doc. A/HRC/37/62 / Human Rights Council. Thirty-seventh session. 25 October 2018. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/37/62 (дата звернення: 16.02.2026).

вносити застереження щодо такої обробки, право знати механізм автоматизованої обробки, а також право на захист від автоматизованого рішення, яке має для суб'єкта правові наслідки, проте потребує суттєвого оновлення задля приведення у відповідність до стандартів Загального регламенту про захист даних ЄС (далі — GDPR)[1]. Зокрема актуальною є імплементація інституту уповноваженого з питань захисту даних (*Data Protection Officer*), механізмів повідомлення про порушення (*Data Breach Notification*), оцінки впливу на захист даних (*Data Protection Impact Assessment*). Ще один важливий принцип — це вбудований захист даних, який існує у двох формах: захист за задумом (*Data Protection by Design*), який означає, що конфіденційність має закладатися в архітектуру цифрової системи (програми) ще на етапі її проєктування, а не додаватися пізніше як додаткова функція, а також захист за замовчуванням (*Data Protection by Default*), зміст якого полягає у тому, що цифрова система від самого початку повинна обробляти лише той мінімальний обсяг персональних даних, який дійсно потрібен для досягнення конкретної мети без жодних додаткових налаштувань з боку користувача.

GDPR нормативно структурує вимогу несвавільності обробки персональних даних через систему принципів, закріплених у статті 5. Принципи законності, справедливості та прозорості (*lawfulness, fairness and transparency*) функціонально відповідають вимозі «якості закону» у практиці Європейського суду, оскільки передбачають достатню визначеність правових підстав обробки, передбачуваність наслідків для суб'єкта даних та доступність інформації про самі операції обробки. Обробка персональних даних допускається лише за умови наявності однієї з шести вичерпних правових підстав, перелічених у статті 6 GDPR (згода суб'єкта даних, необхідність для виконання договору, виконання юридичного обов'язку, захист життєво важливих інтересів іншої особи, здійснення завдання в публічних інтересах або в межах офіційних повноважень, легітимний інтерес контролера), що істотно звужує простір для дискреційного й неконтрольованого втручання.

1

[1] Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng (дата звернення: 24.02.2026).

Принцип цільового обмеження (purpose limitation) забезпечує телеологічну визначеність обробки: персональні дані збираються лише для конкретних, наперед визначених і правомірних цілей та не підлягають подальшій обробці у спосіб, несумісний із цими цілями. Це унеможливлює трансформацію первісно легітимної обробки в інструмент свавільного нагляду. Принцип мінімізації даних (*data minimisation*) встановлює вимогу, щоб обсяг і зміст персональних даних були адекватними, релевантними та обмеженими тим, що об'єктивно необхідно для досягнення визначеної мети. Інакше кажучи, між метою та обсягом зібраної інформації має зберігатися відношення пропорційності.

Принцип обмеження строків зберігання (*storage limitation*) запроваджує часовий вимір контролю за втручанням: дані можуть зберігатися у формі, що дозволяє ідентифікацію суб'єкта, лише доти, доки це необхідно для досягнення задекларованих цілей.

Принцип цілісності та конфіденційності (*integrity and confidentiality*) накладає на контролера обов'язок забезпечити належний рівень технічної та організаційної безпеки, запобігаючи несанкціонованому доступу, зміненню або розголошенню даних, що знижує ризик зловживань з боку як державних, так і приватних суб'єктів.

Ключовим системоутворювальним елементом виступає принцип підзвітності (*accountability*), який покладає на контролера не лише обов'язок матеріального дотримання вказаних принципів, а й тягар доведення їх дотримання перед наглядовими органами й суб'єктами даних.

Розглядаючи реформування національного законодавства, не можна оминути питання рекодифікації (оновлення) Цивільного кодексу України, проєкт якого на час підготовки цього дослідження прийнято Верховною Радою України за основу (законопроєкт № 15150 від 09.04.2026; далі — проєкт Цивільного кодексу України)[1]. У проєкті Цивільного кодексу України вперше використано термін «приватність», зокрема у статті 37 зазначається, що малолітня дитина має право на особистий простір (приватність); у статті 43 міститься аналогічна норма щодо фізичної особи, цивільну дієздатність якої обмежено; у статті 198 право на особистий простір

[1] Проєкт Цивільного кодексу України : законопроєкт № 15150 від 09.04.2026. URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/54041752-3ca1-49b5-a135-4633c4d76ae4 (дата звернення: 16.06.2026).

(приватність) віднесено до переліку особистих благ; а у статті 334 встановлюється, що фізична особа має право визначати свій особистий простір (приватність) і його межі порядком, у спосіб і в межах, які не суперечать закону, вільно, на власний розсуд, вирішувати, як організовувати і здійснювати свою життєдіяльність у сфері сімейних, побутових, інтимних, інших особистих відносин, не пов'язаних з виконанням покладених на неї публічних функцій; втручання в особистий простір (приватність) фізичної особи можливе лише за її згодою. Отже, право на особистий простір (приватність) — це можливість вільно та на власний розсуд вирішувати, як організовувати і здійснювати свою життєдіяльність у сфері сімейних, побутових, інтимних, інших особистих відносин.

Використання терміна «особистий простір» несе ризики ототожнення приватності лише з її територіальним аспектом, залишаючи поза увагою такі складові, як інформаційна, фізична та комунікаційна приватність. Як було продемонстровано вище, у практиці Європейського суду відсутня вичерпна дефініція приватності, адже зміст приватного життя еволюціонує разом із суспільними та технологічними реаліями, а міжнародні стандарти захищають його від свавільного втручання без потреби переглядати норму щоразу, коли з'являється новий вимір цього права. Натомість проєкт Цивільного кодексу України пропонує надто вузьке визначення приватності.

Частково це компенсується запровадженням у статті 336 проєкту Цивільного кодексу України права на цифровий особистий простір (цифрову приватність). У частині другій вказаної статті зазначається, що обробка даних щодо цифрового образу фізичної особи, її особистих цифрових нотаток, цифрової кореспонденції можлива лише за згодою такої фізичної особи та з дотриманням вимог закону. Видається, що зазначену норму доцільно доповнити правилом, згідно з яким у випадках, передбачених законом, обробка даних щодо цифрового образу фізичної особи допускається і без її згоди, наприклад, з метою сприяння правоохоронній діяльності. У цьому разі також потрібно розробити додаткове законодавство щодо мети збирання даних щодо цифрового образу фізичної особи, порядку його обробки, умов та тривання зберігання, порядку знищення такої інформації, щоб уникнути констатації порушень, аналогічних тим, що були розглянуті у справі *S. and Marper v. the United Kingdom*.

Також до недоліків статті 336 проєкту Цивільного кодексу України слід віднести те, що з буквального тлумачення частини другої

цієї статті випливає, що питання обробки стосується виключно цифрового образу фізичної особи, її особистих цифрових нотаток та цифрової кореспонденції. Водночас в частині третій цієї ж статті вказано, що фізична особа має право на свої метадані, історії інтернет-активності, зокрема пошукових запитів, відвіданих вебресурсів, інформації про використання цифрових застосунків та сервісів, даних геолокації, даних, згенерованих пристроями, системами штучного інтелекту у зв'язку з використанням особою цифрових сервісів, інших цифрових даних, що в сукупності відображають особисте, сімейне життя фізичної особи у цифровому середовищі. Порядок обробки цієї інформації законодавцем не передбачений.

Вперше на рівні Цивільного кодексу України надається правовий захист біометричних даних фізичної особи, до яких належать зображення обличчя, відбитки пальців та долонь, сітківка та райдужна оболонка ока, зразок голосу, характеристики ходи, підпису, почерку, їх цифрові відбитки тощо (частина перша статті 319 проєкту Цивільного кодексу України). Обробка біометричних даних фізичної особи, зокрема в цифровому середовищі, включно із застосуванням технологій штучного інтелекту, може бути виконана лише за її згодою, якщо іншого не визначено законом (частина друга цієї ж статті проєкту Цивільного кодексу України).

Окремої уваги заслуговує закріплення у статті 328 проєкту Цивільного кодексу України права фізичної особи на забуття. Його зміст полягає у можливості вимагати вилучення, знеособлення, знищення інформації про себе із загальнодоступних джерел, а також припинення видачі посилань (деіндексації) на таку інформацію за іменем особи, якщо ця інформація є недостовірною, неактуальною, неповною, обробленою протиправно або такою, що втратила суспільний інтерес, а її подальша обробка завдає шкоди особистим правам особи. Частина третя цієї статті визначає випадки, коли право на забуття не діє, зокрема якщо персональні дані необхідні для здійснення права на свободу думки і слова та вільне вираження поглядів і переконань; становлять архівну та/або культурну цінність або є частиною історичних, наукових чи статистичних досліджень; стосуються посадової, службової або іншої публічної особи і пов'язані з виконанням нею посадових, службових обов'язків чи суспільних функцій; необхідні для цілей охорони здоров'я населення та окремих осіб; необхідні для виконання визначеного законом обов'язку володільця даних щодо їх обробки. Незважаючи на схожість

нормативного регулювання порівняно зі статтею 17 GDPR, яка закріплює аналогічне право і до якої законодавець прагне адаптувати національне регулювання, українська модель права на забуття не передбачає його застосування у разі відкликання суб'єктом персональних даних згоди на їх обробку. Крім того, стаття 328 проєкту встановлює додаткову умову, відсутню в GDPR, яка ускладнює реалізацію цього права, а саме, що подальша обробка інформації має завдавати шкоди особистим правам суб'єкта персональних даних.

До нових об'єктів захисту у сфері приватності проєкт Цивільного кодексу України відносить низку прав, які доцільно згрупувати за суб'єктним складом.

Права фізичної особи. Право на генетичні дані (ст. 320) визнає таку інформацію конфіденційною, а дослідження генетичних ознак допускає лише за письмовою поінформованою згодою особи. Право на цифровий образ (ст. 321) охоплює облікові записи, персональні сторінки, аватари та цифрові профілі (зокрема в соціальних мережах і системах електронного урядування), зображення, аудіо та відеозаписи, електронні підписи й печатки; створення контенту, що реалістично імітує зовнішність, голос чи манеру поведінки особи із застосуванням штучного інтелекту (технологія Deepfake), можливе лише за її згодою, якщо інше не встановлено законом. Право на цифрове вирізняння (ст. 322) передбачає створення, набуття та використання засобів цифрової ідентифікації, зокрема електронної адреси, абонентського номера, облікового запису тощо, які є необхідними для отримання електронних комунікаційних послуг. Право на інформаційний спокій (ст. 337) дозволяє фізичній особі припиняти комунікацію (не відповідати на дзвінки, повідомлення, кореспонденцію), причому реалізація цього права не може бути підставою для юридичної відповідальності чи інших негативних наслідків.

Права юридичної особи. Право на цифровий образ (ст. 345) включає вільне створення й використання такого образу, надання відповідного дозволу, а також вимогу виправити, обмежити поширення чи видалити недостовірну інформацію про нього (облікові записи, цифрові профілі, електронні підписи, печатки та інші форми індивідуалізації в цифровому середовищі). Право на цифровий особистий простір (ст. 353) забезпечує захист метаданих та іншої інформації, аналогічний наданому фізичній особі, за винятком особливостей, притаманних виключно останній.

До загальних недоліків запропонованих проєктом Цивільного кодексу України змін і доповнень слід віднести надмірне покладання на принцип обґрунтованої згоди суб'єкта персональних даних на їх обробку. Цей підхід дедалі частіше піддається критиці, адже на цифрових платформах він фактично зводиться до формального ознайомлення користувача з десятками сторінок юридичного тексту, які зазвичай залишаються непрочитаними. Для подолання цього недоліку доцільно інтегрувати модель, закладену у статті 6 GDPR, яка передбачає ширше коло правових підстав для обробки персональних даних, не обмежуючись згодою суб'єкта, а також розглянути можливість запровадження інших способів взаємодії між збирачем (контролером) даних і користувачем, наприклад, фідуціарний підхід до регулювання приватності[1].

Крім того, все ще не вирішеним залишається питання транскордонної передачі даних. Справа в тому, що внаслідок глобалізації сучасна обробка персональних даних дедалі частіше характеризується множинністю прив'язок до різних правопорядків: сервери можуть фізично розміщуватися в одній державі, належати юридичній особі іншої юрисдикції, а використовуване програмне забезпечення підпадати під регулювання права третьої країни. Подібна конфігурація властива й сегменту хмарних сервісів: незалежно від фізичного розташування серверної інфраструктури, приблизно 63% світового ринку контролюють лише три американські компанії (Amazon, Microsoft та Google)[2]. Як наслідок, персональні дані можуть піддаватися обробці у правопорядку іншої держави, причому суб'єкт даних може й не усвідомлювати самого факту такої транскордонної передачі.

У цьому контексті показовою є справа «*Data Protection Commissioner v Facebook Ireland Limited and Maximillian Schrems*», яка розглядалася Великою Палатою Суду справедливості ЄС[3]. У цій справі було

---

[1] Більш детально див. : Трубаков Є. О. Право на приватність у цифрову епоху через призму фідуціарних обов'язків. *Нове українське право.* 2026. № 1. С. 91–97.

[2] Dinsdale J. Cloud Market Share Trends -Big Three Together Hold 63% while Oracle and the Neoclouds Inch Higher. Synergy Research Group. 19.11.2025. URL: https://www.srgresearch.com/articles/cloud-market-share-trends-big-three-together-hold-63-while-oracle-and-the-neoclouds-inch-higher (дата звернення: 08.05.2026).

[3] Рішення Суду справедливості ЄС (Велика палата) від 16 липня 2020 р. у справі C-311/18 Data Protection Commissioner v Facebook Ireland Limited and Maximillian Schrems (Schrems II). ECLI:EU:C:2020:559. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62018CJ0311 (дата звернення: 08.05.2026).

встановлено, що Максиміліан Шремс, громадянин Австрії, є користувачем соціальної мережі Facebook з 2008 року. Особи, які проживають на території Європейського Союзу та мають намір користуватися соціальною мережею Facebook, під час реєстрації укладають договір із компанією Facebook Ireland, дочірнім підприємством Facebook Inc., яка зареєстрована у Сполучених Штатах Америки. При цьому частина або повний обсяг персональних даних користувачів, які є резидентами Європейського Союзу, передається компанією Facebook Ireland на сервери материнської компанії Facebook Inc., що розташовані на території США, де і здійснюється їх подальша обробка. Максиміліан Шремс стверджував, що американське законодавство зобов'язує Facebook Inc. передавати персональні дані спецслужбам США, а саме Агентству національної безпеки (АНБ) та ФБР, що несумісно зі статтями 7, 8 і 47 Хартії основоположних прав ЄС. Судом справедливості ЄС було встановлено, що в межах програми UPSTREAM телекомунікаційні оператори, що експлуатують магістральну інтернет-інфраструктуру, зобов'язані надавати АНБ технічну можливість копіювання та фільтрації інтернет-трафіку з метою отримання повідомлень від, до або про осіб, які не є громадянами США та ідентифікуються за допомогою певних «селекторів». У цьому контексті АНБ має доступ як до метаданих, так і до змісту відповідних електронних комунікацій. Указ Президента США № 12333, зі свого боку, дозволяє АНБ отримувати доступ до даних «у транзиті» до Сполучених Штатів, зокрема шляхом доступу до підводних кабелів на дні Атлантичного океану, а також збирати й зберігати ці дані до їх прибуття на територію США та поширення на них дії законодавства FISA (Закон про спостереження за іноземними розвідками). Стосовно осіб, які не є громадянами США, обмеження розвідувальної діяльності фактично зводяться до положень директиви PPD-28 (Директива Президента США № 28), яка лише загально вимагає, щоб розвідувальна діяльність була «настільки цілеспрямованою, наскільки це можливо», що, на думку Суду справедливості ЄС, свідчить про здійснення Сполученими Штатами масової обробки персональних даних громадян ЄС без забезпечення рівня захисту, по суті еквівалентного стандарту, закріпленому у статтях 7 і 8 Хартії основних прав ЄС. Водночас громадяни ЄС не користуються такими самими засобами судового захисту, як громадяни США, оскільки Четверта поправка до Конституції США на них не поширюється, а процесуальні вимоги щодо доступу до суду є надмірно

складними для виконання. Важливим також є і те, що відповідно до Указу Президента США № 12333 діяльність АНБ не підлягає судовому нагляду і не може бути предметом судового розгляду.

Отже, проведений аналіз демонструє, що захист права на приватність у цифрову епоху не може бути ефективно забезпечений через застосування лише класичного триступеневого тесту на несвавільність втручання, орієнтованого на вертикальні відносини «особа — держава», оскільки основними суб'єктами збирання та обробки персональних даних дедалі частіше виступають приватні транснаціональні корпорації. Доктрина позитивних зобов'язань держави та комплексне регулювання за зразком GDPR, побудоване на принципах законності, цільового обмеження, мінімізації даних, обмеження строків зберігання, цілісності та підзвітності, утворюють необхідний, проте досі недостатній базис для забезпечення несвавільності обробки персональних даних. Спробою адаптувати національне законодавство до цих стандартів є проєкт Цивільного кодексу України, який уперше оперує терміном «приватність» та запроваджує низку нових об'єктів захисту: від біометричних і генетичних даних до цифрового образу й права на забуття. Водночас проєкт не позбавлений недоліків: він зводить приватність переважно до її територіального («особистий простір») виміру, залишає неврегульованим порядок обробки певної частини цифрових даних і надмірно покладається на принцип обґрунтованої згоди суб'єкта персональних даних, що потенційно може призвести до зниження ефективності запроваджуваних гарантій. Структурною перешкодою для ефективного захисту приватності залишається екстериторіальний характер мережі «Інтернет» та транскордонного обміну даними, за якого персональні дані можуть одночасно підпадати під дію кількох правопорядків з різними стандартами охорони. За таких умов адекватний захист права на приватність потребує комплексних рішень, які виходять за межі національного правопорядку. Перспективи правової охорони приватності об'єктивно пов'язані з подальшим поглибленням міжнародного співробітництва та уніфікацією стандартів захисту персональних даних.

Розділ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАД ПРИВАТНОГО ПРАВА В ОКРЕМИХ СФЕРАХ

3.1. Принципи речового права: непорушність права власності та соціальна функція власності[1]

У сучасних умовах спостерігається посилення загроз суспільному благополуччю, серед яких агресивна або егоїстична політика низки держав (що призводить до воєн і захоплення чужих територій з метою не лише позбавлення незалежності сусідніх держав, а й отримання доступу до важливих природних ресурсів, свідченням чого є російська війна проти України, і частково — прагнення отримання ресурсів Гренландії проти волі її народу[2]), глобальне (і за оцінками вчених — найближчими десятиліттями навіть критичне для життя на землі[3]) потепління, викликане надмірним використанням природних ресурсів (землі, води[4], повітря, навколоземного простору) з ігноруванням потреб збереження довкілля та здоров'я населення Землі (викликає поширення раніше невідомих пандемій, спровокованих підвищенням температури повітря, води), використання сучасних технологій з акцентом на переваги їх застосування, але без належного урахування ступеня їхньої безпеки (це стосується насамперед біотехнологій[5], надбань цифровізації, серед яких особливу загрозу для людства в цілому самі розробники таких технологій

---

[1] Окремі наукові результати цього дослідження були оприлюднені у науковій статті: Вінник О. М., Великанова М. М. Соціальна функція права власності в умовах посилення загроз суспільному благополуччю. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2026. Т. 33. № 2. С. 206–224.

[2] Greenland and Trump's plans: 4 scenarios for US control over the island. URL: https://newssky.com.ua/en/grenlandiya-i-plany-trampa-4-sczenariyi-kontrolyu-ssha-nad-ostrovom/ (дата звернення: 15.02.2026).

[3] Фролов Б. Світ ще ближче до глобальної катастрофи: вчені перевели стрілки «Годинника Судного дня» вперед. URL: https://www.unian.ua/curiosities/godinnik-sudnogo-dnya-do-pivnochi-zalishilosya-menshe-chasu-nazvano-golovni-zagrozi-2026-roku-13268904.html (дата звернення: 16.02.2026).

[4] До 2030 року штучному інтелекту потрібні будуть мільярди літрів води на день. URL: https://internetua.com/do-2030-roku-shtucsnomu-intelektu-potribni-budut-milyardi-litriv-vodi-na-den (дата звернення: 09.03.2026).

[5] Challenges and Ethical Considerations in Biotechnology. URL: https://www.coherentmarketinsights.com/blog/challenges-and-ethical-considerations-in-biotechnology-1933 (дата звернення: 15.02.2026).

очікують від штучного інтелекту[1], намагаючись захистити себе від загроз, що він несе).

Видається, що головна причина такої ситуації — ігнорування інтересів суспільства в цілому при використанні права власності загалом і прав на згадані технології зокрема, оскільки нерідко такі права трактують як всеосяжні, хоча і з деякими незначними обмеженнями. Про це свідчить поведінка цифрових гігантів на ринках цифрової економіки (з відповідним порушенням прав інших учасників / потенційних учасників ринку та споживачів)[2], ігнорування проблем довкілля, прагнення розв'язати проблеми своєї країни за рахунок чужих територій і, відповідно, ресурсів (за прикладом антидемократичної російської держави-агресора, що прагне захопити схід і південь України, демократичні США в особі чинного президента претендують на чужі території — Канади, Куби, Гренландії[3]).

Прагнення використання права власності на розсуд самого суб'єкта цього права чи осіб, що його контролюють, і без істотних обмежень нерідко домінує на практиці. Зокрема про це свідчать початкові етапи цифровізації, коли було проголошено принцип незалежності кіберпростору[4], який, на жаль, тривалий час працював досить ефективно, попри відсутність офіційного врегулювання суспільних відносин, що зазнали впливу цифрових технологій. Запізніле унормування відносин інформатизації і застосування заходів впливу щодо цифрових гігантів[5], що зловживають своїми можливостя-

1 2 2¹ 2² 3¹ 3² 4 5¹ 5² 5³ 5⁴

[1] Найкращі програмісти світу заговорили про кінець світу через ШІ — лишилося два роки. URL: https://novosti-n.org/ua/analitic/Najkrashhi-programisty-svitu-zagovoryly-prokinecz-svitu-cherez-II-lyshylosya-dva-roky-6045 (дата звернення: 15.02.2026).

[2] Commission finds Apple and Meta in breach of the Digital Market Act. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1085 (дата звернення: 21.02.2026); Daily News 06/02/2026 — European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/mex_26_316 (дата звернення: 21.02.2026).

[3] Горецька А. Плани Трампа захопити Канаду, Гренландію та інші території — це більше, ніж просто розмови — WSJ. URL: https://24tv.ua/geopolitics/donald-tramp-rozshiryuye-gorizonti-novi-plani-shhodo-kanadi-grenlandiyi_n2775049 (дата звернення: 18.03.2026); Трамп заявив про бажання анексувати Кубу. URL: https://newformat.info/politics/tramp-zaiavyv-pro-bazhannia-aneksuvaty-kubu/ (дата звернення: 18.03.2026).

[4] Barlow J. P. A Declaration of the Independence of Cyberspace (1996). URL: https://constitutioncenter.org/the-constitution/historic-document-library/detail/a-declaration-of-the-independence-of-cyberspace-1996 (дата звернення: 19.02.2025).

[5] Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on competitive and fair markets in the digital sector (Digital Markets Act).

ми на ринку, реакція на проблеми використання штучного інтелекту[1], який проконтролювати з метою попередження можливих негативних наслідків не наважуються навіть самі розробники, побоюються і навіть готуються до найгіршого[2], — все це є усвідомленням необхідності належного забезпечення реалізації соціальної функції права власності.

Отже, доводиться констатувати, що соціальна функція права власності на згадані та інші суспільно важливі ресурси нерідко ігнорується, що, здебільшого, притаманно великим власникам, які завдяки своїм неймовірним статкам намагаються впливати і на політику[3], в тому числі правову. Поряд з цим ідея суспільного блага (і, відповідно, блага пересічних громадян і суб'єктів підприємництва) нехтується. Це суперечить концепції громадянського суспільства, соціальної правової демократичної держави, які проголошуються в міжнародних документах[4] та конституціях країн[5].

1 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1925 (дата звернення: 20.12.2025); Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення: 18.01.2026); Commission finds Apple and Meta in breach of the Digital Market Act. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1085 (дата звернення: 21.02.2026); Daily News 06/02/2026 — European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/mex_26_316 (дата звернення: 21.02.2026).

[1] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (AI Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 08.09.2025).

[2] Найкращі програмісти світу заговорили про кінець світу через ШІ — лишилося два роки. URL: https://novosti-n.org/ua/analitic/Najkrashhi-programisty-svitu-zagovoryly-pro-kinecz-svitu-cherez-II-lyshylosya-dva-roky-6045 (дата звернення: 15.02.2026).

[3] Ілон Маск у великій політиці: що означає його партнерство з Трампом для США і світу? URL: https://daycom.com.ua/news/ilon-mask-u-velikiy-politici-shcho-oznachaie-yogo-partnerstvo-z-trampom-dlya-ssha-i-svitu (дата звернення: 19.02.2025).

[4] Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення: 12.02.2026); Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 15.03.2026).

[5] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 07.02.2026); Cotula L(2021). The shifting contours of property: 'social function' in the neoliberal era. URL: https://transformativeprivatelaw.com/the-shifting-contours-of-property-social-function-in-the-neoliberal-era/ (дата звернення: 12.02.2026).

Тож необхідно віднайти та запропонувати правові засоби, які допоможуть посилити соціальну функцію права власності, що в сучасних умовах збільшення загроз суспільному благополуччю є життєво необхідним не лише в масштабі однієї країни (України зокрема) чи Європи, а людства загалом.

Враховуючи, що благо людства складається з суспільного блага різних країн та блага кожного, окреслена проблема у цій праці розглядається з використанням досвіду ЄС в умовах України, її правової системи з метою виявлення правових механізмів, що запобігають зловживанню правом власності, забезпечуючи таким чином посилення його соціальної функції, на якій ще в 1905 році наголошував К. Реннер, доводячи «наявність у права приватної власності багатьох соціальних функцій, зокрема, економічної, організаційної, виробничої, розподільчої тощо»[1].

Проблема посилення в сучасних умовах соціальної функції права власності, спрямованої на забезпечення соціальної справедливості, рівності, захист соціально вразливих верств населення, порушують в низці праць як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники. Зокрема, Є. Д. Міський розглядав соціальну функцію як таку, що спрямована на забезпечення соціальної справедливості, рівності, захисту вразливих верств населення[2].

Р. А. Майданик та ін.[3] наголошують на доцільності закріплення положення про соціальну функцію права власності в ЦК України, а для його дієвості — передбачити і негативні наслідки для власника, який діє всупереч суспільним інтересам: «Рекодифікація цивільного законодавства про речові права в умовах європеїзації, —

[1] Цитата за працею : О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. Електронна бібліотека Князева. URL: https://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/1305.htm (дата звернення: 06.02.2026).

[2] Міський Є. Д. Функції права та їх види. 2025. URL: https://vseosvita.ua/library/funktsii-prava-ta-ikh-vydy-930073.html (дата звернення: 06.02.2026).

[3] Майданик Р. А. Переосмислення права власності в умовах рекодифікації. *Стан і засади реформування цивільного та житлового законодавства України* : матеріали XXII наук.-практ. конф. (Харків, 9 лют. 2024 р.). Харків : ЕКУС, 2024. С. 15–30. URL: https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/wp-content/uploads/2024/03/maslov_2024.pdf (дата звернення: 24.03.2026); Майданик Р., Майданик Н., Попова Н. Переосмислення загальної частини речового права в умовах європеїзації та кодифікації. *Підприємництво, господарство і право.* 2021. № 6. С. 39–54. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.6.07

підкреслюють автори, — покликана юридично забезпечувати за допомогою механізмів майнового присвоєння усталений розвиток національного ринку, сумісного з європейським єдиним внутрішнім ринком, як ключового елементу забезпечення вільного руху товарів, капіталів, послуг і праці в розумінні «чотирьох свобод», передбачених правом Європейського Союзу»[1].

За результатами проведеного дослідження Безсмертна Н. В.[2] виділила низку передбачених законодавством України обмежень у здійсненні громадянами права приватної власності, серед яких: обмеження, що зобов'язують власника утримуватися від завдання шкоди навколишньому середовищу, правам та інтересам громадян, юридичних осіб та держави, які охороняються законом; обмеження, пов'язані з необхідністю дотримуватися моральних засад суспільства; обмеження, що встановлюються сервітутними правами; добровільні обмеження, які приймає на себе власник за договором; процедурні обмеження, які встановлюють спеціальні правила щодо умов та порядку реалізації правомочностей власника з окремими видами майна; обмеження, що зумовлені соціальним призначенням власності в суспільстві.

С. С. Бичкова[3] наголошує на тому, що «цивільні права особа має здійснювати у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства із додержання моральних засад суспільства, утримуючись, зокрема, від дій, які могли б порушити права інших осіб, і не вчиняючи дій із наміром завдати шкоди іншій особі, тощо».

Аналізуючи принципи, закріплені у Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод, О. В. Дзера відзначив, що в Конвенції згадується про непорушність права власності фізичних та юридичних осіб, право вільного здійснення ними правомочностей власника, а також визнається право держави втручатися у використання власниками належного їм майна з метою контролю

[1] Майданик Р., Майданик Н., Попова Н. Переосмислення загальної частини речового права в умовах європеїзації та кодифікації. С. 50–51.

2

[2] Безсмертна Н. В. Обмеження та обтяження права власності в законодавстві України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2005. № 2. С. 44–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaau_2005_2_7 (дата звернення: 24.03.2026).

[3] Бичкова С. С. Віндикація і зловживання правом власності. *Рекодифікація речового права* : зб. матеріалів XIV Міжнар. цивілістичного форуму (м. Київ, 16 травня 2025 р.). Одеса : Юридика, 2025. С. 23–26.

правомірності дій власників та виконання ними своїх обов'язків перед державою, суспільством[1].

І. О. Костяшкін в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук формулює поняття соціальної функції права власності на землю як виражені у нормах права суспільні і приватні інтереси суб'єктів здійснення права власності на землю Українського народу щодо забезпечення соціальної справедливості в процесі розподілу і перерозподілу землі в суспільстві, ефективного і раціонального використання земель за основним цільовим призначенням, сталого використання та охорони земель, гарантування екологічної безпеки у здійсненні прав на земельну ділянку з метою забезпечення прогресивного розвитку та якісного життєвого середовища[2]. Автор підкреслює, що забезпечення соціального ефекту права власності відбувається за умови узгодження приватних і суспільних інтересів, а ключовим принципом попередження суперечностей між публічним і приватним інтересом вважає «створення умови, коли додержання публічних інтересів є вигідним усім носіям приватних інтересів і відбувається через реалізацію приватного інтересу»[3]. У поняття соціальної функції права власності на землю дослідник включає «виражені у нормах права суспільні і приватні інтереси суб'єктів здійснення права власності на землю Українського народу щодо забезпечення соціальної справедливості в процесі розподілу і перерозподілу землі в суспільстві, ефективного і раціонального використання земель за основним цільовим призначенням, сталого використання та охорони земель як основного національного багатства, гарантування екологічної безпеки у здійсненні прав на земельну ділянку, з метою забезпечення прогресивного розвитку та якісного життєвого середовища, що передбачає високі соціальні, екологічні та економічні стандарти життя»[4] .

---

[1] Дзера О. В. Інститут права власності за новим цивільним законодавством і європейські стандарти з охорони права власності. *Університетські наукові записки.* 2005. № 1–2. С. 70.

[2] Костяшкін І. О. Проблеми правового забезпечення соціальної функції права власності на землю в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2016. С. 12–13. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/e3c/dis_Kostyashkin%20I.%20O..pdf (дата звернення: 11.03.2026).

2

[3] Там само. С. 376.

[4] Там само. С. 382.

Н. Л. Буроменська визначає принцип заборони зловживання правом як «запровадження у правовий спосіб чітких меж (обмежень, заборон) щодо реалізації правомочними суб'єктами правовідносин своїх прав (повноважень) з метою гарантування прав та свобод людини, суспільних (державних) інтересів»[1]; як неправомірну поведінку[2], актуальність тенденції нормативного закріплення заходів юридичної відповідальності за зловживання правом[3].

Проблема зловживання правом власності (і, відповідно, відповідальності за це як прояв соціальної функції права в умовах громадянського суспільства) порушується також й іншими дослідниками[4], які пропонують свої шляхи її розв'язання.

Серед зарубіжних учених варто згадати тих, хто дає оцінку соціальній функції права власності в сучасних умовах. Так, Sheila R. Foster & Daniel Bonilla[5], підкреслюють, що соціальна функція власності має багато вимірів. Мало того, ідея про те, що власники мають соціальні зобов'язання перед іншими, може проявлятися досить по-різному в різних правових, політичних, економічних та соціальних системах.

Lorenzo Cotula[6] наголошує на впливі світових проблем (надзвичайна концентрація багатства та посилення нерівності, зміни в

1 [1] Буроменська Н. Л. Поняття і правова природа принципу заборони зловживання правом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. С. 216. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/disertatsiji-avtoreferati-vidguki/buromenska_2021-disertatsija.pdf (дата звернення: 14.03.2026).

[2] Там само. С. 220.

[3] Там само. С. 222.

4 [4] Кузнєцова Н. С. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави. *Право України.* 2011. № 5. С. 4–12; Пашинін О. А. Юридичні гарантії реалізації права власності у сфері господарювання. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. Вип. 1. С. 114–122. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.1.11; Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 4. С. 133–141; Корнеєва Є. М. Зловживання правами при здійсненні речових прав. *Шерешевські читання: Проблеми цивілістики в умовах пандемії та ІТ* : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2021 р.). Одеса : Фенікс, 2021. С. 28–31.

5 [5] Foster S. R., Bonilla D. (2011). The Social Function of Property: A Comparative Law Perspective. URL: http://ssrn.com/abstract=1960022 (дата звернення: 17.03.2026).

6 [6] Cotula L. (2021). The shifting contours of property: 'social function' in the neoliberal era. URL: https://transformativeprivatelaw.com/the-shifting-contours-of-property-social-function-in-the-neoliberal-era/ (дата звернення: 12.02.2026).

регулюванні довкілля, що зумовлює перехід від привласнення природних ресурсів до перебалансування захисту власності та регулювання навколишнього середовища, поява нових зловживань та посилення нерівності, спричинені поширенням використання надбань цифровізації, та ін.), що зумовлюють переосмислення соціальної функції права власності з встановленням нових вимог щодо реалізації цього права з метою уникнення завдання шкоди природі, суспільству, окремим його членам.

Clara Esteve-Jordà[1], досліджуючи еволюцію права власності і зосереджуючись на його соціальних та екологічних функціях у конституціях низки країн (Франції, Італії та Еквадору), виявляє тенденції, що свідчать про перехід трактування після Другої світової війни (через конституційні реформи у Франції) права власності як абсолютного права до відносного права через такі обмеження, як експропріація та екологічні гарантії, відображаючи при цьому капіталістичні ідеології. Авторка критикує ефективність конституційних меж у балансуванні приватної власності з ширшими соціальними та екологічними потребами, підкреслюючи нагальність переосмислення значення власності для підтримки рівності, стійкості та екологічної сталості перед сучасними викликами.

Marijana Pajvančić, Novi Sad Nevena Petrušić[2] розглядають соціальні та екологічні функції власності в ракурсі конституційного гарантування права власності на прикладі конституційних рішень Сербії, пов'язаних з режимом використання природних ресурсів, крізь призму соціальної функції власності, суспільних інтересів та охорони довкілля, а також умов допустимості експропріації та обмежень прав власності. Дослідники підкреслюють залежність сучасних конституційних рішень від ідеї необхідності встановлення балансу між індивідуальними інтересами власника та інтересами громади, а також балансу між потребами нинішнього та майбутніх поколінь. Підкреслюється, що конституційні норми забезпечують реалізацію соціальних та екологічних функцій власності на майно, чітко демонструють позицію, що власність на майно тягне за собою зобов'я-

[1] Esteve-Jordà C. The consolidation of the social function of property. *Beyond Private Property: Monograph Book*. 2025. DOI: https://doi.org/10.4337/9781035362240.00014

[2] Pajvančić M., Petrušić N. (2018). The social function of property ownership in the context of sustainable development. *Зборник радова Правног факултта у Нишу*. 2018. № 79. С. 89–113. DOI: https://doi.org/10.5937/zrpfni1879089P

зання, підлягаючи законним обмеженням, встановленим для забезпечення не лише принципів соціальної справедливості, а й принципу сталого розвитку, реалізація якого є основою виживання та прогресу людства. У роботі наголошується, що соціальна функція права власності визначає не лише гарантії та обмеження індивідуальних прав власності, а й соціальну функцію власності загалом, а також соціальний лад держави. Конституція робить право особистої власності державною політикою: це право, з одного боку, є гарантом майнових прав особи, а з іншого боку, його соціальна функція визначає соціальний лад та спрямованість економічної системи держави.

A. Phirtskhalashvili[1] підкреслює особливе значення права власності у сучасному демократичному суспільстві, оскільки, окрім правового виміру, воно має також політичний, соціальний та, певною мірою, моральний вимір. «Соціальна функція власності, — зазначає автор, — особливо добре відображає її роль у формуванні таких важливих для сучасного суспільства цінностей, як соціальна справедливість, загальна економічна рівність та справедлива соціальна політика». Крім того обґрунтовується ідея про те, що соціальна функція власності визначає гарантії індивідуальних прав власності, хоча, водночас, і їх обмеження.

Наявність у права власності соціальної функції, крім висновків науковців, підтверджувалася у той чи інший спосіб офіційно на міжнародному і державних рівнях. Так, в Хартії ЄС[2] (ст. 17) закріплено положення про правове регулювання користування власністю «в тій мірі, наскільки це буде необхідно для суспільних інтересів», а в Конвенції захисту прав людини[3] закріплено принцип заборони зловживання правом (ст. 17), а також випадки втручання держави в приватне життя людини — коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту

1

2

3

[1] Phirtskhalashvili A. The Legal Dimension of the Social Function of Property. *Journal of Constitutional Law.* 2022. Vol. 2. P. 17–26. URL: https://constcourt.ge/files/4/Phirtskhalashvili%20ENG%202022.pdf (дата звернення: 09.03.2026).

[2] Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення: 12.02.2026).

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 15.03.2026).

країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров ’я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (ст. 8).

Україна також не є винятком: у нашому законодавстві (Конституції України[1] (ст. 13, ч. 6 ст. 41), Цивільному[2] (статті 3, 13, 319), Земельному[3] (статті 1, 5, 79-1, глава 18) кодексах України, інших актах законодавства) закріплено положення, що забороняють зловживання правом власності на шкоду суспільству та його членів. Проте, незважаючи на доволі однозначну позицію законодавця стосовно неприпустимості зловживання правом власності, доводиться констатувати збільшення таких випадків, в тому числі з використанням цифрових технологій, реакція на які є досить повільною з різних причин. В Україні — це насамперед розв’язана російським сусідом проти нашої держави повномасштабна війна, що потребує колосальних зусиль для протидії агресорові, ліквідації наслідків війни, щоденних ворожих атак та завданих внаслідок цього руйнувань, підтримання життєдіяльності суспільства тощо.

В інших країнах, які перебувають в кращому, ніж Україна, безпековому становищі, та міжнародних союзах на зразок ЄС така реакція протягом останніх років заслуговує на увагу. Прикладом цього є акти ЄС, спрямовані на підтримання справедливої конкуренції на цифрових та цифровізованих ринках, включно із захистом прав споживачів (DMA[4], DSA[5]), а також на зменшення загроз від використання штучного інтелекту (AI Act[6]), що можуть бути вельми

[1] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 07.02.2026).

[2] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 15.02.2026).

[3] Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14 (дата звернення: 15.02.2026).

[4] Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on competitive and fair markets in the digital sector (Digital Markets Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1925 (дата звернення: 20.12.2025).

[5] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення: 18.01.2026).

[6] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (AI Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 08.09.2025).

ризикованими для суспільства. Водночас ризики (в тому числі неприйнятні за класифікацією AI Act) притаманні не лише штучному інтелекту. Це можуть бути біотехнології (біологічна зброя, зокрема, що може використовуватись не лише у війнах між державами, а й проти конкурентів), небезпечні психотехнології, масове використання яких за допомогою штучного інтелекту спроможне завдати значної шкоди в різних сферах суспільного і приватного життя. Власне, використання штучного інтелекту з шкідливою метою спроможне завдати істотної шкоди в будь-яких сферах, чого і побоюються його розробники[1].

У зазначених умовах дискусія про баланс публічних і приватних інтересів в умовах згаданих загроз набуває іншого забарвлення, ніж в доцифрову епоху. На кону — існування людської цивілізації, яка не спромоглася вчасно адекватно відреагувати на зростання згаданих загроз. Проте варто вжити заходи до попередження найгіршого сценарію і створити правові бар'єри для цих загроз, подібні до закріплених в AI Act (заборона практик з неприйнятним ризиком, що використовують штучний інтелект для свідомої маніпуляції або зловживання слабкостями людей; значні обмеження — для систем AI з високим ступенем ризику, які становлять значну загрозу здоров'ю, безпеці або основним правам людини[2]). Це потребує встановлення меж для поведінки, що характеризується як зловживання правом, розширивши критерії такого зловживання за рахунок суспільно небезпечних ризиків в нинішній ст. 13 ЦК України, а у разі оновлення Цивільного кодексу України[3] — і в його ст. 14.

1

Про важливість соціальної функції права власності свідчить і намір Єврокомісії щодо розробки та прийняття Акта (ймовірно

2¹

[1] Найкращі програмісти світу заговорили про кінець світу через ШІ — лишилося два роки. URL: https://novosti-n.org/ua/analitic/Najkrashhi-programisty-svitu-zagovoryly-prokinecz-svitu-cherez-II-lyshylosya-dva-roky-6045 (дата звернення: 15.02.2026).

2²

[2] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (AI Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 08.09.2025); Забокрицький І. І. Акт про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act) як основа правового регулювання штучного інтелекту в ЄС: огляд основних положень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3, ч. 3. С. 282–286. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.44

3

[3] Проєкт Цивільного кодексу України: станом на 11.03.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 11.03.2026).

Регламенту) про цифрову справедливість (DFA)[1], спрямованого на захист цифрових споживачів з огляду на зміну поведінки учасників цифрових та цифровізованих ринків, аналіз яких свідчить про появу нових схем використання цифрових технологій на цих ринках та ігнорування прав і законних інтересів споживачів.

Хоча проблема ролі соціальної функції права власності в сучасних умовах порушується не лише у висновках Єврокомісії та інших міжнародних інституцій, а також численних наукових працях, проте швидкі зміни в суспільних відносинах зумовлюють необхідність оцінки поточного стану суспільних відносин з метою напрацювання правових засобів, спрямованих на мінімізацію кількості випадків зловживання правом власності і, відповідно, забезпечення соціальної функції права.

З огляду на необхідність реакції законодавця на згадані зміни та появу нових ризиків, ігнорування якими призводить до зловживань правом власності, необхідно дослідити виконання правом власності соціальної спрямованості в сучасних умовах, визначити правові засоби, здатні попередити зловживання цим правом задля забезпечення соціальної функції цього правового інституту, що має бути метою сучасних досліджень.

Соціальна функція права власності в українській та зарубіжній правовій науці розглядається як механізм узгодження приватних інтересів власника із загальносуспільними потребами. Дослідники наголошують, що власність не є абсолютною чи обмеженою: вона має служити не лише власнику, а й суспільству (це, зокрема, кореспондується з конституційним статусом України як соціальної держави відповідно до ст. 1 Конституції України). Отже, соціальна функція права власності передбачає баланс між індивідуальними правами власника та інтересами суспільства, що передбачає екологічні та соціальні зобов'язання власника, а також його відповідальність за використання майна з дотриманням встановлених законом вимог.

Сучасне розуміння права власності не лише охоплює його зміст (право володіння, користування та розпорядження майном), а й розглядається як інструмент впливу на економічні відносини, забезпечення суспільного розвитку та добробуту громадян. Право власності — динамічна категорія, що еволюціонує разом із правовою

[1] Digital Fairness Act : website. URL: https://www.digital-fairness-act.com/ (дата звернення: 20.02.2026).

та соціальною системами, переходячи від абсолютного панування власника до моделі, відповідно до якої власність корелюється із соціальними обов'язками.

Така тенденція відстежується і в приписах проєкту Цивільного кодексу України[1], відповідно до якого низка засад приватного права (ст. 3) свідчить про його соціальну функцію (добросовісність (*bona fides*); недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, заборона зловживання правом); регулювання приватних відносин з урахуванням доброзвичайності (*boni mores*) — сукупності моральних норм та принципів, стандартів етичної поведінки та загальновизнаних уявлень про належну поведінку, усталених у суспільстві (ст. 6); межі здійснення цивільних прав (ст. 14), відповідно до яких поведінка особи, що завдає шкоди іншій особі, національній безпеці, довкіллю та/або культурній спадщині, а також спрямована на зловживання правом у будь-якій формі, є недопустимою; соціальна функція речових прав (ст. 363), відповідно до якої речове право зобов'язує, а суб'єкт цього права, здійснюючи його, має дбати про національну безпеку держави, охорону довкілля та/або культурної спадщини; поняття права власності (ст. 400) як повне панування особи над річчю у межах, встановлених цим Кодексом та/або іншим законом; зміст права власності (ст. 401) як право власника вчиняти щодо належного йому майна все, що не заборонено, та усувати будь-який вплив з боку інших осіб, але у встановлених законом випадках власник має право вчиняти лише дії, дозволені законом та/або договором; при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися доброзвичайності (ст. 403); обмеження права власності у контексті їхніх речово-юридичних наслідків (ст. 404); обмеження права власності порядком, встановленим законом, і жодна особа не може бути позбавлена права власності, якщо лише цього не вимагає публічний інтерес, встановлений законом або на підставі закону, із справедливою компенсацією; право власності є непорушним (ст. 406), а позбавлення права власності або його обмеження можливе лише у випадках, визначених законом, і порядком, встановленим законом; можливість примусового відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності

1

[1] Проєкт Цивільного кодексу України: станом на 11.03.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 11.03.2026).

(у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин) на підставі, визначеній законом, і порядком, встановленим законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, крім встановлених законом випадків (ст. 451), у разі конфіскації — безоплатно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення (ст. 452).

Отже, в проєкті Цивільного кодексу України значною мірою враховані сучасні тенденції регулювання права власності з урахуванням наявності у нього соціальної функції. Водночас зазначені положення варто доповнити обмеженнями, пов'язаними з наявністю неприйнятних або значних ризиків при використанні права власності на певні об'єкти, серед яких штучний інтелект та інші новітні технології (біотехнології зокрема), неконтрольоване, непрофесійне, нерозважливе або суто антисуспільне використання яких може призвести навіть до катастрофічних наслідків для людства, занепокоєння щодо чого висловлюють провідні вчені світу.

Євросоюз відреагував на ризики використання штучного інтелекту в своєму акті[1], визначивши категорії ризиків (неприйнятні, з високим ступенем ризику, з ризиком недостатньої прозорості, мінімального ризику) та встановивши режим їх використання (істотні обмеження залежно від ступеня ризику), заборону для неприйнятних ризиків і мінімальні або відсутні обмеження для практик з незначним ступенем ризику. Оскільки Україна — частина світового співтовариства і їй притаманні ті самі тенденції розвитку суспільних відносин, варто в ст. 14 Цивільного кодексу України[2] визначити і наслідки (включно з обмеженнями і навіть забороною) використання об'єктів права власності залежно від ступеня ризику для суспільства.

Соціальна функція права власності в українській та зарубіжній правовій науці розглядається як механізм узгодження приватних інтересів власника із загальносуспільними потребами. Право власності — динамічна категорія, що еволюціонує разом із правовою та соціальною системами, переходячи від абсолютного панування

[1] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (AI Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 08.09.2025).

[2] Проєкт Цивільного кодексу України: станом на 11.03.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528 (дата звернення: 11.03.2026).

власника до моделі, відповідно до якої власність корелюється із соціальними обов'язками.

Отже, соціальна функція права власності передбачає:

забезпечення балансу приватних та публічних інтересів при реалізації права власності (аналіз того, як реалізація права власності впливає на права інших членів суспільства);

соціальну відповідальність власника і, відповідно, визначення його обов'язків щодо дотримання правил, спрямованих на запобігання завдання шкоди навколишньому середовищу чи суспільним інтересам;

економічну справедливість, відповідно до якої зменшуються наслідки майнової нерівності (пріоритетний захист прав споживачів як слабшої сторони у відносинах з виробниками / продавцями, встановлення обмежень для осіб, що зловживають своїм домінуючим становищем на ринку, негативно впливаючи на економічну конкуренцію); в умовах цифровізації це породило необхідність забезпечення для споживачів цифрової справедливості[1];

регуляторну роль держави — визначення нею механізмів, якими обмежується або спрямовується використання власності для досягнення соціально значущих цілей (екологічні стандарти, обмеження використання певних об'єктів, стимулювання інвестування в пріоритетні інвестиційно-інноваційні проєкти тощо);

суспільну корисність — використання власності для розв'язання соціальних проблем (за рахунок коштів, отриманих в процесі оподаткування, сплати інших обов'язкових платежів), в тому числі для розвитку інфраструктури, реалізації суспільно важливих інвестиційно-інноваційних проєктів (через публічно-приватне партнерство та інші форми інвестування) та підтримки вразливих груп суспільства (благодійні фонди).

Посилення соціальної функції права власності пов'язане з появою нових загроз суспільному благополуччю (екологічні проблеми, загроза пандемій на зразок коронавірусної, неконтрольоване використання сучасних технологій, військові конфлікти) і зумовлює необхідність адекватного правового забезпечення.

1

[1] Digital Fairness Act : website. URL: https://www.digital-fairness-act.com/ (дата звернення: 20.02.2026).

3.2. Принципи права інтелектуальної власності

Право інтелектуальної власності становить собою систему правових норм, які регулюють відносини, пов'язані зі створенням і використанням результатів інтелектуальної, у тому числі творчої, діяльності людини (літературних та художніх творів, комп'ютерних програм, виконань, винаходів, промислових зразків тощо) та інших передбачених законом об'єктів права інтелектуальної власності (торговельних марок, географічних зазначень тощо). В основі цих норм лежать певні керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності — принципи права інтелектуальної власності.

Визначальну роль у закріпленні принципів права інтелектуальної власності відіграло прийняття Цивільного кодексу України[1], який, з одного боку, визначив у ст. 3 загальні засади (принципи) цивільного права, які знаходять свій прояв у різних підгалузях (інститутах) цивільного права, у тому числі і в праві інтелектуальної власності. Водночас не менш важливим щодо цього стало закріплення у главі 35 Книги 4 Цивільного кодексу України загальних положень про право інтелектуальної власності. За слушним твердженням Н. С. Кузнєцової, наявність загальної частини дала можливість визначити принципові положення права інтелектуальної власності відповідно до основних засад приватного права загалом. Загальна частина права інтелектуальної власності містить ряд фундаментальних положень для цієї підгалузі цивільного права України[2].

У доктрині приватного права проблематика принципів права інтелектуальної власності практично не досліджувалася. За період незалежності України не було проведено дисертаційних та інших монографічних досліджень принципів права інтелектуальної власності. Це питання частково висвітлено у навчальній літературі з права

---

[1] Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 28.04.2026 р.).

[2] Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Харків : Право, 2008. Т. 3 : Цивільно-правові науки. Приватне право. С. 382.

інтелектуальної власності[1], а також в нечисельних наукових працях, які стосуються окремих принципів права інтелектуальної власності[2].

Станом на сьогодні на рівні доктрини не вироблено сталого підходу до визначення кола самих принципів права інтелектуальної власності та їх співвідношення із галузевими цивільно-правовими принципами.

Так, О. І. Харитонова до системи принципів права інтелектуальної власності відносить: 1) загальні правові принципи; 2) принципи приватного права (стосовно відносин інтелектуальної власності, які знаходяться у сфері приватноправового регулювання) та принципи публічного права (стосовно тих відносин інтелектуальної власності, які знаходяться в сфері публічно-правового регулювання); 3) цивілістичні принципи у сфері регулювання відносин інтелектуальної власності (загальні засади цивільного законодавства сформульовані у ст. 3 ЦК України); 4) спеціальні принципи законодавства про інтелектуальну власність (непорушність права інтелектуальної власності, свобода творчості, з деякими застереженнями — принцип невідчужуваності особистих немайнових прав); 5) принципи окремих правових інститутів законодавства про інтелектуальну власність[3].

Схоже бачення принципів права інтелектуальної власності пропонує Н. Ю. Голубєва, виділяючи серед таких:

• загальногалузеві принципи цивільного права (ст. 3 ЦК України);

---

[1] Право інтелектуальної власності : підручник / за заг. ред. О. І. Харитонової. Київ : Юрінком Інтер, 2015. С. 54–61; Інтелектуальне право України / за заг. ред. О. С. Яворської. Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. С. 72–73; Право інтелектуальної власності : навч. посіб. / Еннан Р. Є., Кулініч О. О., Мазуренко С. В., Менсо І. В., Романадзе Л. Д. Київ : Алерта, 2016. С. 35.

[2] Дмитрук А. В. Свобода творчості: поняття, ознаки, сутнісні виміри. *Актуальні проблеми держави і права :* зб. наук. пр. Вип. 88 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2020. С. 30–37; Кройтор В. А., Садикова Я. М. Збалансованість інтересів як принцип сучасного правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 100–102; Ульянова Г. О. Свобода творчості та її обмеження. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. Т. 18. С. 183–190; Чепис О. І. Баланс інтересів суб'єктів права інтелектуальної власності крізь призму принципів пропорційності та справедливості. *Актуальні проблеми держави і права :* зб. наук. пр. Вип. 85 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. Одеса : Гельветика, 2020. С. 241–246.

[3] Харитонова О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади) : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. С. 77–79.

• підгалузеві принципи права інтелектуальної власності (принцип непорушності права інтелектуальної власності; принцип свободи творчості; принцип невідчужуваності особистих немайнових прав інтелектуальної власності);

• принципи окремих інститутів права інтелектуальної власності (принципи авторського права, принципи патентного права тощо)[1].

І. В. Венедиктова відносить до принципів правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності дуалізм права інтелектуальної власності, вичерпання права на розповсюдження об'єктів, обмеження права інтелектуальної власності для задоволення охоронюваних законом інтересів[2].

У свою чергу, О. Л. Коцовська питання про принципи права інтелектуальної власності розглядає з позиції загальних засад регулювання цивільних відносин, закріплених у ст. 3 ЦК України, та особливостей їх прояву у відносинах інтелектуальної власності. Свобода творчості подається авторкою у взаємозв'язку із засадою неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, неприпустимість позбавлення права інтелектуальної власності розглядається як складова засади неприпустимості втручання в право власності і т. д.[3].

Р. Є. Еннан виділяє такі основні принципи права інтелектуальної власності: 1) принцип закріплення (зміцнення) виключних прав — шляхом видачі певного охоронного документа (патенту, свідоцтва) законодавець здійснює юридичну прив'язку об'єкта до суб'єкта права інтелектуальної власності шляхом публічності та відкритості (йдеться про необхідність реєстрації об'єктів інтелектуальної власності, засвідчення права на нематеріальні об'єкти); 2) принцип пріоритету прав автора, творця нематеріального, духовного блага, оскільки саме автор насамперед і головним чином має вирішувати юридичну долю створеного ним об'єкта (абсолютність прав автора, абсолютність виключного права); 3) принцип свободи творчості (в даному випадку особливої ваги набувають особисті немайнові

[1] Право інтелектуальної власності : підручник / за заг. ред. О. І. Харитонової. Київ : Юрінком Інтер, 2015. С. 54 –61.

[2] Венедиктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. С. 165.

[3] Інтелектуальне право України / за заг. ред. О. С. Яворської. Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. С. 72–73.

права творця); 4) принцип автономії волі — автор може за власним бажанням зробити створений ним об'єкт інтелектуальної праці надбанням суспільства, а може залишити його неоприлюдненим і не ставати при цьому суб'єктом правовідносин; 5) принцип свободи договору у авторсько-правових відносинах, патентно-правових відносинах; 6) принцип свободи комунікації творчих працівників; 7) принцип забезпечення відновлення порушених прав та судового захисту прав творців результатів інтелектуальної діяльності; 8) принцип балансу публічних інтересів суспільства та індивідуальних (приватних) інтересів правоволодільця; 9) принцип невідчужуваності особистих немайнових прав; 10) принцип дуалізму права інтелектуальної власності; 11) принцип територіального та національного режиму правової охорони; 12) принцип надання правової охорони лише тим об'єктам, які відповідають критеріям охороноздатності; 13) принцип абсолютного характеру прав на результати інтелектуальної діяльності; 14) принцип наділення творців особистими немайновими та майновими правами; 15) принцип строковості майнових прав; 16) принцип вичерпання прав інтелектуальної власності[1].

На наш погляд, принципи права інтелектуальної власності не варто розглядати виключно в розрізі загальногалузевих принципів цивільного права. Безумовно, останні проявляють свою дію і у відносинах інтелектуальної власності, які є органічною складовою предмета цивільно-правового регулювання. Проте, як і будь-яка інша підгалузь цивільного права, право інтелектуальної власності має свої власні підгалузеві принципи, на яких базується правове регулювання саме відносин інтелектуальної власності. З іншого боку, принципи права інтелектуальної власності відображають у концентрованому вигляді найбільш суттєві, засадничі положення, які лежать в основі правового регулювання відносин інтелектуальної власності, а тому невиправданим бачиться і надмірне розширення кола тих положень, які можна розглядати саме в якості принципів права інтелектуальної власності.

Доцільно розглядати поняття «принципи права інтелектуальної власності» у двох значеннях — широкому і вузькому. Принципами права інтелектуальної власності у широкому значенні можна

[1] Еннан Р. Є. Загальні засади правового регулювання інтелектуальної, творчої діяльності. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2015. № 6. С. 19.

вважати всі ті принципи, які визначають зміст і спрямованість правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності, включаючи загальні правові принципи, загальногалузеві принципи цивільного права, підгалузеві принципи права інтелектуальної власності та принципи окремих інститутів права інтелектуальної власності. У свою чергу, під принципами права інтелектуальної власності у вузькому значенні можна розуміти ті принципи, які визначають зміст і спрямованість правового регулювання саме відносин у сфері інтелектуальної власності — підгалузеві принципи права інтелектуальної власності та принципи окремих інститутів права інтелектуальної власності.

До основних підгалузевих принципів права інтелектуальної власності належить насамперед принцип свободи творчості. У національному законодавстві України принцип свободи творчості закріплено на найвищому — конституційному — рівні. Відповідно до ст. 54 Конституції України[1], громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

У Цивільному кодексі України право на свободу творчості розглядається як одне із особистих немайнових прав фізичної особи. Згідно зі ст. 309 Цивільного кодексу України, фізична особа має право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. Фізична особа має право на вільний вибір сфер, змісту та форм (способів, прийомів) творчості. Цензура процесу творчості та результатів творчої діяльності не допускається.

За такого законодавчого підходу на рівні вітчизняної правової доктрини категорія «свобода творчості» переважно досліджується з позиції права на свободу творчості. Так, в контексті проблематики особистих немайнових прав фізичної особи в цивільному праві Р. О. Стефанчук під поняттям «свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості» пропонує розуміти можливість особи на власний розсуд та відповідно до своїх можливостей визначати сферу, зміст та форму творчості[2].

---

[1] Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.04.2026).

[2] Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту : монографія. Хмельницький : Видавництво ХУУП, 2007. С. 464.

За визначенням Т. М. Мілової, свобода творчості є одним з найважливіших складників правового статусу особистості та полягає у можливості займатися будь-яким видом творчої діяльності, в тому числі й наукової, та, відповідно, можливості захисту своїх прав, пов'язаних з реалізацією своїх творчих здібностей[1].

У свою чергу, Н. М. Опольська зазначає, що свобода творчості є принципом функціонування духовно-культурних відносин, згідно із яким особа може вільно обирати напрям, сферу, зміст та форму прояву творчості. Це відправне начало, основоположна ідея, яка визначає зміст і напрями правового регулювання творчої діяльності[2].

Звертає на себе увагу те, що якщо Конституція України гарантує свободу творчості громадянам, то згідно з Цивільним кодексом України право на свободу творчості закріплюється за будь-якою фізичною особою. На рівні доктрини положення ст. 54 Конституції України в частині суб'єктів, яким гарантується свобода творчості, трактується по-різному. Одні науковці підтримують закладений в Основному Законі підхід[3], тоді як інші вважають його необґрунтованим[4].

У цьому аспекті законодавча позиція, відображена у Цивільному кодексі України, є більш правильною. Адже, як відомо, законодавство України у питанні правового статусу іноземців та осіб без громадянства ґрунтується на принципі національного режиму для зазначених категорій фізичних осіб (ст. 26 Конституції України, ст. 3 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»[5]). Відповідно до ч. 4 ст. 3 Закону України «Про автор-

[1] Мілова Т. М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. С. 5.

[2] Опольська Н. М. Право на свободу творчості : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 293.

[3] Там само. С. 300.

[4] Шишка Р. Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект : монографія. Харків : Видавництво НУВС, 2002. С. 34; Мілова Т. М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. С. 6.

5

[5] Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text (дата звернення: 25.04.2026).

ське право і суміжні права»[1], іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів чи на основі принципу взаємності мають однакові з громадянами України права, передбачені цим Законом. Законодавство у сфері промислової власності передбачає, що іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають рівні з громадянами та юридичними особами України права, передбачені цим Законом, відповідно до міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 5 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»[2]; ч. 1 ст. 4 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки»[3]; ч. 1 ст. 3 Закону України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів»[4]). Відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин»[5], іноземні особи та особи без громадянства набувають прав на сорт та користуються охороною таких прав відповідно до цього Закону нарівні з громадянами та юридичними особами України, крім випадків, прямо передбачених цим Законом, іншими законодавчими актами України або міжнародними договорами України.

Отже, і законодавство, що визначає правовий статус іноземців та осіб без громадянства на території України, і спеціальні закони у сфері інтелектуальної власності закріплюють для іноземних громадян та осіб без громадянства рівні із громадянами України можливості щодо набуття, здійснення та захисту прав інтелектуальної власності на території України. Певні особливості для іноземців та осіб без громадянства встановлені законодавством хіба у питаннях

[1] Про авторське право і суміжні права : Закон України від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text (дата звернення: 28.04.2026).

[2] Про охорону прав на винаходи і корисні моделі : Закон України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text (дата звернення: 22.04.2026).

[3] Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text (дата звернення: 28.04.2026).

[4] Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів : Закон України від 5 листопада 1997 року № 621/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 25.04.2026).

[5] Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 21 квітня 1993 року № 3116-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12#Text (дата звернення: 28.04.2026).

реалізації їхніх прав у відносинах із УКРНОІВІ (ч.ч. 2, 3 ст. 5 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»; ч. 2 ст. 4 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки»; ч. 2 ст. 3 Закону України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів»). Однак жодних обмежень щодо свободи творчості стосовно іноземців та осіб без громадянства із приписів зазначених законів не випливає. Тому свобода творчості як один із підгалузевих принципів права інтелектуальної власності повинна однаковою мірою стосуватися усіх фізичних осіб — як громадян України, так й іноземців та осіб без громадянства.

Ще одне питання стосується самих сфер творчої діяльності, які теж до певної міри окреслюють зміст самого поняття «свобода творчості». У вищенаведених нормах ст. 54 Конституції України та ст. 309 Цивільного кодексу України йдеться про свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості. Схожий підхід відображено і у ст. 2 (viii) Стокгольмської конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності, де в контексті визначенні поняття «інтелектуальна власність» йдеться про права, що виникають в результаті інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній та художній галузях (англ. — *rights resulting from intellectual activity in the industrial, scientific, literary or artistic fields*)[1].

У зв'язку із наведеним вище постає питання про доцільність закріплення на законодавчому рівні вичерпного (*numerus clausus*) переліку сфер творчої діяльності. На цей аспект вже слушно зверталася увага окремими дослідниками[2]. Щодо цього варто зазначити, що творча діяльність як вид діяльності людини постійно розвивається, що неодмінно означає появу нових сфер такої діяльності. Це пов'язано із невпинним розвитком культури, науки, техніки і технологій. Тому законодавство навряд чи може вичерпно сформулювати всі можливі сфери творчої діяльності. Наприклад, творчу діяльність автора комп'ютерної програми чи оригінальної бази даних,

1

[1] Convention Establishing the World Intellectual Property Organization (as amended on September 28, 1979). URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/283854 (дата звернення: 28.04.2026).

[2] Мілова Т. М. Конституційне право людини і громадянина на свободу наукової творчості в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. С. 6; Опольська Н. М. Право на свободу творчості : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. С. 159–161.

артиста-виконавця, селекціонера важко віднести до однієї із чотирьох сфер творчої діяльності, які визначені у ст. 54 Конституції України та ст. 309 Цивільного кодексу України. Однак це жодним чином не перешкоджає створенню таких об'єктів та наданню їм правової охорони як об'єктам права інтелектуальної власності. Тому доцільним бачиться формулювання на законодавчому рівні переліку можливих сфер творчої діяльності як відкритого (невичерпного).

У зв'язку із вищенаведеним варто відзначити, що у ст. 338 проєкту оновленого Цивільного кодексу України[1] пропонується закріпити норму, відповідно до якої фізична особа має право на свободу літературної, художньої, наукової, технічної або іншої творчості.

Як і будь-яка інтелектуальна (розумова) діяльність, творча діяльність відбувається у свідомості автора чи іншого творця. Тому, як слушно зазначає О. П. Орлюк, право не може безпосередньо регулювати інтелектуальну, творчу діяльність. Цей процес залишається за межами дії правових норм[2]. Правове регулювання «включається» із появою результату творчої діяльності, вираженого в об'єктивній формі. Проте останній стає об'єктом правової охорони, лише якщо він відповідає умовам (критеріям), встановленим законом для відповідної категорії об'єктів права інтелектуальної власності. Отже, можливість створити той чи інший об'єкт не завжди означає можливість набуття права інтелектуальної власності на нього. Людину неможливо обмежити у здатності думати, фантазувати, створювати певні образи, моделювати пристрої тощо. Інше питання — що не будь-який продукт такої діяльності буде ставати об'єктом правової охорони. Тому свободу творчості доцільно розглядати не просто як абстрактну можливість творити будь-що на власний розсуд, а як можливість створювати такі результати творчої діяльності, які здатні ставати об'єктами правової охорони з позиції законодавства про інтелектуальну власність. Розглядаючи свободу творчості саме під таким кутом зору, далі можна вести мову і про межі такої свободи. У законодавстві України останні закріплені насамперед стосовно сфери промислової власності.

---

[1] Цивільний кодекс України : проєкт № 15150 від 9 квітня 2026 року. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 22.04.2026 р.). 1

[2] Теоретико-прикладні проблеми кодифікації законодавства у сфері інтелектуальної власності : монографія / за наук. ред. О. П. Орлюк. Київ : НДІ ІВ НАПрНУ, Лазурит-Поліграф, 2011. С. 7.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», правова охорона надається винаходу (корисній моделі), що не суперечить публічному порядку, загальновизнаним принципам моралі та відповідає умовам патентоздатності. У п. 7.3 Методичних рекомендацій щодо проведення експертизи заявок на винаходи і корисні моделі[1] сказано, що такими, що суперечать публічному порядку, загальновизнаним принципам моралі, вважаються винаходи, формула та (або) опис яких містять підбурювання до учинення заколоту або дій, що ведуть до безладдя, підбурювання до здійснення кримінальних злочинів, расову, релігійну або подібну дискримінаційну пропаганду, грубо непристойні висловлювання. Згідно з ч. 3 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», не можуть одержати правову охорону як винаходи чи корисні моделі, зокрема, процеси клонування людини, процеси змінювання через зародкову лінію генетичної ідентичності людей, використання людських ембріонів для промислових або комерційних цілей, процеси змінювання генетичної ідентичності тварин, які можуть спричинити їх страждання без будь-якої істотної медичної користі для людей або тварин, а також тварин, виведених внаслідок такого процесу.

У ч. 1 ст. 5 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» передбачено, що правова охорона надається промисловому зразку, що не суперечить публічному порядку, загальновизнаним принципам моралі та відповідає критеріям охороноздатності.

Згідно з ч. 1 ст. 12 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», державна реєстрація сорту здійснюється якщо: а) сорт є відмінним, однорідним та стабільним; б) ухвалена назва сорту; в) сорт придатний для поширення в Україні. У ст. 13 цього Закону закріплено вимоги до назви сорту, зокрема, вона не повинна суперечити принципам гуманності і моралі, вводити в оману або давати хибне уявлення про характеристики, цінність, географічне походження сорту, а також про автора сорту, селекціонера чи іншу заінтересовану особу та ін. Придатність сорту для поширення в Україні

1

[1] Методичні рекомендації щодо проведення експертизи заявок на винаходи і корисні моделі : наказ Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» від 06.05.2025 № 102/2025. URL: https://nipo.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/Metod_rekomend_ekspertyzy_vynakhody-km-2025.pdf (дата звернення: 28.04.2026).

передбачає, серед іншого, що він не заборонений для поширення з підстав загрози життю і здоров'ю людей, нанесення шкоди тваринному і рослинному світу, збереженню довкілля, згідно із затвердженими Кабінетом Міністрів України критеріями (ст. 14 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин»).

Вищенаведені умови (критерії) є межами свободи творчості не в сенсі заборони створення об'єктів, які не відповідають цим умовам, а в контексті того, що у разі створення об'єктів, які не відповідають цим вимогам, унеможливлюється подальше набуття права інтелектуальної власності на них.

Варто зазначити, що на відміну від законодавства про промислову власність, для сфери авторського права і суміжних прав національне законодавство подібних вимог не містить. У Цивільному кодексі України зазначено про те, що твори є об'єктами авторського права незалежно від їх завершеності, призначення, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження (ч. 2 ст. 433). Аналогічна норма закріплена і щодо об'єктів суміжних прав (ч. 1 ст. 449 Цивільного кодексу України). У свою чергу, ч. 2 ст. 442 Цивільного кодексу України передбачено, що твір не може бути оприлюднений, якщо це порушує права людини на таємницю її особистого і сімейного життя, завдає шкоди громадському порядку, фізичному і моральному здоров'ю населення. Водночас такі твори ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права» не віднесені до об'єктів, що не охороняються авторським правом.

Виходячи із наведених вище норм, авторське право, скажімо, на аудіовізуальний твір порнографічного характеру, виникає, але його суб'єкт не може здійснювати використання такого твору шляхом опублікування.

Законом України «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну»[1] встановлено заборону використання визначеної цим Законом символіки

[1] Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну : Закон України від 22 травня 2022 року № 2265-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2265-20#Text (дата звернення: 28.04.2026).

воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, у тому числі у творах (фільмах, передачах, відеоблогах тощо), інших об'єктах авторського права і (або) суміжних прав, створених після 24 лютого 2022 року. Але ні в цьому Законі, ні в Законі України «Про авторське право і суміжні права» знову-таки немає норми, яка би виключала твори, виконання, фонограми, відеограми, програми організацій мовлення, які містять зазначену вище символіку, з кола об'єктів авторського права і суміжних прав.

Тобто відповідні обмеження стосуються здійснення авторських прав на такого роду об'єкти. У цьому випадку законодавець, на наш погляд, методологічно неправильно підходить до вирішення означеного питання. Видається, що більш правильно було б взагалі вилучити подібні твори з числа об'єктів авторського права. У вітчизняній цивілістиці пропозиції у цьому напрямі вже висловлювались.

Так, О. А. Підопригора в контексті законодавства про авторське право зазначав, що є межі пристойності, порядності, моральності та інших загальнолюдських цінностей, які переступати не можна; це обмеження стосується особистого і сімейного життя будь-якої людини, громадського порядку та моральності людей[1].

Так само Р. Б. Шишка, розглядаючи питання щодо обмеження права на творчість, підкреслив, що порнографія не може захищатися авторським правом, як і не підлягають охороні інші подібні об'єкти; результати творчості, які пагубно впливають на здоров'я людей, не можуть визнаватись охороноздатними і бути об'єктами правовідносин[2].

Цікавою є точка зору І. В. Спасибо-Фатєєвої, яка, характеризуючи підстави набуття прав інтелектуальної власності, підкреслює, що правомірність юридичних вчинків означає, що створення результату інтелектуальної діяльності має відбуватись без правопорушень і без мети заподіяння шкоди чи порушення іншим чином загальних меж, окреслених правом[3].

---

[1] Підпригора О. А. Цивільний кодекс України. Міркування з окремих проблем застосування : науковий збірник / О. А. Підопригора, М. Г. Мельник, О. М. Мельник. Київ : Вид. Дім «Слово», 2005. С. 78.

[2] Шишка Р. Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2002. С. 51–52.

[3] Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Харків, 2011. Т. 6 : Право інтелектуальної власності / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. С. 28.

Схожу позицію займає О. І. Харитонова, яка наводить приклади «правопорушень (деліктів) «творчого» характеру» (фото, фільми непристойного характеру, завдання натурникам болю або ушкоджень при створенні творів)» і пропонує доповнити положення п. 2 ч. 2 ст. 11 Цивільного кодексу України вказівкою на те, що йдеться про створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності, «які не суперечать закону та моральності суспільства»[1].

Підтримуючи загалом наведені доктринальні позиції, зазначимо, що оцінці в такому випадку повинен підлягати результат творчої діяльності, а не сама діяльність з його створення. Тому питання правової охорони результатів інтелектуальної діяльності, які суперечать публічному порядку (*public order*) чи доброзвичайності (*boni mores*), мали би лежати у площині відповідності самого об'єкта умовам надання правової охорони, а не у площині підстав набуття прав на цей об'єкт.

Право інтелектуальної власності як суб'єктивне цивільне право на результат інтелектуальної, у тому числі творчої, діяльності або на інший об'єкт, визначений законом, опосередковує стан присвоєння відповідного об'єкта шляхом наділення управомоченого суб'єкта особистими та/або майновими правами, які мають абсолютний характер. У цьому сенсі право інтелектуальної власності, будучи самостійною категорією суб'єктивних цивільних прав, виконує щодо нематеріального за своєю природою об'єкта цього права (твору, винаходу, торговельної марки тощо) аналогічну функцію, що і право власності стосовно предмета матеріального світу — речі. Теза про непорушність права власності вже упродовж століть є одним із наріжних каменів правового регулювання майнових відносин у суспільстві. І саме це свого часу зіграло не останню роль у тому, що початково права на твори, винаходи, товарні знаки тощо розглядалися в законодавстві і доктрині з позиції проприєтарної теорії — як різновид права власності. У сучасних умовах в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, юридична природа прав на результати інтелектуальної діяльності та засоби індивідуалізації розкривається з позиції теорії виключних

[1] Харитонова О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади) : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. С. 243.

прав[1] — як самостійна категорія суб'єктивних цивільних прав, відмінних від права власності. Проте і при такому підході положення про непорушність права інтелектуальної власності як абсолютного права зберігає своє фундаментальне значення, виступаючи одним із принципів права інтелектуальної власності.

Нормативне закріплення принципу непорушності права інтелектуальної власності здійснене у ст. 54 Конституції України, згідно з якою громадянам гарантується захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Зазначені конституційні норми отримали подальший розвиток у галузевому законодавстві. Відповідно до ч. 3 ст. 418 Цивільного кодексу України, право інтелектуальної власності є непорушним. Ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом.

Непорушність права інтелектуальної власності варто розуміти, насамперед, як його гарантованість з боку держави та неприпустимість порушення з боку будь-яких третіх осіб. У разі порушення права інтелектуальної власності (так само як і у випадку його невизнання, оспорювання чи створення загрози його порушенню) управомочений суб'єкт може звернутися до суду чи іншого юрисдикційного органу за захистом цього права, який відбувається із застосуванням цивільно-правових способів захисту, визначених ст.ст. 16, 432 Цивільного кодексу України та у відповідних нормах спеціальних законів у сфері інтелектуальної власності. З іншого боку, порушення права інтелектуальної власності може бути підставою для притягнення порушника до кримінальної (ст. 176 «Порушення авторського права і суміжних прав», ст. 177 «Порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію» Кримінального кодексу України[2]) чи адміністративної (ст. 51[2] «Порушення прав на

[1] Правова доктрина України : у 5 т. / Н. С. Кузнєцова та ін.; за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Харків : Право, 2013. Т. 3 : Доктрина приватного права України. С. 381.

[2] Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 24.04.2026).

об'єкт права інтелектуальної власності» Кодексу України про адміністративні правопорушення[1]) відповідальності.

Непорушність права інтелектуальної власності, як це передбачено у ч. 3 ст. 418 Цивільного кодексу України, означає неприпустимість його позбавлення чи обмеження, крім визначених законом випадків.

Під позбавленням права інтелектуальної власності можна розуміти припинення цього права поза волею його суб'єкта на підставі акта органу публічної влади. Відповідно, принцип непорушності права інтелектуальної власності означає, що держава в особі своїх органів, за загальним правилом, не може позбавити автора (виконавця, володільця патенту тощо) належного йому права інтелектуальної власності на відповідний об'єкт. Позбавлення такого права допускається виключно з підстав і в порядку, визначених законом.

У п. 1^1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» передбачено такий вид санкцій, як стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними. У ст. 5^1 Закону України «Про санкції» визначено підстави, умови та порядок стягнення активів фізичних або юридичних осіб в дохід держави.

На підставі вищенаведених норм рішеннями Вищого антикорупційного суду стягнуто в дохід держави майнові права на музику та слова до 9 творів Т. Повалій[2], майнові права інтелектуальної власності на 5 торговельних марок, зареєстрованих на ім'я В. Заневського[3].

У законодавстві України про промислову власність передбачені також випадки дострокового припинення чинності прав поза волею правоволодільця. Це може бути пов'язано із несплатою річного

[1] Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10#Text (дата звернення: 28.04.2026).

[2] Рішення Вищого антикорупційного суду від 22 жовтня 2024 року у справі № 991/8552/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122579842 (дата звернення: 27.04.2026).

[3] Рішення Вищого антикорупційного суду від 5 лютого 2025 року у справі № 991/7832/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125035275 (дата звернення: 28.04.2026).

збору за підтримання чинності прав (ч. 2 ст. 32 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», ч. 2 ст. 24 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», ч. 2 ст. 50 Закону України «Про охорону прав на сорти рослин», ч. 2 ст. 18 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»).

Право інтелектуальної власності на торговельну марку може бути достроково припинено за рішенням суду в таких випадках:

у зв'язку з перетворенням торговельної марки на загальновживане позначення певного виду товарів чи послуг після дати публікації відомостей про видачу свідоцтва (ч. 3 ст. 18 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»);

якщо внаслідок використання торговельної марки власником свідоцтва або з його дозволу іншою особою вона може ввести громадськість в оману, зокрема щодо походження, якості або географічного походження товарів і послуг, для яких вона була зареєстрована (ч. 3 ст. 18 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»);

якщо торговельна марка не використовується в Україні повністю або щодо частини зазначених у свідоцтві товарів і послуг безперервно протягом п'яти років від дати публікації відомостей про видачу свідоцтва або якщо використання торговельної марки призупинено з іншої дати після цієї публікації на безперервний строк у п'ять років (ч. 4 ст. 18 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»).

Обмеження у здійсненні права інтелектуальної власності, про які йде мова у ч. 3 ст. 418 Цивільного кодексу України, теж не допускаються, крім передбачених законом випадків.

Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 442 Цивільного кодексу України, твір не може бути оприлюднений, якщо це порушує права людини на таємницю її особистого і сімейного життя, завдає шкоди громадському порядку, фізичному і моральному здоров'ю населення.

У сфері промислової власності прикладами визначених законом обмежень у здійсненні майнових прав інтелектуальної власності є примусові ліцензії. У літературі зазначається, що примусова ліцензія — невиключна, строкова, оплатна ліцензія, яку власник патенту (свідоцтва) зобов'язаний видати зацікавленій особі на підставі рішення суду або, яка видається урядом, за умов, встановлених законом на використання винаходів, корисних моделей, зареєстрованих

промислових зразків, компонування напівпровідникових виробів, сортів рослин[1].

Так, норми про примусові ліцензії містяться у ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», яка має назву «Обмеження майнових прав інтелектуальної власності на винахід (корисну модель)». Частиною 1 цієї статті передбачено, що якщо винахід (корисна модель), крім секретного винаходу (корисної моделі), не використовується або недостатньо використовується в Україні протягом трьох років починаючи від дати, наступної за датою державної реєстрації винаходу (корисної моделі), або від дати, коли використання винаходу (корисної моделі) було припинено, то будь-яка особа, яка має бажання і виявляє готовність використовувати винахід (корисну модель), у разі відмови володільця прав від укладання ліцензійного договору може звернутися до суду із заявою про надання їй дозволу на використання винаходу (корисної моделі). У ч. 3 цієї ж статті визначено, що з метою забезпечення здоров'я населення, оборони держави, екологічної безпеки та інших інтересів суспільства Кабінет Міністрів України може дозволити використання запатентованого винаходу (корисної моделі) визначеній ним особі без згоди володільця патенту.

Надання примусової ліцензії є визначеним у законі обмеженням у здійсненні майнових прав інтелектуальної власності володільця патенту. Адже останній як суб'єкт майнових прав інтелектуальної власності на винахід чи корисну модель має виключне право використовувати такий об'єкт, дозволяти таке використання іншим особам. Тобто лише володілець патенту може на власний розсуд вирішувати питання про використання чи невикористання винаходу (корисної моделі), так само як і про надання чи ненадання дозволу на таке використання іншим особам. У цьому аспекті примусова ліцензія означає надання певній особі права на використання об'єкта поза волею володільця патенту.

Право інтелектуальної власності завжди перебуває на перетині інтересів правоволодільця та інтересів суспільства. Перший зацікавлений у закріпленні за ним абсолютних прав на відповідний об'єкт та наданні йому якнайширших правових можливостей щодо

[1] Юрків Р. О. Примусові ліцензії на об'єкти промислової власності за законодавством України та правом ЄС: дис. … д-ра філос. у галузі знань 08 Право. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022. С. 70–71.

їх здійснення і захисту. З іншого боку, з огляду на суспільну значимість результатів інтелектуальної діяльності суспільство теж зацікавлене у доступі до нових знань та витворів мистецтва, науково-технічних результатів тощо. Тож механізм цивільно-правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності має бути націлений на забезпечення розумного балансу інтересів правоволоділців та суспільних інтересів. Нехтування хоча б одним із них, чи, навпаки, невиправдане перебільшення значення якогось із них призводитиме до зниження ефективності правового регулювання відносин у даній сфері.

У цьому аспекті М. Ю. Потоцький визначає в якості мети правової охорони результатів інтелектуальної власності на сучасному етапі забезпечення балансу інтересів приватного та публічного у доступі до цих результатів[1].

За словами І. В. Венедиктової, система права інтелектуальної власності покликана забезпечувати, з одного боку, економічні інтереси правоволоділців, створювачів об'єктів інтелектуальної власності, з другого, політичні цілі економічно розвинених країн, а з третього, інтереси суспільства[2].

У свою чергу, В. М. Крижна в контексті права інтелектуальної власності веде мову про баланс між приватним інтересом (нагородою) і суспільним інтересом[3].

Погоджуючись загалом із наведеними вище авторами, варто зазначити, що є усі підстави розглядати поєднання (баланс) приватних інтересів творців і правоволоділців, з одного боку, та публічних інтересів суспільства, з другого боку, в якості одного із основних принципів права інтелектуальної власності. Дія цього принципу проявляється в обмеженні строків чинності майнових прав інтелектуальної власності, у визначених законом випадках вільного використання об'єктів, у примусових ліцензіях тощо.

---

[1] Потоцький М. Ю. Наукознавчі питання права інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 16 вересня 2010 р.). Київ : КНТ, 2011. С. 326.

[2] Венедиктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. С. 165.

[3] Крижна В. М. Право інтелектуальної власності та суспільні інтереси. *Право України*. 2011. № 3. С. 60–65.

Строки чинності майнових прав інтелектуальної власності є часовими межами існування належних правоволодільцеві виключних прав. Відповідно, після спливу цих строків такі права перестають діяти, а твір, винахід, промисловий зразок чи інший об'єкт може використовуватися будь-якою особою без дозволу правоволодільця і без виплати йому винагороди.

Відповідно до ч. 2 ст. 425 Цивільного кодексу України, майнові права інтелектуальної власності є чинними протягом строків, встановлених цим Кодексом, іншим законом чи договором.

Наведене положення Кодексу викликає певні зауваження і потребує удосконалення.

По-перше, воно сформульовано так, що по суті виключає існування випадків, на які б строковість не поширювалася. Щодо цього наведене положення ч. 2 ст. 425 Цивільного кодексу України відрізняється від того, яке міститься у ч. 1 цієї ж статті стосовно особистих немайнових прав інтелектуальної власності: особисті немайнові права інтелектуальної власності є чинними безстроково, якщо інше не встановлено законом. Тобто ч. 1 ст. 425 Цивільного кодексу України, на відміну від ч. 2 цієї ж статті, прямо передбачає можливість встановлення в законі винятків із закріпленого у ній загального правила. Проте аналіз спеціальних норм, які стосуються чинності у часі прав на окремі об'єкти, засвідчує протилежне — винятки існують, власне, із правила, закріпленого ч. 2 ст. 425 Цивільного кодексу України. Йдеться, зокрема, про право інтелектуальної власності на комерційне найменування, право інтелектуальної власності на географічне зазначення. Отже, не для усіх об'єктів права інтелектуальної власності законом встановлено конкретні строки чинності відповідних майнових прав, а тому ч. 2 ст. 425 Цивільного кодексу України щодо цього потребує уточнення.

По-друге, важко визнати правильним законодавче вирішення питання щодо джерел встановлення строків чинності майнових прав інтелектуальної власності. До них ч. 2 ст. 425 Цивільного кодексу України відносить: 1) Цивільний кодекс України; 2) інший закон; 3) договір.

У цьому аспекті привертає увагу те, що до джерел встановлення строків чинності майнових прав інтелектуальної власності віднесено договір. Така позиція законодавця викликає заперечення. Строки чинності майнових прав інтелектуальної власності традиційно належать до сфери регулювання закону. Майнові права інтелектуальної

власності існують в абсолютних правовідносинах. Оскільки коло зобов'язаних суб'єктів у таких правовідносинах є неперсоніфікованим, договірне регулювання строків у цьому випадку стає неможливим. Важко собі уявити, з ким конкретно, наприклад, володілець патенту міг би укласти відповідний договір, яким би визначалися строки чинності належних йому майнових прав інтелектуальної власності.

Своєю чергою строк ліцензійного договору не належить до строків чинності майнових прав інтелектуальної власності, про які йдеться у ст. 425 Цивільного кодексу України. Це розмежування безпосередньо закріплено у ст. 1110 Цивільного кодексу України, згідно з якою ліцензійний договір укладається на строк, встановлений договором, який повинен спливати не пізніше спливу строку чинності виключного майнового права на визначений у договорі об'єкт права інтелектуальної власності. Тому В. В. Луць цілком справедливо розмежував строки чинності майнових прав інтелектуальної власності та строки дії договорів про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності[1].

Отже, у загальній нормі ч. 2 ст. 425 Цивільного кодексу України щодо строків чинності майнових прав інтелектуальної власності має бути враховано два моменти:

1) попри існування загального правила щодо строковості майнових прав інтелектуальної власності ця норма повинна допускати можливість існування передбачених самим Цивільним кодексом України та іншими законами винятків;

2) джерелом встановлення строків чинності майнових прав інтелектуальної власності як абсолютних прав може виступати лише закон.

Зазначене вище було враховано при підготовці проєкту оновленого Цивільного кодексу України, ч. 2 ст. 601 якого викладено у такій редакції: «2. Строк чинності майнових прав інтелектуальної власності визначає цей Кодекс та/або інший закон. У випадках, визначених цим Кодексом та/або іншим законом, майнові права інтелектуальної власності є чинними безстроково».

Одним із проявів дії принципу поєднання (балансу) інтересів правоволодільця та суспільних інтересів є передбачені законом випадки, коли допускається використання об'єкта права інтелектуальної

[1] Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 95, 102.

власності іншими особами без дозволу правоволодільця. У літературі О. В. Заєць запропонував визначення права вільного використання об'єктів авторського права як нематеріального немайнового блага особливого роду, яке нерозривно пов'язане із забезпеченням права на гідний рівень життя, та інтересу суспільства до подальшого розвитку його інтелектуального ресурсу з виникненням і закінченням, яке проявляється як особисте немайнове благо[1].

Для випадків вільного використання об'єктів права інтелектуальної власності характерна така ознака, як визначеність у законі. Причому переліки таких випадків і умови їх застосування визначаються *numerus clausus* і розширеному тлумаченню не підлягають. Окремі норми щодо таких випадків містяться у Цивільному кодексі України (ст.ст. 444, 470, 480, 500), проте повні переліки таких випадків та умови їх застосування закріплені у спеціальних законах у сфері інтелектуальної власності.

Випадки вільного використання об'єктів права інтелектуальної власності передбачено у законодавстві кожної держави із урахуванням її зобов'язань за відповідними міжнародними договорами. У сфері авторського права і суміжних прав відповідні положення закріплені у Бернській конвенції про охорону літературних та художніх творів[2] і Міжнародній конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення[3].

Відповідно до ст. 9 (2) Бернської конвенції, за законодавством країн Союзу зберігається право дозволяти відтворення таких творів у певних особливих випадках за умови, що таке відтворення не завдає шкоди нормальному використанню твору і не зачіпає будь-яким необґрунтованим способом законні інтереси автора.

У наведеному положенні Бернської конвенції закріплено так званий трирівневий критерій (*three-step-test*), який передбачає 3 умови, яким повинні відповідати випадки вільного використання творів:

[1] Заєць О. В. Право вільного використання об'єктів авторського права за цивільним законодавством України : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 5.

[2] Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів. Паризький акт від 24 липня 1971 року, змінений 2 жовтня 1979 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 28.04.2026).

[3] Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення. Вчинено в Римі 26 жовтня 1961 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_763#Text (дата звернення: 27.04.2026).

(1) вони стосуються певних особливих випадків; (2) не завдають шкоди нормальному використанню об'єктів; (3) безпідставно не обмежують законних інтересів правоволоділців.

У міжнародних договорах у сфері промислової власності питанню вільного використання майже не приділено уваги. Лише у ст. 5ter Паризької конвенції про охорону промислової власності[1] закріплено положення щодо вільного застосування запатентованих об'єктів, що є частиною транспортних засобів.

Низка положень щодо вільного використання об'єктів права інтелектуальної власності міститься в Угоді TRIPS[2], у ст. 13 якої щодо авторського права відтворено «трирівневий критерій», передбачений Бернською конвенцією. Стосовно обмежень суміжних прав ст. 14 Угоди TRIPS містить відсилання до положень Римської та Бернської конвенцій. Щодо об'єктів патентного права ст.ст. 26 і 30 Угоди TRIPS передбачають, що Члени можуть надавати обмежені винятки з виключних прав за умови, що такі винятки не будуть суттєво суперечити нормальному використанню об'єкта та завдавати суттєвої шкоди законним інтересам правоволоділця, з огляду на інтереси третіх сторін. Відповідно до ст. 17 Угоди TRIPS, Члени можуть надавати обмежені винятки з прав, що надає товарний знак, таких як чесне використання описових термінів, за умови, що такі винятки враховують законні інтереси власника товарного знака та третіх сторін.

У ч. 2 ст. 424 Цивільного кодексу України в якості загальної норми для права інтелектуальної власності закріплений «трирівневий критерій»: (1) винятки і обмеження прямо встановлюються законом, (2) вони не повинні створювати істотних перешкод для нормальної реалізації майнових прав інтелектуальної власності і (3) вони не повинні створювати істотних перешкод для здійснення законних інтересів суб'єктів цих прав.

Щодо цього І. В. Венедиктовою висловлено позицію, що основні відмінності між трирівневим критерієм обмежень авторського права і суміжних прав та дворівневим критерієм — для об'єктів патентного права полягають в такому: (1) трирівневий критерій стосується певних особливих випадків використання, а дворівневий — будь-яких,

[1] Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_123#Text (дата звернення: 28.04.2026).

[2] Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018#Text (дата звернення: 26.04.2026).

і (2) трирівневий критерій не враховує законних інтересів користувачів, а дворівневий враховує, оскільки обмеження допускаються в законних інтересах третіх осіб. При цьому І. В. Венедиктова констатує, що трирівневий критерій розширює перелік випадків вільного використання творів, прямо сформульований у законодавстві, а далі зазначає, що і дворівневий критерій обмежень патентного права розширює обсяг вільного використання, сформульованого в законодавстві[1].

Наведена вище позиція видається дискусійною. Зокрема, не враховано ту обставину, що випадки допустимого використання об'єктів права інтелектуальної власності без дозволу правоволодільця завжди вичерпно закріплені у законі. Тому важко погодитися, що «трирівневий критерій» і «дворівневий критерій» розширюють коло передбачених законодавством випадків вільного використання об'єктів авторського і патентного права. Якщо навіть використання об'єкта третьою особою не завдає шкоди нормальному використанню цього об'єкта і не порушує законних інтересів правоволодільця, така дія для того, аби бути правомірною, повинна бути прямо визначена у законі як така, що належить до випадків вільного використання об'єкта.

Передбачені міжнародними договорами положення щодо обмежень і винятків покликані насамперед визначити конкретні критерії запровадження відповідних випадків вільного використання у законодавстві держав-учасниць. Своєю чергою кожна держава, яка бере участь у відповідному міжнародному договорі, керуючись вказаними критеріями, встановлює у своєму законодавстві конкретний перелік випадків, за яких допускається вільне використання об'єкта. Лише за умови, що відповідна дія підпадає під визначені у законодавстві цієї держави випадки вільного використання об'єкта, така поведінка не вважатиметься порушенням майнових прав на нього.

Що ж стосується положень про те, що обмеження майнових прав інтелектуальної власності не повинні завдавати шкоди нормальному використанню об'єкта і не порушувати законних інтересів правоволодільця, то їх потрібно застосовувати для тлумачення передбачених

[1] Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. С. 176–179.

у законодавстві норм, якими закріплено випадки вільного використання об'єкта.

Отже, щодо випадків вільного використання об'єктів права інтелектуальної власності діє принцип їх вичерпного визначення у законі. Водночас, спроби розширеного тлумачення передбачених у законі випадків вільного використання через застосування «трирівневого» чи «дворівневого» критеріїв є невиправданими і можуть негативно позначитися на правовому статусі правоволодільця. А це, у свою чергу, здатне порушити баланс інтересів правоволодльця і суспільних інтересів.

Принцип поєднання (балансу) приватних інтересів творців і правоволодільців та публічних інтересів суспільства знаходить свій прояв також і в нормах про публічні ліцензії. З одного боку, публічні ліцензії належать до обмежень принципу непорушності права інтелектуальної власності, про що вже йшлося вище. Проте з іншого боку, примусові ліцензії є відображенням принципу поєднання (балансу) приватних і публічних інтересів у праві інтелектуальної власності. Наприклад, ч. 3 ст. 30 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» визначено, що з метою забезпечення здоров'я населення, оборони держави, екологічної безпеки та інших інтересів суспільства Кабінет Міністрів України може дозволити використання запатентованого винаходу (корисної моделі) визначеній ним особі без згоди володільця патенту. Цілком очевидно, що ця норма покликана забезпечити публічні інтереси суспільства перед володільцем патенту як суб'єктом виключних прав на винахід чи корисну модель.

Вище були розглянуті лише основні підгалузеві принципи права інтелектуальної власності. Проте це не виключає можливості віднесення до них також інших засадничих положень, таких, як незалежність права інтелектуальної власності від права власності на матеріальний носій, вичерпання прав тощо. Тому є сподівання, що питання про принципи права інтелектуальної власності стануть предметом подальших наукових досліджень.

3.3. Принципи зобов'язального права України в контексті європейських стандартів приватного права

Певним чином усталеним у науці цивільного права є підхід, відповідно до якого на зобов'язальні правовідносини поширюють свою дію загальні засади цивільного законодавства, закріплені ст. 3 Цивільного кодексу України (далі — ЦК України), та спеціальні принципи, які діють виключно в межах зобов'язань, як-то принцип належного та реального виконання зобов'язання.

Варто зазначити, що чинна редакція ЦК України у книзі п'ятій окремо не закріплює принципи зобов'язань. Лише у ст. 509, де наводиться поняття зобов'язання та підстави його виникнення, зазначається, що зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості.

Проєкт Цивільного кодексу України, що був проголосований у першому читанні 28 квітня 2026 року[1], вже містить окрему статтю (708), де певним чином окреслені засади зобов'язань. Так, відповідно до цієї статті зміст зобов'язання, його мета та/або спосіб виконання не можуть суперечити публічному порядку, імперативним нормам, доброзвичайності. Сторони у зобов'язанні повинні: 1) діяти добросовісно та відповідно до вимог чесної ділової практики; 2) співпрацювати між собою в обсязі, необхідному для виконання зобов'язання; 3) утримуватися від дій, що можуть завдати шкоди цивільним правам та/або правомірним інтересам іншої сторони, а також суперечать засадам приватного права; 4) надавати іншій стороні інформацію, необхідну для виконання зобов'язання; 5) здійснювати свої права та виконувати обов'язки з урахуванням принципу охорони довкілля та сталого розвитку; 6) зберігати конфіденційність інформації, отриманої на всіх стадіях зобов'язання, якщо іншого не встановлюють договір та/або закон; 7) не допускати дискримінації у зобов'язаннях, зокрема безпідставно відмовляти іншій стороні у продажу товарів, виконанні робіт, наданні послуг, що їх пропонують невизначеному колу осіб, або встановлювати для неї менш сприятливі умови без достатніх підстав.

[1] Проєкт Цивільного кодексу України № 15150 від 09.04.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення 18.05.2026).

Власне, аналіз запропонованих у проєкті Цивільного кодексу України засад зобов'язань дає змогу вести мову про закріплення таких принципів: принцип добросовісності (*bona fides*) та чесної ділової практики; принцип співпраці сторін зобов'язання; принцип неприпустимості зловживання правом; принцип дотримання публічного порядку та імперативних норм; принцип інформаційної прозорості та конфіденційності; принцип сталого розвитку та охорони довкілля (ESG-принцип); принцип недискримінації та рівності.

Принцип добросовісності (bona fides) та чесної ділової практики. Цей фундаментальний принцип приватного права відомий ще зі стародавніх часів та закріплений низкою європейських документів, зокрема PECL, DCFR, UNIDROIT тощо. В основі цього принципу лежать такі морально-етичні категорії, як довіра, честь, віра, дбайливість, сумління, на яких базувалися відносини між членами первісного суспільства. Пізніше у процесі розвитку римського приватного права категорії *fides, bona fides* трансформуються з релігійного та етичного принципів на загальноцивілістичний принцип[1].

Принцип добросовісності у сучасній приватноправовій доктрині розуміється як категорія, заснована на соціальних та моральних цінностях, яку потрібно відрізняти від окремих позитивних правових норм[2]. По суті, добросовісність (*bona fides*) сформувалась з природного права і стала морально-правовою категорією, втіленою у позитивному праві.

Змістовно принцип добросовісності включає в себе оцінку поведінки особи, виходячи із таких чеснот, як чесність, порядність, здоровий глузд, дбайливість, щирість тощо. Так, дослідники німецького цивільного права конкретизують добросовісність як загальний обов'язок, що передбачає необхідність (1) кожній стороні зробити все, що взаємно полегшить виконання зобов'язання, і уникати того, що може його ускладнити або зробити таким, що не виконуватиметься; (2) уникати порушення прав іншої сторони, орієнтуючись

1

[1] Романів В. Я., Романів Х. Б. Трансформація римської категорії «bona fides» у добросовісність як загальноцивілістичний принцип природного права. *Юридична Україна.* 2025. URL: https://yur-ukraine.com/transformacziya-rymskoyi-kategoriyi-bona-fides-u-dobrosovisnist-yak-zagalnoczyvilistychnyj-prynczyp-pryrodnogo-prava/ (дата звернення 20.05.2026).

[2] Нам К. В. Развитие принципа добросовестности (Treu und Glauben) в немецком праве. Добросовісність: доктрина & судова практика : зб. ст. / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 109–110.

на рішення судової практики про те, що кожна сторона має проявляти необхідне піклування щодо здоров'я та власності іншої сторони; (3) дійсно робити спільно все, що необхідно для досягнення мети договору; (4) надавати необхідну інформацію про виконання первісних дій з реалізації зобов'язання[1].

Вимога дотримуватись правил суб'єктивної добросовісності означає вимогу до більш професійно підготовленої сторони договору враховувати обмежену раціональність, меншу поінформованість іншої сторони договору. Хоча у дослідженнях наголошується, що добросовісність є тією вимогою, яка може зіштовхнути правомірні економічні цілі однієї зі сторін договору з іншою, які є часто протилежними[2]. Проте визнання добросовісності принципом цивільного права вимагає встановлення такого правового порядку, за якого юрисдикційний орган зважатиме на очевидну добросовісність або недобросовісність особи щоразу, коли врахування цього чинника з огляду на суть конкретних правовідносин матиме істотне значення для визначення справедливого балансу інтересів їх учасників[3].

У судовій практиці добросовісність (пункт 6 статті 3 ЦК України) розуміється як певний стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення[4].

Принцип добросовісності лежить в основі доктрини *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки), яка базується ще на римській максимі — «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам

---

[1] Кузнєцова Н. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право.* 2003. № 4. С. 13.

[2] Воловик О. А. Еволюція мети договірного права крізь призму економічного підходу: (історія та сучасні тенденції). *Вісник Вищої ради юстиції.* 2013. № 2(14). С. 130–132.

[3] Примак В. Д. Теоретичні проблеми відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності у цивільному праві України : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАН України. Київ, 2014. С. 128.

[4] Постанова КЦС ВС від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74536892 (дата звернення 20.05.2026).

4

або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них[1].

За своєю сутністю принцип добросовісності та чесної ділової практики є запобіжником зловживанню правом і обмежує приватну автономію суб'єктів. Метою такого обмеження є запобігання недобросовісній поведінці та отриманню незаконних переваг, які можуть дестабілізувати цивільний оборот. Власне, активне застосування цього принципу судами саме і було зумовлене проявами нечесної поведінки, що особливо загострилась у період фінансової кризи 2007–2008 років. Так, після буму кредитування і згодом фінансової кризи в обороті почали шукати механізми, як позбутися іпотеки. Один із них полягав у тому, щоб визнавати договори недійсними через відсутність згоди іншого з подружжя на укладення іпотечного договору. Судова практика мала на це зреагувати, і з'явилася позиція, що в таких спорах необхідно оцінювати добросовісність, інакше підривається стабільність цивільного обороту[2].

Показовим у цьому питанні є рішення Конституційного Суду України від 10.11.2011, у якому були зроблені такі висновки:

1) регулювання договірних цивільних відносин здійснюється як самостійно їх сторонами, так і за участю держави відповідно до положень Цивільного кодексу України. Одним із фундаментальних принципів приватноправових відносин є принцип свободи договору, закріплений у п. 3 ст. 3 Цивільного кодексу України. Водночас зазначена свобода є обмеженою — межі дії цього принципу визначаються критеріями справедливості, добросовісності, пропорційності, розумності;

2) держава, встановлюючи законами України засади створення і функціонування грошового та кредитного ринків (п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України), має підтримувати на засадах пропорційності розумний баланс між публічним інтересом ефективного перерозподілу грошових накопичень, комерційними інтересами банків щодо отримання справедливого прибутку від кредитування і

1

[1] Постанова ОП КЦС ВС від 10 квітня 2019 року у справі No 390/34/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995# (дата звернення 20.05.2026).

2

[2] Принцип добросовісності в доктрині та судовій практиці: суддя ВС висвітлив актуальні правові позиції. *Юридична газета.* URL: https://yur-gazeta.com/golovna/princip-dobrosovisnosti-v-doktrini-ta-sudoviy-praktici-suddya-vs-visvitliv-aktualni-pravovi-poziciyi.html (дата звернення 20.05.2026).

охоронюваними законом правами та інтересами споживачів їх кредитних послуг;

3) держава забезпечує особливий захист слабкішого суб'єкта економічних відносин, а також фактичну, а не формальну рівність сторін у цивільно-правових відносинах шляхом визначення особливостей договірних правовідносин у сфері споживчого кредитування та обмеження дії принципу свободи цивільного договору. Це здійснюється через встановлення особливого порядку укладення цивільних договорів споживчого кредиту, їх оспорювання, контролю за змістом та розподілу відповідальності між сторонами договору[1].

Стандарт доброї совісті (*bona fides*), сформований приватноправовою доктриною та судовою практикою, базується на рецепції стандартів *soft law*, зокрема Принципів УНІДРУА (UNIDROIT) щодо міжнародних комерційних договорів, Принципів європейського договірного права (PECL) та Модельних правил європейського приватного права (DCFR), які найбільш комплексно охоплюють загальні принципи договірного права.

Так, Принципи УНІДРУА (UNIDROIT) встановлюють обов'язок дотримання добросовісності та справедливості у міжнародній торгівлі (стаття 1.7). Сторони не можуть виключати чи обмежувати цей обов'язок, і він застосовується протягом усього терміну дії договірних відносин — від переговорів до виконання та забезпечення виконання зобов'язань. Уточняється, що сторони не можуть посилатися на національне законодавство, щоб уникнути своїх зобов'язань щодо дотримання добросовісності[2]. Тобто статтею 1.7 Принципів УНІДРУА (UNIDROIT) добросовісність визначається як певний «імперативний стандарт», від якого сторони не можуть відступити.

Аналогічна імперативна вимога щодо дотримання принципу добросовісності міститься і в Принципах європейського договірного

[1] Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Степаненка Андрія Миколайовича щодо офіційного тлумачення положень пунктів 22, 23 статті 1, статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів» у взаємозв'язку з положеннями частини четвертої статті 42 Конституції України (справа про захист прав споживачів кредитних послуг) від 10 листопада 2011 року № 15-рп/2011. *Офіційний вісник України.* 2011. № 90. Ст. 3274.

[2] Rehan MNA. UNIDROIT Principles, PECL, and DCFR: A Comparative Analysis of International Commercial Contract Governance. URL: https://www.linkedin.com/pulse/unidroit-principles-pecl-dcfr-comparative-analysis-commercial-rehan-daecf (дата звернення 20.05.2026).

права (PECL). Зокрема, стаття 1:201 PECL передбачає, що кожна сторона повинна діяти відповідно до принципів добросовісності та справедливості, і цей обов'язок не може бути виключений або обмежений. Сторони мають право укладати обов'язковий договір та визначати його зміст, дотримуючись вимог добросовісності та імперативних норм (стаття 1:202 PECL)[1].

Правова позиція Верховного Суду, висловлена у постанові КЦС ВС від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14, максимально точно відтворює розуміння добросовісності Модельними правилами європейського приватного права (DCFR)[2], де у статті 1:103 зазначається, що вираз «добросовісність та справедливість» означає стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю та врахуванням інтересів іншої сторони відповідного правочину або відносин. Зокрема, суперечить добросовісності та справедливості, якщо сторона діє всупереч своїм попереднім заявам або поведінці, коли інша сторона обґрунтовано покладалася на них, що завдало шкоди цій іншій стороні. Обов'язок діяти відповідно до принципу добросовісності та справедливості закріплений у статті 1:102.

Стаття 3:301 (або 2:301 у деяких редакціях) (*Negotiations contrary to good faith and fair dealing*) встановлює, що сторони мають право вільно вести переговори, але повинні діяти добросовісно та дотримуватися принципів чесної практики. Сторона, яка вела переговори або припинила їх усупереч принципам добросовісності та чесності, несе відповідальність за збитки, заподіяні іншій стороні. Зокрема, суперечить принципам добросовісності та чесності ведення переговорів без реального наміру досягти домовленості з іншою стороною.

Отже, вимога діяти добросовісно та відповідно до вимог чесної ділової практики як загальний принцип зобов'язальних відносин закріплений в усіх трьох базових актах *soft law* і наскрізно проходить через усі стадії динаміки зобов 'язань — від culpa in contrahendo (переговорів) до виконання та припинення договору.

1

[1] Rehan MNA. UNIDROIT Principles, PECL, and DCFR: A Comparative Analysis of International Commercial Contract Governance. URL: https://www.linkedin.com/pulse/unidroit-principles-pecl-dcfr-comparative-analysis-commercial-rehan-daecf (дата звернення 20.05.2026).

2

[2] Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition (2009). Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. URL: https://www.trans-lex.org/400725 (дата звернення: 20.05.2026).

Тож принцип добросовісності (*bona fides*) та чесної ділової практики є певним стандартом поведінки, що характеризується чесністю, сумлінністю, повагою до протилежної сторони та недопустимістю суперечливої діяльності. Bona fides виключає шахрайство, нечесну перевагу, використання інформаційної асиметрії і т. п.

Варто наголосити, що у коментарі цього принципу в PECL[1] акцентується увага на тому, що принцип добросовісності має настільки вирішальне значення не лише для міжнародного договірного права, а й для правовідносин загалом, що сторони не можуть договірним шляхом виключити або обмежити його застосування. Принцип добросовісності не підпадає під дію принципу свободи договору. Таке погодження саме по собі було б недійсним, оскільки суперечить нормам доброї моралі. Крім того, фундаментальний принцип добросовісності є джерелом багатьох інших загальних, але більш конкретних принципів і норм міжнародного комерційного права, таких як принцип недоторканності договорів («*pacta sunt servanda*») як основа міжнародного договірного права, заборона суперечливої поведінки, обов'язок перегляду умов договору, обов'язок повідомлення та співпраці з іншою стороною, право на залік, спільні наміри сторін як мета кожного тлумачення договору або існування імпліцитних договірних зобов'язань. Добросовісність також може встановлювати обмеження щодо здійснення сторонами своїх законних прав, наприклад, стосовно заборони зловживання правами або права сторін відмовитися від виконання зобов'язань. Перш ніж вдаватися до переважного загального принципу добросовісності, завжди слід намагатися застосовувати ці більш конкретні та спеціальні принципи і правила.

Принцип співпраці сторін зобов'язання передбачає конструктивну взаємодію кредитора і боржника, спрямовану на досягнення мети зобов'язання. В основі цього принципу лежить добросовісність, розумність та справедливість, що означає не лише виконання обов'язків сторонами, а й надання допомоги одна одній, обмін інформацією, урахування спільних інтересів, у тому числі при вирішенні суперечок; створення таких умов, за яких виконання зобов'язання якнайкраще врахує інтереси кожної сторони та матиме наслідком досягнення бажаного результату.

[1] Principle I.1.1 — Good faith and fair dealing in international trade. URL: https://www.trans-lex.org/901000 (дата звернення: 25.05.2026).

Співпраця сторін зобов'язання базується на діловій взаємодопомозі, інформаційній відкритості, взаємодії, сумлінності та розумності.

У статті 5.1.3 (*Duty of co-operation*) Принципів УНІДРУА (UNIDROIT)[1] передбачено, що кожна сторона повинна співпрацювати з іншою стороною, якщо такої співпраці можна розумно очікувати для виконання зобов'язань цієї сторони.

Варто зазначити, що розробники УНІДРУА наголошують на тому, що обов'язок співпраці є реалізацією загального принципу добросовісності (*bona fides*) та чесної ділової практики. Договір є не лише точкою перетину суперечливих інтересів, а й, певною мірою, має розглядатися як спільний проєкт, у рамках якого кожна сторона зобов'язана співпрацювати. Втім, обов'язок співпраці, звісно, має обмежуватися певними межами (у статті йдеться про розумні очікування). Тобто він існує лише в тій мірі, в якій можна розумно очікувати, що співпраця дасть змогу іншій стороні виконати свої зобов'язання, не порушуючи розподілу обов'язків під час виконання договору. Хоча головним все ж є обов'язок не перешкоджати виконанню договору. Отже, кожна сторона зобов'язана не лише утримуватися від перешкоджання іншій стороні у виконанні її зобов'язань, а й вживати активних заходів для забезпечення виконання зобов'язань іншою стороною[2]. До речі, схожий коментар цього принципу має і PECL[3].

Тож йдеться про дві форми реалізації принципу співпраці: активну та пасивну. Активна форма реалізується через обов'язок вчиняти певні дії, щоб допомогти іншій стороні виконати її зобов'язання, якщо цього вимагають обставини. Натомість пасивна форма передбачає обов'язок утримуватися від дій, які перешкоджають іншій стороні виконати зобов'язання.

1

2

3

[1] UNIDROIT Principles 2016 — English Official Text. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

[2] Principles of International Commercial Contracts Working Group on Long-Term Contracts. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/english/documents/2016/study50/s-50-133rev-e.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

[3] Principle IV.6.9 — Duty to notify / to cooperate. URL: https://www.trans-lex.org/936000 (дата звернення: 25.05.2026).

У Draft Common Frame of Reference (DCFR)[1] принцип співпраці сторін зобов'язання закріплений у статті III.–1:104, відповідно до якої сторони зобов'язання повинні співпрацювати між собою в тих випадках і в тій мірі, в яких така співпраця є обґрунтовано необхідною для виконання зобов'язання. Звертає увагу, що на відміну від Принципів УНІДРУА (UNIDROIT), де цей принцип розміщено серед правил, що стосуються комерційних контрактів, у DCFR йому надається універсальний характер. Зокрема, правила співпраці сторін регламентуються у Книзі III, яка стосується всіх зобов'язань. Мало того, DCFR містять більш формалізоване та жорстко виражене зобов'язання «*must co-operate*» порівняно із «*shall co-operate*», що застосовується в Принципах УНІДРУА, яке, серед іншого, може означати як «повинен», «буде», так і навіть «має право». Хоча в обох документах, безумовно, ці фрази означають, що дія не є добровільною. Також у DCFR порушення принципу співпраці з боку кредитора має відповідний наслідок: це кваліфікується як прострочення кредитора (*mora creditoris*) чи втручання у виконання (*interference*) і позбавляє кредитора права застосовувати засоби захисту проти боржника (Стаття III.–3:101).

Такому підходу DCFR кореспондує ч. 1 ст. 613 чинної редакції ЦК України, відповідно до якої кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або *не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи випливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку*. Це також позбавляє кредитора права застосувати певні засоби захисту. Така позиція підтримується і судовою практикою. Наприклад, Верховний Суд у постанові від 19.04.2017 у справі № 6-546цс17 зазначив, що за змістом частини четвертої статті 613 ЦК України боржник за грошовим зобов'язанням не сплачує проценти за час прострочення кредитора, тобто у випадку, якщо кредитор відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи випливають із

[1] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/50013/1/14.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку (частина перша цієї статті). Якщо боржник доведе, що не виконав грошового зобов'язання через прострочення кредитора, він звільняється від відповідальності, передбаченої статтею 625 ЦК України, оскільки порушення грошового зобов'язання у вигляді його прострочення боржником не настало і в такому разі вважається, що виконання зобов'язання відстрочено на час прострочення кредитора (частина друга статті 613 цього Кодексу)[1].

Водночас варто відмітити, що чинною редакцією ЦК України співпраця сторін зобов'язання регламентується фрагментарно. Так, у ст. 850 закріплено обов'язок замовника сприяти підрядникові у виконанні роботи. У ст. 879 ЦК України передбачено, що договором на замовника може бути покладений обов'язок сприяти підрядникові у забезпеченні будівництва водопостачанням, електроенергією тощо, а також у наданні інших послуг. Обов'язок консультативного сприяння, включаючи сприяння у навчанні та підвищенні кваліфікації працівників, покладено на правоволоділця за договором комерційної концесії у ст. 1120 ЦК України.

Певним чином про закріплення принципу співпраці сторін зобов'язання на стадії укладення договору, його виконання або припинення як обов'язку інформаційної відкритості та сумлінності можна вести мову і в контексті ст. 650[1] «Запевнення щодо договору» чинної редакції ЦК України. Так, відповідно до ч. 2 цієї статті сторона, яка умисно або з необережності надала іншій стороні неправдиві запевнення про обставини, що мають значення для укладення, виконання або припинення договору, зобов'язана відшкодувати стороні, яка покладалася на такі запевнення, збитки, завдані у зв'язку з неправдивістю таких запевнень, якщо інше не передбачено договором. Отже, закон передбачає: можливість встановлення компенсації на користь сторони, яка покладалась на неправдиві запевнення; можливість зобов'язати сторону виплатити компенсацію в разі настання передбачених договором обставин, не пов'язаних з порушенням зобов'язань (аналог *indemnity*); право суду зменшити компенсацію тільки в разі

1

[1] Постанова Верховного Суду від 19.04.2017 у справі № 6-546цс17. URL: https://ips.ligazakon.net/document/VS170161 (дата звернення: 25.05.2026).

умисного або необережного сприяння постраждалої сторони збільшенню збитків або невжиття заходів щодо їх зменшення[1].

Натомість проєкт № 15150 виводить співпрацю сторін зобов'язання у загальну засаду, що узгоджується із підходами, застосованими в Принципах УНІДРУА та DCFR.

У Принципах європейського договірного права (PECL — Principles of European Contract Law)[2], що були покладені в основу DCFR, принцип співпраці сторін зобов'язання закріплено у статті 1:202, згідно з якою кожна сторона зобов'язана співпрацювати з іншою стороною з метою забезпечення повного виконання договору.

Звертає увагу, що структурно стаття 1:202 розміщена одразу за статтею 1:201, де закріплено принцип добросовісності (*bona fides*) та чесної ділової практики, що ще раз підтверджує тезу про конкретизацію принципу *bona fides* через принцип співпраці. По суті, це є перетворення абстрактної чесності на конкретну поведінку сторін зобов'язання. При цьому якщо в Принципах УНІДРУА та DCFR акцент робиться на співпраці у контексті виконання зобов'язань, то у PECL принцип співпраці застосовується для отримання найкращого ефекту від договору («*give full effect to the contract*»), тобто того економічного результату, якого прагнули сторони, укладаючи договір. Працює цей принцип стосовно обох сторін договору. У коментарі до PECL[3] зазначається, що цей принцип є прямим наслідком загального принципу добросовісності. Інтенсивність обов'язку повідомляти та обов'язку співпрацювати залежить від характеру договору, професійної обізнаності сторін та, зокрема, від того, чи йдеться про довгостроковий чи одноразовий договір. Метою обов'язку співпрацювати в міжнародних договорах є сприяння та просування виконання договору, демонстрація щирих зусиль для розвитку договірних відносин і досягнення їхніх цілей, а також утримання від будь-яких дій, що перешкоджають виконанню договору, навіть якщо ці дії суперечать безпосереднім короткостроковим інтересам сторони. Проте цей

[1] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. 7-ме вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. В. Цюри. Київ : Юрінком Інтер, 2025. Т. 2. С. 261–262.

[2] Principles of European Contract Law — PECL. URL: https://www.trans-lex.org/400200 (дата звернення: 25.05.2026).

[3] Principle IV.6.9 — Duty to notify / to cooperate. URL: https://www.trans-lex.org/936000 (дата звернення: 25.05.2026).

обов'язок не є безмежним. Він існує лише в межах законних очікувань сторін та стандарту розумності.

Власне, у проєкті Цивільного кодексу України № 15150 саме і запропоновано закріпити системну модель, закладену PECL та розвинену DCFR, де принцип співпраці є конкретизацією загального принципу добросовісності (*bona fides)* та чесної ділової практики.

Принцип неприпустимості зловживання правом здобув закріплення не лише як принцип зобов'язання, а й як загальна засада приватного права, зокрема, у п. 11 ч. 2 ст. 3 проєкту Цивільного кодексу України, де зафіксована заборона зловживання правом.

Чинний ЦК України зловживання правом прописує як окрему заборону у ст. 13, відповідно до якої при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція.

У 2021 році Другий сенат Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Публічного акціонерного товариства «Акціонерний комерційний банк «ІНДУСТРІАЛБАНК» щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 13, частини третьої статті 16 Цивільного кодексу України зазначив таке. Під зловживанням правом у аспекті пункту 3 статті 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року Європейський суд з прав людини розуміє у звичайному значенні, прийнятому загальною теорією права, зокрема, факт, що володілець права здійснює його поза призначенням упереджено [рішення у справі «*Mirolubovs and Others v. Latvia*» від 15 вересня 2009 року (заява № 798/05), § 62]. Оспорювані приписи Кодексу встановлюють юридичні наслідки для особи, яка, зокрема, зловживає своїми правами, а також право суду відмовити в захисті цивільного права та інтересу особи в разі встановлення судом факту такого зловживання. Оцінюючи доводи Товариства щодо браку юридичної визначеності частини третьої статті 13 Кодексу, Конституційний Суд України зважає на те, що цей припис, зокрема словосполуку «а також зловживання правом в інших формах», слід тлумачити та застосовувати не відокремлено від інших приписів права, а в їх посутньому

взаємозв'язку з нормами Кодексу, насамперед із тими, що містяться в його статтях 3, 12, 13. Унаслідок цього, на думку Конституційного Суду України, учасник цивільних відносин у разі потреби за допомогою відповідної консультації зможе розумно передбачити, які його дії можуть бути в подальшому кваліфіковано як недобросовісні та такі, що порушують межі здійснення цивільних прав, зокрема у формі зловживання правом, та якими можуть бути юридичні наслідки таких дій[1].

У доктрині приватного права під зловживанням правом розуміють дії, спрямовані на здійснення суб'єктивного права на порушення або всупереч принципу справедливості, добросовісності та розумності[2]. Отже, виконуючи зобов'язання, сторони мають поводитися так, щоб не завдати шкоди цивільним правам та/або правомірним інтересам іншої сторони, а також не порушувати засади приватного права. При цьому акцентується увага, що зловживання правом має місце не тільки коли дії вчиняються особою під час реалізації свого суб'єктивного права з винятковим наміром завдати шкоди іншій особі, а й тоді, якщо особа під час реалізації свого суб'єктивного права діяла з правомірними намірами, маючи одночасно намір завдати шкоди іншій особі[3].

Судова практика зловживання правом тлумачить як поведінку, що суперечить добросовісності та розумності. Так, у справі № 910/14918/20 (910/17697/21) Верховний Суд наголосив, що однією з основоположних засад цивільного законодавства є добросовісність (пункт 6 частини першої статті 3 ЦК України) і дії учасників цивільних правовідносин мають бути добросовісними, відповідати певному стандарту поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю і повагою інтересів іншої сторони договору або відповідного правовідношення. Тобто цивільний оборот ґрунтується на презумпції добросовісності та чесності учасників цивільних відносин, які вправі розраховувати саме на таку поведінку інших учасників,

[1] Рішення Конституційного Суду № 2-р(II)/2021 від 28.04.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#n100 (дата звернення: 25.05.2026).

[2] Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві України. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. № 4 (75). С. 137.

[3] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. 7-ме вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. В. Цюри. Київ : Юрінком Інтер, 2025. Т. 1. С. 42.

що відповідатиме зазначеним критеріям і уявленням про честь та совість. Частиною третьою статті 13 ЦК України визначено, що не допускаються дії особи, які вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Формулювання «зловживання правом» необхідно розуміти як суперечність, оскільки якщо особа користується власним правом, то його дія дозволена, а якщо вона не дозволена, то саме тому відбувається вихід за межі свого права та дію без права. Сутність зловживання правом полягає у вчиненні уповноваженою особою дій, які становлять зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права. Зловживання правом і використання приватноправового інструментарію всупереч його призначенню проявляється в тому, що:

– особа (особи) «використовувала / використовували право на зло»;

– наявні негативні наслідки (різного прояву) для інших осіб (негативні наслідки являють собою певний стан, до якого потрапляють інші суб'єкти, чиї права безпосередньо пов'язані з правами особи, яка ними зловживає; цей стан не задовольняє інших суб'єктів; для здійснення ними своїх прав не вистачає певних фактів та/або умов; настання цих фактів / умов безпосередньо залежить від дій іншої особи; інша особа може перебувати у конкретних правовідносинах з цими особами, які «потерпають» від зловживання нею правом, або не перебувають);

– враховується правовий статус особи / осіб (особа перебуває у правовідносинах і як їх учасник має уявлення не лише про обсяг своїх прав, а і про обсяг прав інших учасників цих правовідносин та порядок їх набуття та здійснення; особа не вперше перебуває у цих правовідносинах або ці правовідносини є тривалими, або вона є учасником й інших аналогічних правовідносин).

Тож учасники цивільних відносин при здійсненні своїх прав зобов'язані діяти добросовісно, утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб; не допускаються дії, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. На цих засадах мають ґрунтуватися і договірні відносини[1].

1

[1] Постанова Верховного Суду від 25.05.2023 у справі № 910/14918/20 (910/17697/21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112145581 (дата звернення: 25.05.2026).

А в справі № 513/879/19 Верховний Суд зазначив, що за змістом частини другої статті 13 ЦК України недобросовісна поведінка однієї особи, яка полягає у вчиненні дій, що можуть у майбутньому порушити права інших осіб, є формою зловживання правом. Сутність зловживання правом полягає у недобросовісному вчиненні уповноваженою особою дій, які становлять зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, зокрема всупереч меті останнього. Заборона зловживання правом, по суті, випливає з властивості рівнозваженості, закладеної у принципі юридичної рівності учасників цивільних правовідносин. За змістом приписів ЦК України поняття «добросовісність» ототожнюється з поняттям «безвинність», а «недобросовісність» — з виною. За діяння, якими завдана шкода внаслідок недобросовісної поведінки, може наступати відповідальність (наприклад, на підставі частини третьої статті 39 ЦК України). Оскільки настання відповідальності за загальним правилом пов'язується з виною, то такі діяння є винними (див. висновок, сформульований Верховним Судом у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 4 вересня 2020 року у справі № 311/2145/19)[1].

Власне, підхід, що застосовується у судовій практиці, узгоджується із європейською традицією розуміння добросовісності та чесної ділової практики.

У джерелах *soft law* зловживання правом зазвичай охоплюється генеральною концепцією добросовісності та розуміється як її зворотний, негативний бік.

Так, у Принципах УНІДРУА (UNIDROIT)[2] у статтях 1.7 та 1.8 вказується, що кожна сторона повинна діяти на засадах добросовісності та чесності у міжнародній торгівлі. Сторона не може діяти всупереч тому розумінню, яке вона сама сформувала в іншої сторони і на яке ця інша сторона обґрунтовано покладалася, що призвело до заподіяння їй шкоди. Тобто заборона зловживання правом виводиться через поєднання «*good faith and fair dealing*» та доктрини «*venire contra factum proprium*» (заборони суперечливої поведінки).

1

[1] Постанова Верховного Суду від 29.11.2023 у справі № 513/879/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115546305 (дата звернення: 25.05.2026).

2

[2] UNIDROIT Principles 2016 — English Official Text. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

Схожий підхід застосовано і в Принципах європейського договірного права (PECL)[1], де у коментарях зазначається, що сфера застосування принципу добросовісності не обмежується лише тлумаченням договорів, а встановлює норми поведінки сторін протягом усього періоду їхніх (до)договірних відносин. Це означає, що кожна сторона зобов'язана поводитися стосовно іншої сторони так, щоб не завдати їй шкоди та враховувати обґрунтовані очікування підприємців, які перебувають на місці іншої сторони. Сторони договору повинні виявляти звичайний рівень чесності та щирості, що є розумним для захисту інтересів іншої сторони, зокрема намагаючись не діяти таким чином, що може надмірно здивувати або завдати шкоди іншій стороні[2].

У Модельних правилах європейського приватного права (DCFR)[3] окрім загальної норми про добросовісність (ст. I–1:103), у Книзі I, присвяченій загальним засадам, зловживання правом закріплено як порушення обов'язку діяти з дотриманням принципів добросовісності та чесності (ст. III–1:103). Зокрема передбачено, що порушення цього обов'язку не породжує безпосередньо засобів правового захисту у разі невиконання зобов'язання, але може позбавити особу, яка його порушила, можливості реалізувати або покладатися на право, засобу правового захисту або заперечення, які ця особа мала б за інших обставин.

Дотримання публічного порядку та імперативних норм є фундаментальною правовою засадою, яка стоїть на захисті загального інтересу, але обмежує приватну автономію (автономію волі). Як правило, це зумовлено потребою захисту слабшої сторони у зобов'язанні, необхідністю забезпечення національної безпеки, безпеки довкілля, збереження культурної спадщини тощо. І хоча на перший погляд цей принцип видається чужорідним для приватних відносин, все ж він гарантує верховенство права та спрямований на

1 [1] Principles of European Contract Law — PECL. URL: https://www.trans-lex.org/400200 (дата звернення: 25.05.2026).

2 [2] Principle I.1.1 — Good faith and fair dealing in international trade. URL: https://www.trans-lex.org/901000 (дата звернення: 25.05.2026).

[3] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/50013/1/14.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

забезпечення захисту базових природних прав і недопущення відмови від них за домовленістю сторін.

Дотримання публічного порядку та імперативних норм у доктрині здебільшого розглядають як принцип міжнародного приватного права, що гарантує захист національного правопорядку, безпеку держави, мораль від застосування іноземного права, яке їм суперечить. При цьому наголошується, що і міжнародний, і національний публічний порядки нерозривно пов'язані із категорією принципів. Міжнародний публічний порядок — це «співпадаючі елементи категорії «публічний порядок», які характерні для всіх держав, що визнають принципи Статуту ООН (норми *jus cogens* — імперативні норми)». Національний публічний порядок включає як писані, так і неписані принципи національного правопорядку. Тож публічний порядок є базовим правилом, що дозволяє уникнути порушення принципів міжнародного та міжнародного приватного права[1].

Імперативні норми, як відомо, є правилами обов'язкового характеру, що виражені у категоричних веліннях держави та застосовуються незалежно від волі суб'єктів.

Принцип дотримання публічного порядку та імперативних норм реалізується у тому числі через пріоритет публічного порядку та заборону обходу закону.

Верховний Суд у справі № 810/2763/17 (К/9901/44258/18) зазначив, що публічний інтерес — важливі для значної кількості фізичних і юридичних осіб потреби[2]. Це дало можливість окремим науковцям зробити висновок, що публічний інтерес можливо розглядати як сукупність приватних інтересів, а задоволення загальної маси таких приватних інтересів веде до підтримання публічного інтересу суспільства загалом, підтримуючи системи державного управління, справедливого розподілу благ та захисту від порушень прав і свобод у гармонійному балансі[3]. Така позиція виглядає певним чином суперечливою, виходячи з того, що «сукупність

[1] Задорожна С. М. Питання принципів міжнародного приватного права. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1467/40.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 27.05.2026).

[2] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.02.2019 у справі № 810/2763/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79883398 (дата звернення: 27.05.2026).

[3] Костяшкін Іван, Черняк Олена. Тлумачення категорії «публічний порядок» у новітній судовій практиці. *Університетські наукові записки.* 2021. № 1 (79). С. 34.

приватних інтересів», незалежно від їх кількісної складової, навряд чи сама собою може «перерости» у публічний інтерес. Тому виваженішим видається інший підхід, коли публічним інтересом визнається лише той інтерес, який є однаково значимим і важливим для усіх у цілому і для кожного окремо. Через задоволення публічного інтересу здійснюється опосередкований позитивний вплив і на приватних осіб, які, зазнаючи певних обмежень, отримують вигоду в довгостроковій перспективі. Саме тому, що у публічному інтересі міститься загальне благо, володіння яким є цінним для кожного індивіда, обмеження права конкретної особи є виправданим. Але таке обмеження має бути зумовлене саме захистом цього загального блага[1].

Джерела *soft law* (Принципи UNIDROIT, PECL та DCFR), не маючи загальнообов'язкової сили, безумовно не встановлюють «публічний порядок». Втім, вони все ж містять певні обмеження свободи договору, пов'язані із дотриманням публічного порядку та імперативних норм.

Так, у статті 1.4 (*Mandatory rules*) Принципів УНІДРУА (UNIDROIT)[2] передбачено, що ніщо в цих Принципах не обмежує застосування імперативних норм як національного, міжнародного, так і наднаціонального походження, які підлягають застосуванню згідно з відповідними правилами міжнародного приватного права. У коментарі до цієї статті зазначається, що з огляду на особливий характер Принципів як ненормативного документа не можна очікувати, що ані самі Принципи, ані окремі договори, укладені відповідно до них, матимуть перевагу над імперативними нормами внутрішнього права — незалежно від того, чи мають вони національне, міжнародне чи наднаціональне походження, — які застосовуються згідно з нормами міжнародного приватного права. Імперативні норми національного походження — це ті, що приймаються державами автономно (наприклад, особливі вимоги до форми для конкретних видів договорів; недійсність штрафних положень;

[1] Мельник Роман. Публічний інтерес у публічному управлінні: вихідні позиції доктринального розуміння і практичного застосування (за законодавством України та Казахстану). *Адміністративне право і процес.* 2022. №2 (37). С. 6–20.

2

[2] UNIDROIT Principles 2016 — English Official Text. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

вимоги щодо ліцензування; екологічні норми тощо), тоді як імперативні норми міжнародного або наднаціонального походження — це ті, що випливають з міжнародних конвенцій або загального міжнародного публічного права. Для цілей цієї статті поняття «імперативних норм» слід розуміти в широкому сенсі, щоб воно охоплювало як конкретні законодавчі положення, так і загальні принципи публічного порядку[1].

У окремому Розділі 3.3 (*Illegality*) стаття 3.3.1 (*Contracts infringing mandatory rules*) Принципів УНІДРУА (UNIDROIT) встановлює наслідки порушення договором імперативної норми (національної чи транснаціональної): (1) ті, що передбачені самою імперативною нормою, яка була порушена; (2) якщо імперативна норма не визначає прямо наслідків порушення для договору, сторони мають право застосовувати такі засоби правового захисту за договором, які за даних обставин є обґрунтованими. При цьому визначаються критерії, що впливає на обґрунтованість застосування того чи іншого засобу. У коментарі особливо наголошується, що незважаючи на своє надзвичайне значення (див. статтю 1.1), згідно з Принципами свобода укладення договорів не є безмежною. Сторони не лише повинні укладати договір без помилок та під тиском, а й сам договір не повинен порушувати чинних імперативних норм[2].

У Принципах європейського договірного права (PECL)[3] реалізація принципу дотримання публічного порядку та імперативних норм здійснюється через обмеження автономії волі сторін. Так, у статті 1:102 (*Freedom of contract*) передбачено, що сторони мають право укладати договори та визначати їхній зміст *з дотриманням вимог добросовісності та справедливості, а також імперативних норм*, встановлених цими Принципами. І хоча PECL надають дещо ширшу свободу сторонам договору, визначаючи, що вони можуть домовитися про те, щоб їхній договір регулювався цими Принципами, внаслідок чого імперативні норми національного права не застосовуються, все ж у частині другій статті 1:103 (*Mandatory Law*) зобов'язують сторони

[1] UNIDROIT Principles 2016 — English Official Text. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

[2] Там само.

[3] Principles of European Contract Law — PECL. URL: https://www.trans-lex.org/400200 (дата звернення: 25.05.2026).

дотримуватися тих імперативних норм національного, наднаціонального та міжнародного права, які, згідно з відповідними нормами міжнародного приватного права, застосовуються незалежно від права, що регулює договір.

Модельні правила європейського приватного права (DCFR)[1], як найсучасніший та більш деталізований документ, поєднали підходи щодо реалізації принципу дотримання публічного порядку та імперативних норм, які представлені в Принципах УНІДРУА (UNIDROIT) та PECL, одночасно поширивши сферу його застосування на усі зобов'язання.

Стаття II. — 1:102 (Party autonomy) DCFR передбачає, що сторони мають право укладати договори або вчиняти інші правові дії та самостійно визначати їхній зміст, за умови дотримання будь-яких чинних імперативних норм.

Показово, що у DCFR зроблена спроба відійти від правила, що публічний порядок оцінює суддя, виходячи із національного права. Так, відповідно до статті II. — 7:301 (*Contracts infringing fundamental principles*) договір є недійсним у тій мірі, в якій: (а) він порушує принцип, визнаний основоположним у законодавстві держав — членів Європейського Союзу; та (б) визнання договору недійсним є необхідним для забезпечення дотримання цього принципу.

Іншими словами, тут йдеться саме про європейський *ordre public* (публічний порядок).

Зокрема, це підтверджується у коментарі до цієї статті, де зазначається, що цей розділ присвячений наслідкам порушення основних принципів або імперативних норм для договору. Формулювання першої статті також має на меті уникнути розбіжностей у національних уявленнях про аморальність, незаконність за нормами загального права, суспільного порядку, *ordre public* та *bonos mores*, спираючись на обов'язково широке поняття фундаментальних принципів, що існують у всьому Європейському Союзі, включаючи законодавство ЄС. При цьому наголошується на абсолютній недійсності такого договору: договір, який порушує фундаментальні принципи і недійсність якого вимагається цією статтею, є недійсним з самого початку, а не просто може бути визнаний недійсним стороною або

1

[1] Draft Common Frame of Reference (DCFR) — Outline Edition (2009) — Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. URL: https://www.trans-lex.org/400725/ (дата звернення: 25.05.2026).

судом. На відміну від положення, викладеного в наступній статті, суддя або арбітр не мають дискреційних повноважень щодо визначення наслідків договору: такий договір не має жодної юридичної сили. Наміри та обізнаність сторін не мають значення[1].

А, власне, вже стаття II. — 7:302 (*Contracts infringing mandatory rules*) встановлює гнучкіший підхід до визначення наслідків договору, яким порушуються інші імперативні (нефундаментальні) норми, і такий підхід відповідає тому, що застосований у Принципах УНІДРУА (UNIDROIT) з певними уточненнями щодо дискреції суду. Але при цьому особливо наголошується, що ця стаття застосовується у випадках порушення інших імперативних норм, не пов'язаних із фундаментальними принципами. Зокрема, такі порушення імперативної норми права, що охоплюються цією статтею, можуть стосуватися осіб, які укладають договір (йдеться про їх правосуб'єктність), порядку його укладення, змісту або мети договору, або (у виняткових випадках) виконання договору.

Отже, принцип дотримання публічного порядку та імперативних норм має дворівневу реалізацію: (а) враховуючи необов'язковий характер джерел *soft law*, в основі реалізації цього принципу лежать імперативні норми національних правопорядків (стаття 1.4 Принципів УНІДРУА (UNIDROIT), стаття 1:103 PECL); (б) одночасно встановлюються власні критерії «публічного порядку» через захист прав людини, нікчемність договору, обмеження свободи договору (Глава 7 Книги II DCFR, Розділ 3.3 Принципів УНІДРУА (UNIDROIT)). Тож принцип дотримання публічного порядку та імперативних норм приходить на заміну радянського «захисту інтересів держави і суспільства» та відповідає європейським стандартам, закріпленим в Принципах UNIDROIT, PECL та DCFR.

Принцип інформаційної прозорості та конфіденційності на перший погляд видається суперечливим, оскільки, з одного боку, гарантує відкритість інформації та вільний доступ до неї. З іншого боку, конфіденційність передбачає захист приватної інформації.

[1] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles__definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

Як і попередні принципи, інформаційна прозорість та конфіденційність є конкретною спеціально засадою, що деталізує принцип добросовісності (*bona fides*) та чесної ділової практики. Втім, у науці принцип інформаційної прозорості та конфіденційності розглядається не як суперечність, а як дихотомічна єдина засада, що походить від співпраці та добросовісності.

Інформаційна прозорість досить часто пов'язується із обов'язком розкриття інформації, що супроводжує усі стадії динаміки зобов'язання. Порушення такого обов'язку може призвести до інформаційної асиметрії, коли певні фактори, що стосуються договору, або залишаються поза увагою сторін чи однієї з них (не передбачаються у договорі), або не перевіряються сторонами чи однією із них. Інформаційна асиметрія може виникати як під час укладення договору, так і під час його виконання. Наголошується, що така асиметрія може бути зумовлена недосконалим моніторингом, у тому числі й щодо стимулів протилежної сторони до вступу в договірні відносини, що може обернутися невиконанням чи неналежним виконанням договору через зміну поведінки сторони або неспроможністю сторони осмислити всю відповідну інформацію чи недоступністю тієї чи іншої інформації через її спеціальний режим (державна таємниця, комерційна таємниця, конфіденційна інформація тощо)[1]. І, як вже наголошувалось, для подолання договірних та інформаційних диспропорцій сучасна цивільно-правова доктрина використовує так зване застереження про добросовісність, що означає вимогу до більш професійно підготовленої сторони договору враховувати обмежену раціональність, меншу поінформованість іншої сторони договору[2].

Принципи європейського договірного права (PECL)[3] невиконання обов'язку розкриття інформації або надання неточної, неправдивої, неповної інформації, як і ризик неправильного її сприйняття, пов'язують з припиненням договору. Наприклад, у статті 4:103 (*Fundamental Mistake as to Facts or Law*) зазначається, що сторона

1

[1] Bag Sugata. Contract law an economic analysis of incomplete contracts and the legal remedies for breach of contract under some specific contracts. Jawaharlal Nehru University. 2009. 193 p. URL: http://hdl.handle.net/10603/18706 (дата звернення: 17.01.2019).

3

[2] Воловик О. А. Еволюція мети договірного права крізь призму економічного підходу: (історія та сучасні тенденції). *Вісник Вищої ради юстиції.* 2013. № 2(14). С. 130–132.

[3] Principles of European Contract Law — PECL. URL: https://www.trans-lex.org/400200 (дата звернення: 25.05.2026).

може розірвати договір через помилку щодо фактів або права, що існувала на момент укладення договору, якщо, серед іншого, помилка була спричинена інформацією, наданою іншою стороною. А відповідно до статті 4:106 (Incorrect Information) сторона, яка уклала договір, покладаючись на недостовірну інформацію, надану їй іншою стороною, має право вимагати відшкодування збитків згідно з пунктами 2 та 3 статті 4:117, навіть якщо ця інформація не дає підстав для розірвання договору, вчиненого помилково відповідно до статті 4:103, за винятком випадків, коли сторона, яка надала інформацію, мала підстави вважати, що ця інформація є достовірною.

Прямо пов'язується обов'язок розкриття інформації з добросовісністю та чесною діловою практикою у статті 4:107 (*Fraud*) PECL, яка встановлює право сторони розірвати договір у разі повідомлення або приховування інформації іншою стороною з метою шахрайства. При цьому для визначення того, чи вимагали добросовісність та чесність у ділових відносинах від сторони розкриття певної інформації, пропонується враховувати всі обставини, зокрема: (a) чи мала сторона спеціальні знання; (b) витрати, пов'язані з отриманням відповідної інформації; (c) чи могла інша сторона самостійно отримати цю інформацію; та (d) очевидну важливість інформації для іншої сторони.

Тобто якщо сторона просто допустила «інформаційний прорахунок» — це розцінюється як помилка та застосовується правило статті 4:103. У разі, коли інша сторона знала про цю помилку і навмисно промовчала (*non-disclosure*) або повідомила недостовірну інформацію чи приховала інформацію, яку, відповідно до принципів добросовісності та чесності, вона повинна була розкрити, — така поведінка кваліфікується як обман (стаття 4:107) і тягне за собою значно суворіші правові наслідки (включаючи повне відшкодування збитків незалежно від інших умов).

У Принципах УНІДРУА (UNIDROIT) інформаційна прозорість реалізується через неявні зобов'язання (*implied obligations*). Так, стаття 5.1.1 визначає, що договірні зобов'язання сторін можуть бути явними або непрямими. У коментарі до неї зазначається, що стаття 5.1.1 є прямим наслідком правила, згідно з яким «кожна сторона повинна діяти відповідно до принципів добросовісності та справедливості у міжнародній торгівлі» (стаття 1.7).

Непрямі зобов'язання відповідно до статті 5.1.2 випливають із: (a) характеру та мети договору; (б) усталеної практики сторін та

звичаїв; (в) принципів добросовісності та чесності; (г) принципу розумності.

Крім того, стаття 3.2.5 (*Fraud*) Принципів УНІДРУА (UNIDROIT), подібно до PECL, визначає, що умисне замовчування фактів, які за чесної ділової практики мали бути розкриті, є обманом і підставою для оспорювання контракту.

У DCFR[1] інформаційна прозорість є найбільш деталізованою та реалізується через запровадження «інформаційних обов'язків» (*information duties*). Наприклад, стаття II.-3:101 (*Duty to disclose information about goods, other assets and services*) встановлює, що перед укладенням договору про постачання товарів, інших активів або послуг підприємством іншій особі підприємство зобов'язане надати цій особі таку інформацію щодо товарів, інших активів або послуг, які мають бути поставлені, яку ця особа може обґрунтовано очікувати, з урахуванням стандартів якості та виконання, що є звичайними за даних обставин. При оцінці того, яку інформацію інша особа може обґрунтовано очікувати, що вона буде розкрита, критерієм, який слід застосовувати, якщо інша особа також є підприємцем, є те, чи буде ненадання інформації відхиленням від добросовісної комерційної практики.

Інформаційна прозорість трансформується у обов'язок негайного повідомлення і на стадії виконання зобов'язання. Ціла низка статей Книги III DCFR встановлює такий обов'язок. Зокрема, у статті III.-3:104 йдеться про обов'язок боржника пересвідчитися, що інша сторона дійсно отримала інформацію і може скоригувати свої дії. Зі статей III.-3:507 та III.-3:508 випливає, що одностороннє розірвання (*termination*) договору кредитором у разі істотного порушення з боку боржника не відбувається автоматично. Кредитор має надіслати боржнику чітке повідомлення про розірвання (*notice of termination*). Якщо виконання було запропоновано із запізненням або запропоноване виконання іншим чином не відповідає договору, кредитор втрачає право на розірвання. Відповідно до статті III.-2:105 боржник наділяється правом вибору способу виконання

1

[1] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles__definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

альтернативного зобов'язання, але у разі затримки виконання, що не розцінюється як істотне невиконання, інша сторона може надіслати повідомлення, в якому встановлює додатковий строк розумної тривалості, протягом якого сторона, що має зробити вибір, зобов'язана це зробити тощо.

Тобто на стадії виконання зобов'язання інформаційна прозорість є перетворенням абстрактного прагнення до чесності у конкретні правові приписи з метою мінімізації майнових втрат контрагента (як у випадку з повідомленням про форс-мажор за статтею III.-3:104, згідно з якою кредитор має право на відшкодування збитків за будь-які втрати, що виникли внаслідок неотримання такого повідомлення) та забезпечення правової визначеності, щоб кожна сторона була поінформована щодо дії договору чи особи виконавця (статті III.-2:105 та III.-3:508).

Водночас інформаційна прозорість не має стати засобом порушення прав та здійснення комерційного шпигунства. Тому збалансовує цю засаду *обов'язок дотримання конфіденційності*. Необхідно чітко розмежовувати інформацію, необхідну для виконання контракту, та комерційну таємницю.

Так, якщо під час переговорів одна зі сторін надає інформацію як конфіденційну, інша сторона зобов'язана не розголошувати цю інформацію та не використовувати її неправомірно у власних цілях, незалежно від того, чи було згодом укладено договір. Як наголошується в англійській доктрині, для застосування цього Принципу одна зі сторін повинна чітко зазначити іншій стороні, що надана інформація залишатиметься конфіденційною. За відсутності такого чіткого зазначення обов'язок щодо збереження конфіденційності може існувати, якщо, з огляду на обставини справи, розкриття інформації, яку одна сторона отримала від іншої, або її використання у власних цілях після завершення чи припинення переговорів суперечило б загальному Принципу добросовісності та чесності[1].

Традиційно можна вести мову про договірну та законну конфіденційність у зобов'язальних правовідносинах. Договірна має місце у разі погодження сторонами у договорі обов'язку не розголошувати певну інформацію, що стосується їх співпраці. Якщо обов'язок нерозголошення випливає із професійної діяльності (лікарська

[1] Principle IV.6.13 — Duty of confidentiality. URL: https://www.trans-lex.org/936800 (дата звернення: 29.05.2026).

таємниця, банківська таємниця, адвокатська таємниця тощо), то йдеться про законну конфіденційність.

У джерелах *soft law* — PECL, Принципах УНІДРУА (UNIDROIT) та DCFR — обов'язок дотримання конфіденційності також знайшов своє закріплення.

Так, безпосередньо регулює конфіденційність стаття 2.1.16 (*Confidentiality*) Принципів УНІДРУА (UNIDROIT). У коментарі до цієї статті зазначається, що так само, як не існує загального обов'язку щодо розкриття інформації, сторони, розпочинаючи переговори про укладення договору, зазвичай не зобов'язані розглядати обміняну між собою інформацію як конфіденційну. Іншими словами, оскільки сторона зазвичай має право самостійно вирішувати, які факти, що стосуються угоди, яка є предметом переговорів, розкривати, така інформація, як правило, вважається неконфіденційною, тобто інформацією, яку інша сторона може або розкрити третім особам, або використовувати у власних цілях, якщо договір не буде укладено. Сторона може бути зацікавлена в тому, щоб певна інформація, надана іншій стороні, не розголошувалася та не використовувалася в цілях, відмінних від тих, для яких вона була надана. Якщо ця сторона прямо заявляє, що така інформація має вважатися конфіденційною, ситуація є чіткою, оскільки, отримуючи інформацію, інша сторона мовчазно погоджується ставитися до неї як до конфіденційної. Порушення конфіденційності передбачає насамперед відповідальність за відшкодування збитків. Розмір відшкодування може варіюватися залежно від того, чи уклали сторони спеціальну угоду про нерозголошення інформації. Навіть якщо потерпіла сторона не зазнала жодних збитків, вона може мати право стягнути зі сторони, що порушила домовленість, вигоду, яку остання отримала, розкривши інформацію третім особам або використавши її у власних цілях[1].

У PECL окремо регулюється відповідальність за порушення конфіденційності на стадії ведення перемовин. Згідно зі статтею 2:302, якщо під час переговорів одна зі сторін надає конфіденційну інформацію, інша сторона зобов'язана не розголошувати цю інформацію та не використовувати її у власних цілях незалежно від того, чи буде укладено договір у подальшому. Заходи правового захисту у разі

1

[1] UNIDROIT Principles 2016 — English Official Text. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2016/principles2016-e.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

порушення цього обов'язку можуть включати відшкодування завданих збитків та повернення вигоди, отриманої іншою стороною.

Стаття II.-3:302 (*Breach of confidentiality*) DCFR[1] дзеркально повторює підхід УНІДРУА щодо захисту комерційної таємниці на переговорах. Одночасно в ній наводиться визначення конфіденційної інформації, під якою пропонується розуміти інформацію, яка, з огляду на її характер або обставини, за яких вона була отримана, є конфіденційною для іншої сторони, про що сторона, яка отримує інформацію, знає або, як можна обґрунтовано очікувати, повинна знати.

Тож у контексті зобов'язальних відносин принцип інформаційної прозорості та конфіденційності реалізується через надання іншій стороні усієї необхідної інформації для виконання зобов'язання при наявності у цієї сторони обов'язку не розголошувати відомості, які стали їй відомі на всіх стадіях зобов'язання, якщо іншого не встановлюють договір та/або закон. По суті, інформаційна прозорість та конфіденційність збалансовують одна одну і разом із цілісністю інформації становлять тріаду інформаційної безпеки.

Принцип сталого розвитку та охорони довкілля (ESG-принцип) є порівняно новим з точки зору його нормативного закріплення у ЦК України, хоча, безумовно, етичність, стійкість, прозорість та безпечність для довкілля і суспільства бізнесу вже давно сприймається як належна та усталена практика. Базовими для цього принципу є три складові: *environmental* (довкілля), *social* (соціальна відповідальність), *governance* (корпоративне управління). Тобто виконання зобов'язань має бути екологічно та соціально відповідальним та базуватись на дотриманні етичних стандартів.

Варто зазначити, що досить довгий час зобов'язальне право існувало в парадигмі «права та обов'язки існують лише між сторонами зобов'язання», що базувалась на автономії волі та максимізації прибутку. Проте сучасна українська та зарубіжна доктрини починають переосмислювати межі свободи договору і однією із функцій договору вбачають управління глобальними суспільними ризиками. Зокрема, у літературі зазначається, що увага, яка приділяється

[1] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles__definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (дата звернення: 25.05.2026). 1

справедливості та чесності у договорах, вже привела до значних змін у багатьох аспектах. Однак заклик до договірної справедливості зазвичай обмежується виправленням незбалансованих відносин між сторонами. Натомість поворот у бік екологічної стійкості передбачає не лише спробу захистити слабші договірні сторони, а — що є більш фундаментальним — передбачає зміну парадигми та зусилля переосмислити договори як регуляторні інструменти для управління складними соціальними проблемами, такими як захист екологічних ресурсів або обмеження викидів парникових газів. Акцент має бути зроблений не стільки на самому договорі (тобто на відносинах між сторонами), скільки на тому, що лежить поза ним (тобто на впливі, який сам договір має на третіх осіб — у широкому розумінні, що включає майбутні покоління — та на екосистему в цілому)[1].

25 липня 2024 року набрала чинності Директива щодо комплексної перевірки корпоративної стійкості (CSDDD), яка встановлює обов'язковий стандарт відповідальної ділової поведінки для великих компаній ЄС, а також для компаній поза межами ЄС, які забезпечують значний оборот на ринку ЄС. Вона вимагає від компаній виявляти та усувати ризики у сфері прав людини та охорони навколишнього середовища, а також запобігати та пом'якшувати негативні наслідки у своїх глобальних ланцюгах створення вартості[2].

У дослідженнях провідних європейських центрів наголошується, що у державах-членах існували різні види винятків у спеціальних законах, незалежно від того, чи були вони кодифіковані, наприклад, для захисту слабшої сторони договору або забезпечення критично важливих ресурсів. Прийняття Директиви щодо комплексної перевірки корпоративної стійкості створює правовий інструмент, який компанії, що підпадають під її дію, можуть використовувати для встановлення прав та обов'язків як для прямих, так і для непрямих договірних сторін у ланцюгу діяльності з метою захисту від фактичних та потенційних негативних наслідків для прав людини та довкілля. Директива розширює застосування вже відомих винятків

1

[1] Serafin Riccardo. he Road(s) to a Sustainable Contract Law: Three Approaches and Some Remaining Doubts. *European Review of Private Law*. 2026. Vol. 34. URL: https://iris.unito.it/handle/2318/2138955 (дата звернення: 01.06.2026).

2

[2] Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD). URL: https://international-partnerships.ec.europa.eu/eu-due-diligence-navigator-partner-countries/corporate-sustainability-due-diligence-directive-csddd_en (дата звернення: 01.06.2026).

та додає нові, щоб покласти зобов'язання на непрямих учасників ланцюга діяльності. Отже, Директива слугує першим винятком *lex generalis* щодо принципу приватності договору в договорах між юридичними особами. Якщо компанія відхиляє / не виконує свої зобов'язання відповідно до Директиви, потенційні засоби правового захисту з точки зору цивільного права включають як публічно-правові, так і приватно-правові засоби правового захисту, такі як договірні засоби правового захисту, а також можливість вимагати відшкодування збитків[1].

По суті, це перетворює *soft law* (корпоративну соціальну відповідальність — CSR) на повноцінне *hard law* у межах класичного цивільного права. Договір перетворюється з інструмента виключно майнового збагачення на елемент в системі «зеленої» та соціальної відповідальності, яка може бути значно ефективнішою за державне регулювання. Диспозитивні інструменти договірного права забезпечують дотримання екологічних стандартів та сталого розвитку.

Джерела *soft law* — PECL, Принципи УНІДРУА (UNIDROIT) та DCFR — у чинній редакції здебільшого сфокусовані на класичному принципі автономії волі. Втім, враховуючи надзвичайну важливість принципів ESG, поступово відбувається їх інтеграція у ці джерела. Так, на восьмій сесії Робочої групи з міжнародних інвестиційних контрактів, яка відбулася в штаб-квартирі UNIDROIT у Римі з 19 по 21 січня 2026 року, обговорювався проєкт розділу про зміну обставин (включаючи стабілізацію / перегляд, істотну зміну обставин та форс-мажор), а також рекомендації, що містяться в проєкті документа щодо сталого інвестування, включаючи належну перевірку сталого розвитку та необхідність постійного моніторингу сталого розвитку[2].

Отже, реалізація ESG-принципів у зобов'язальному праві має здійснюватися через: (а) екологізацію договорів — включення

[1] Holm, F. S., & Østergaard, K. The Corporate Sustainability Due Diligence Directive and the Doctrine of Privity of Contract. *European Review of Private Law.* 2025. Vol. 33(3). P. 575–602. URL: https://kluwerlawonline.com/api/Product/CitationPDFURL?file=Journals\ERPL\ERPL2025045.pdf (дата звернення: 01.06.2026).

[2] Eighth Session of the Working Group on International Investment Contracts. URL: https://www.unidroit.org/eighth-session-of-the-working-group-on-international-investment-contracts/ (дата звернення: 01.06.2026).

«зелених застережень» (*Green clauses*), розширення меж відповідальності за екологічні делікти (*Environmental*); (б) соціальну справедливість — контроль за недобросовісними стандартними умовами (порушення прав людини, дискримінація, недотримання справедливих умов праці) (*Social*); (в) прозорість управління — обов'язок розкриття інформації, що є однією із гарантій належного корпоративного врядування, боротьби з корупцією в комерційних контрактах (*Governance*).

Принцип недискримінації та рівності уточнює реалізацію загальної засади юридичної рівності суб'єктів приватних відносин та тісно з нею пов'язаний[1]. У науковій літературі наголошується, що хоча принцип недискримінації є продовженням принципу рівності, все ж повністю з ним не збігається і має власний зміст: принцип рівності ґрунтується на створенні рівних умов для реалізації особою належних їй прав, а принцип недискримінації створює умови, за яких встановлюється неприпустимість обмеження прав, свобод і обов'язків людини залежно від антропологічних чи соціальних ознак[2].

У рішенні № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 р.[3] Конституційний Суд України вказав, що рівність та недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства, які закріплені у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року[4] (статтях 14, 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року[5] (статті 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод

[1] Великанова М. М. Реалізація конституційного принципу рівності та недопустимості дискримінації у приватному праві: препринт. *Архів препринтів Національної академії наук України.* URL: https://arxiv.nas.gov.ua/index.php/arxiv/preprint/view/309 (дата звернення: 27.05.2026).

[2] Бачинська О.-М. Співвідношення принципів недискримінації та рівності у праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 166–167.

[3] Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text (дата звернення: 25.05.2026).

[4] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text (дата звернення: 25.05.2026).

[5] Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.05.2026).

1950 року[1] (статті 1), ратифікованих Україною, та у Загальній декларації прав людини 1948 року[2] (статтях 1, 2, 7).

У приватному праві нині відбувається трансформація підходів до розуміння принципу рівності та недискримінації у зобов'язальних правовідносинах. Цей принцип більше не сприймається крізь призму «формальної рівності суб'єктів», а дедалі більше розглядається як їх фактична рівність. Дедалі активніше обстоюється теза, що за відсутності фактичної рівності сторін абсолютна свобода договору може призвести до викривлення договірної рівноваги, коли сильніша (інформаційно, економічно тощо) сторона буде диктувати умови слабшій. І для запобігання цьому саме і необхідно послуговуватися добросовісністю, чесною діловою практикою, справедливістю, розумністю.

По суті, можна вести мову про дві полярні засади в зобов'язальному праві: свобода договору та заборона дискримінації. Свобода договору передбачає, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору. Натомість заборона дискримінації є вимогою не відмовляти в укладенні договору на підставі антропологічних чи соціальних ознак, якщо товари, роботи чи послуги пропонуються публічно.

У європейській доктрині приватного права принцип недискримінації в зобов'язаннях розвивається під впливом права ЄС (зокрема Директив 2000/43/ЕС про расову рівність[1] та 2004/113/ЕС про рівність статей у сфері доступу до товарів і послуг[4]).

У кодифікаціях європейського приватного права принципи рівності та недискримінації також знайшли своє нормативне відображення.

1

2

3

4

[1] Протокол № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ETS N 177). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537#Text (дата звернення: 25.05.2026).

[2] Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 25.05.2026).

[1] Директива Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 04.06.2026).

[4] Директива Ради 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року про імплементацію принципу рівності чоловіків і жінок у доступі до товарів і послуг. URL: https://www.recpc.org/wp-content/uploads/2020/10/Gender_equality.pdf (дата звернення: 04.06.2026).

У PECL принцип недискримінації та рівності прямо не передбачений у окремій статті, а виводиться із загального принципу добросовісності та чесної ділової практики. При цьому у коментарях зазначається, що принцип добросовісності не підпадає під дію принципу свободи договору, тобто сторони не можуть договором виключати або обмежувати його. Така угода сама по собі була б недійсною, оскільки вона суперечить *boni mores*[1]. Принцип, що договір, який порушує boni mores, є недійсним, служить межею свободи договору сторін з метою захисту та збереження правових, економічних, етичних, моральних та соціальних цінностей. Часто порушення *boni mores* є результатом поєднання змісту договору та зовнішніх обставин. Концепція boni mores є широкою настільки, що вона охоплює захист економічної незалежності слабшої договірної сторони, заборону навмисного використання панівного становища, заборону договору з непристойною або зловмисною метою, заборону створення незаконних зобов'язань, що спонукають до вчинення злочину[2].

Натомість у DCFR[3] принципу недискримінації та рівності присвячений окремий Розділ 2 Книги II: «*Non-discrimination*» (Заборона дискримінації). Відкриває цей розділ стаття II.-2:101: Право на захист від дискримінації, де зазначається, що кожна особа має право на захист від дискримінації за ознакою статі, етнічного чи расового походження у зв'язку з укладенням договору або вчиненням іншого правового акта, метою яких є забезпечення доступу до товарів або послуг, доступних для широкої громадськості, або їх надання. У коментарі до цієї статті наголошується, що ознаки дискримінації значною мірою запозичено із законодавства Європейського Співтовариства. Оскільки ці типові норми розроблені з метою застосування у сфері договірного права (за винятком трудового права) та майнового права, викладені тут норми щодо

1

[1] Principle IV.1.1 — Freedom of contract. URL: https://www.trans-lex.org/918000 (дата звернення: 04.06.2026).

2

[2] Principle IV.7.1 — Invalidity of contract that violates good morals («*boni mores*»). URL: https://www.trans-lex.org/937000 (дата звернення: 04.06.2026).

3

[3] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles__definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

недопущення дискримінації містять лише частину значно ширшого загального законодавства про недопущення дискримінації. Два основні обмеження цих положень полягають, по-перше, у досить короткому переліку заборонених критеріїв дискримінації (лише «стать» або «етнічне чи расове походження»), що відображає поточний стан законодавства ЄС у сфері загального договірного права, та, по-друге, в обмеженні певними договорами щодо товарів та послуг, «доступних для громадськості».

Водночас стаття III.-1:105 (*Non-discrimination*) уточнює, що ці правила застосовуються не лише до договорів та правочинів як таких, а й до зобов'язань загалом, включаючи договірні, «постдоговірні» та позадоговірні зобов'язання, з відповідними змінами.

У статті II.-2:102 (*Meaning of discrimination*) наводиться поняття дискримінації — це будь-яка поведінка або ситуація, в якій на підставах, зазначених у попередній статті:

(а) одна особа зазнає менш сприятливого ставлення, ніж інша особа зазнає, зазнавала або зазнала б у порівнянній ситуації; або

(б) очевидно нейтральне положення, критерій або практика ставить одну групу осіб у особливо невигідне становище порівняно з іншою групою осіб.

Дискримінація також включає домагання на підставах, зазначених у попередній статті. «Домагання» означає небажану поведінку (включаючи поведінку сексуального характеру), яка порушує гідність особи, зокрема коли така поведінка створює або має на меті створити залякуюче, вороже, принижуюче, принизливе або образливе середовище.

Будь-яка вказівка щодо дискримінації також є дискримінацією.

Але нерівне ставлення, яке виправдовується законною метою, не є дискримінацією, якщо засоби, що застосовуються для досягнення цієї мети, є доцільними та необхідними (стаття II.-2:103 (*Exception*)). Це дозволяє раціонально використовувати свободу договору.

У разі, якщо особа зазнає дискримінації, то можуть застосовуватися як засоби захисту, передбачені Книгою VI (Позадоговірна відповідальність за шкоду, заподіяну іншій особі), так і доступні засоби правового захисту за невиконання зобов'язання згідно з Книгою III, Розділом 3 (включно з відшкодуванням економічних та неекономічних збитків).

Втім, виходячи із коментарів до згаданих статей DCFR[1], можна зробити висновок, що принцип недискримінації та рівності не нівелює свободу договору загалом, але встановлює певні межі: якщо діяльність суб'єкта права зорієнтована на загал (наприклад, підприємницька діяльність), то у такому разі втрачається право обирати контрагентів за дискримінаційними ознаками.

Що стосується Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (UNIDROIT), то варто звернути увагу на таке.

У тексті Принципів УНІДРУА (як у редакції 2010, так і 2016 років) відсутня окрема стаття, яка б прямо регулювала недискримінацію або рівність сторін[2]. Це можна пояснити тим, що Принципи УНІДРУА розроблені спеціально для міжнародного комерційного обороту, де свобода договору та приватна автономія зберігають свої позиції, оскільки тут здебільшого сторони є рівними фактично, тобто немає «слабшої» сторони. Проте це не означає, що принцип недискримінації та рівності не імплементовано до Принципів УНІДРУА. Цей принцип, як і в PECL, розкривається через добросовісність та чесну ділову практику (*Good Faith and Fair Dealing*), інститут «грубої диспропорції» (*Gross Disparity*) та стандартні умови та договори приєднання (*Standard Terms*).

Зокрема, відповідно до статті 1.7 кожна сторона повинна діяти на засадах добросовісності та чесності у міжнародній торгівлі. У офіційному коментарі до цієї статті зазначається, що заявляючи в загальних рисах, що кожна сторона повинна діяти відповідно до принципів добросовісності та чесності у ділових відносинах, пункт (1) цієї статті чітко вказує, що навіть за відсутності спеціальних положень у Принципах поведінка сторін протягом усього терміну дії договору, включаючи процес переговорів, повинна відповідати принципам добросовісності та чесності у ділових відносинах.

Також у Принципах УНІДРУА запроваджено інструмент захисту фактичної рівності у випадках, коли одна сторона використовує

1 [1] Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). Articles and Comments. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles__definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference__DCFR_.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

2 [2] UNIDROIT Principles 2016 — English Official Text. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

вразливе становище іншої. Так, у статті 3.2.7 (*Gross disparity*) передбачено, що сторона може розірвати договір або окреме його положення, якщо на момент укладення договору цей договір або положення безпідставно надавали іншій стороні надмірну перевагу. У такому разі серед інших має враховуватися і той факт, що інша сторона недобросовісно скористалася залежністю, скрутним економічним становищем або нагальними потребами першої сторони, або її нерозсудливістю, необізнаністю, недосвідченістю чи відсутністю навичок ведення переговорів. Але, як зазначається у коментарі, для розірвання договору необхідно, щоб дисбаланс за таких обставин був настільки значним, що шокував би совість розсудливої людини. Проте переваги в переговорній позиції, зумовленої виключно ринковими умовами, недостатньо[1]. По суті, ця стаття спрямована на збалансування інтересів сторін і не дозволяє нав'язувати дискримінаційні або кабальні умови.

І, зрештою, принцип недискримінації та рівності часто порушується через так званий диктат умов у договорах приєднання. Обмеження такої поведінки сторін у Принципах УНІДРУА здійснюється через правила про «неочікувані умови» (*Surprising terms*). Стаття 2.1.20 (*Surprising terms*) встановлює, що жодна умова, яка міститься у стандартних умовах і має такий характер, що інша сторона не могла розумно її передбачити, не є чинною, якщо вона не була прямо прийнята цією стороною. Офіційний коментар до цієї статті з цього приводу зазначає, що сторона, яка приймає стандартні умови іншої сторони, в принципі зобов'язана їх дотримуватися незалежно від того, чи знає вона насправді їхній зміст у деталях або повністю розуміє їхні наслідки. Однак у цій статті передбачено важливий виняток із цього правила, який встановлює, що, незважаючи на прийняття стандартних умов у цілому, сторона, яка їх прийняла, не зобов'язана дотримуватися тих умов, які за своїм змістом, формулюванням або викладом мають такий характер, що вона не могла розумно очікувати їх. Причиною цього винятку є бажання уникнути ситуації, коли сторона, яка використовує стандартні умови, неправомірно користується своїм становищем, таємно намагаючись

[1] UNIDROIT Principles 2016 — English Official Text. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

нав'язати іншій стороні умови, які та навряд чи прийняла б, якби знала про них[1].

Отже, принцип недискримінації та рівності спрямований на забезпечення прав усіх і кожного при продажі товарів, виконанні робіт, наданні послуг, що пропонуються невизначеному колу осіб. Будь-яка пряма чи непряма дискримінація, утиски чи надання привілеїв є неприйнятним у таких зобов'язаннях і має розглядатися як порушення прав. Виходячи із базового конституційного принципу «всі рівні у своїх правах і обов'язках», вступ у зобов'язальні відносини, їх зміст та суб'єктний склад не можуть обумовлюватися жодною дискримінаційною ознакою.

Безумовно, перераховані принципи є засадами зобов'язань, які здобувають систематизованого закріплення у проєкті Цивільного кодексу України. Проте їх перелік не є вичерпним і в зобов'язальних відносинах у повній мірі реалізуються і ті засади, що закріплені у ст. 3, а також інші принципи, які встановлені в актах цивільного законодавства.

1

[1] UNIDROIT Principles 2016 — English Official Text. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf (дата звернення: 25.05.2026).

3.4. Особливості прояву засад приватного права у сімейному та спадковому праві

Сімейні та спадкові правовідносини посідають особливе місце у системі приватноправового регулювання, оскільки безпосередньо пов'язані з найбільш значущими немайновими та майновими інтересами фізичної особи. Їх специфіка полягає у поєднанні юридичного та морально-етичного елементів, що зумовлює підвищене значення засад приватного права під час регулювання відповідних суспільних відносин. На відміну від багатьох інших видів цивільних правовідносин, сімейні та спадкові правовідносини ґрунтуються не лише на юридичній рівності та автономії волі учасників, а й на категоріях довіри, сімейної солідарності, добросовісності, справедливості та врахування інтересів найслабших членів сім'ї.

Особливість сімейних правовідносин полягає у їх особистісному характері, тривалості та тісному зв'язку із моральними засадами суспільства. Значна частина сімейних прав та обов'язків виникає саме з факту існування сімейного зв'язку, а не виключно з волевиявлення сторін. У свою чергу, спадкові правовідносини хоча і мають переважно майновий характер, однак також характеризуються істотним впливом сімейного статусу особи, родинних зв'язків та необхідністю забезпечення справедливого балансу між свободою заповіту та охороною інтересів членів сім'ї спадкодавця.

Сімейне та спадкове право перебувають у тісному взаємозв'язку, оскільки значна частина спадкових правовідносин виникає саме на підставі сімейних відносин. Наявність шлюбу, родинних зв'язків, статусу дитини чи інших членів сім'ї безпосередньо впливає на виникнення, зміну та реалізацію спадкових прав. Водночас окремі інститути спадкового права спрямовані на забезпечення правового захисту сім'ї після смерті спадкодавця, що свідчить про функціональну єдність зазначених підгалузей приватного права.

У зв'язку з цим особливого значення набувають засади приватного права, які виступають не лише фундаментальними ідеями правового регулювання, а й безпосереднім інструментом правозастосування. У сфері сімейних та спадкових правовідносин принципи добросовісності, справедливості, розумності, неприпустимості зловживання правом набувають специфічного змісту, що обумовлено особливим характером відповідних правовідносин.

Як відомо, особливістю сучасного правового регулювання сімейних відносин в Україні є існування самостійного кодифікованого акта — Сімейного кодексу України, який містить власні засади правового регулювання. Зокрема, у ст. 7 СК України закріплено перелік загальних засад регулювання сімейних відносин. Тож законодавець прямо підкреслює особливий характер сімейних правовідносин та необхідність застосування під час їх регулювання не лише формально-юридичних, а й морально-етичних критеріїв.

Натомість спадкове право в Україні побудоване за іншою моделлю. Воно не має окремого кодифікованого акта та є структурною частиною ЦК України. При цьому книга шоста ЦК України, присвячена спадковому праву, не містить окремого переліку спеціальних засад спадкового права. Відповідно, формально спадкові правовідносини регулюються на основі загальних засад цивільного законодавства, визначених у ст. 3 ЦК України. Водночас у науковій літературі неодноразово зверталась увага на те, що спадковому праву також притаманні власні спеціальні принципи. Зокрема, О. Є. Кухарєв виділяє принцип свободи заповіту, принцип універсального спадкового правонаступництва та принцип соціальної справедливості як фундаментальні засади спадкового права[1].

Водночас, на відміну від ЦК України, положення ст. 7 СК України сформульовані не стільки як класичні засади права, скільки як загальні правила, умови або межі регулювання сімейних відносин. Наприклад, якщо в ст. 3 ЦК України йдеться про таку засаду, як неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, то в частині четвертій ст. 7 СК України законодавець формулює відповідне положення через здійснення регулювання сімейних відносин з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя. Аналогічний підхід простежується і щодо низки інших засад, передбачених ст. 7 СК України.

У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на підхід до системи засад приватного права, запропонований у процесі рекодифікації цивільного законодавства. Як відомо, проєкт ЦК України

[1] Кухарєв О. Є. Принципи спадкового права як визначальні засади подальшого оновлення спадкового права України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 163–167.

передбачає інтеграцію сімейного права до структури єдиного Цивільного кодексу[1]. Фактично це означає відмову від існування окремого СК України та включення норм сімейного права безпосередньо до «тіла» ЦК України як окремої книги. Такий підхід закономірно зумовлює формування єдиної системи засад для всього приватного права.

Саме тому у проєкті рекодифікованого ЦК України пропонується закріпити універсальні засади приватного права у ст. 3, які поширюватимуться на всі види приватноправових відносин, у тому числі сімейні та спадкові. Йдеться, зокрема, про юридичну рівність суб'єктів приватних відносин, приватну автономію, диспозитивність, справедливість, добросовісність, розумність, неприпустимість свавільного втручання у сферу приватного життя людини, заборону протиправного позбавлення права власності, свободу договору або іншого правочину, свободу підприємницької діяльності, що не заборонена законом, недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, заборона зловживання правом, судовий захист цивільного права та/або правомірного інтересу.

Водночас інтеграція сімейного права до структури ЦК України не означає повної уніфікації засад правового регулювання. Навпаки, навіть в умовах рекодифікації зберігається необхідність існування спеціальних засад, характерних саме для сімейних правовідносин. Це пояснюється особливою природою сімейного права, у якому значний вплив мають морально-етичні категорії, інтереси дитини, сімейна солідарність та підвищений рівень імперативності правового регулювання. Власне, частина друга ст. 3 проєкту ЦК України передбачає, що перелік засад приватного права не є вичерпним.

У науковій літературі традиційно виділяють загальноправові, галузеві та інституційні принципи права. При цьому інституційні принципи розглядаються як засади, характерні для окремих правових інститутів. Особливо активно такий підхід використовується у доктрині спадкового права. Так, Н. М. Оксанюк зазначає, що у спадковому праві можуть існувати не лише загальні та галузеві

[1] Проєкт Цивільного кодексу України, реєстр. № 15150 від 09.04.2026. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 12.05.2026). У тексті цього дослідження посилання на проєкт ЦК України стосуватимуться саме зазначеного законопроєкту.

принципи, а й інституційні принципи, притаманні окремим інститутам спадкового права[1].

Тож в умовах рекодифікації приватного законодавства фактично формується багаторівнева система засад: загальні засади приватного права, спільні для всього ЦК України, галузеві (або підгалузеві) засади сімейного та спадкового права, а також інституційні принципи, характерні для окремих інститутів приватного права. Саме тому навіть після інтеграції сімейного права до структури ЦК України збережеться потреба у спеціальних засадах, обумовлених особливостями сімейних та спадкових правовідносин.

Доцільно зупинитися на переліку загальних засад, закріплених у ст. 7 СК України, та зіставити їх із переліком засад, визначених у ЦК України, а також із тими засадами приватного права, які пропонуються у проєкті ЦК України[2]. Отже, безпосередньо в ст. 7 СК України передбачено такі загальні засади регулювання сімейних відносин: 1) регулювання сімейних відносин СК України та іншими нормативно-правовими актами; 2) можливість врегулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками; 3) регулювання сімейних відносин лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства; 4) здійснення регулювання сімейних відносин з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, їхнього права на особисту свободу та недопустимості свавільного втручання у сімейне життя; 5) неможливість для учасника сімейних відносин мати привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками; 6) рівність прав і обов'язків жінки та чоловіка у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї; 7) забезпечення дитини можливістю здійснення її прав, установлених Конституцією України, Конвенцією про права дитини, іншими міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 8) здійснення регулювання сімейних

[1] Оксанюк Н. М. Класифікація принципів спадкування. *Часопис Київського університету права.* 2014. № 4. С. 151–155.

2

[2] Проєкт Цивільного кодексу України, реєстр. № 15150 від 09.04.2026. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 12.05.2026).

відносин з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї; 9) регулювання сімейних відносин на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства; 10) право кожного учасника сімейних відносин на судовий захист.

Перше положення навряд чи можна вважати засадою права у класичному розумінні цього поняття. Фактично йдеться радше про декларативне окреслення системи джерел регулювання сімейних відносин. Водночас у даному аспекті простежується певна непослідовність законодавця, оскільки вже у ст. 11 СК України прямо передбачено можливість врахування звичаїв при регулюванні сімейних відносин. Отже, фактичне коло джерел сімейного права є ширшим, ніж це випливає зі змісту частини першої ст. 7 СК України.

Крім того, сама конструкція відповідного положення значною мірою відображає традиційний нормативістський підхід до правоозуміння, характерний для радянського періоду розвитку права, в межах якого саме закон розглядався як основне та фактично домінуюче джерело правового регулювання. Натомість сучасна концепція приватного права виходить із плюралізму форм правового регулювання та суттєво ширшого значення принципів права, договору, судової практики, звичаїв та актів саморегулювання, тобто розширення диспозитивних засад регулювання приватних відносин, що неодноразово підкреслюється у працях Є. О. Харитонова та О. І. Харитонової, присвячених концепції приватного права та рекодифікації цивільного законодавства[1].

Друге положення стосується можливості врегулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками. Вочевидь, що у даному випадку йдеться про одну із фундаментальних засад приватного права — свободу договору. Загалом дана засада реалізується у сімейних правовідносинах подібно до цивільних, однак окремі особливості пов'язані насамперед із співвідношенням понять «договір» та «домовленість», які активно використовуються у СК України.

[1] Див. напр. : Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Т. 2. Пошуки парадигми (до історії питання) : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 614 с.; Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт. Т. 3. Концепт приватного права і рекодифікації цивільного законодавства в Україні: рефлексії фронтиру : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 752 с.

У національному законодавстві відсутнє легальне визначення поняття «домовленість». Водночас воно зустрічається у низці норм ЦК України, насамперед у положеннях щодо права власності (наприклад, ст.ст. 357, 359, 363, 367, 369, 370, 372 ЦК України) та договірного права (наприклад, ст.ст. 709, 753, 777, 816, 1048 ЦК України), а також у СК України (наприклад, ст.ст. 7, 9, 10, 15, 18, 63, 70, 71, 181 СК України).

У науці приватного права поняття «домовленість» традиційно розглядається у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні домовленість фактично є тотожною поняттю договору. Саме такий підхід простежується у СК України, де законодавець використовує формулювання «за домовленістю (договором)» (ч. 2 ст. 7 СК України, назва ст. 9 СК України тощо). У даному випадку поняття «домовленість» та «договір» використовуються як взаємозамінні, оскільки подаються у формулюванні «за домовленістю (договором)».

Натомість у вузькому значенні домовленість розглядається як фактична узгоджена поведінка двох або більше осіб, яка не породжує стійких правових наслідків та може бути припинена будь-якою стороною у будь-який момент. Тобто домовленість існує лише допоки підтримується усіма сторонами. У цьому значенні домовленість не ототожнюється ані з договором, ані з правочином, оскільки не має обов'язкової юридичної сили[1]. У цивілістичній літературі звертається увага на те, що не кожна домовленість набуває юридичного значення, а лише та, яка спрямована на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Зрештою, у ст. 626 ЦК України договір визначається як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Тож будь-який договір завжди є домовленістю, однак не будь-яка домовленість є договором. Визначальною ознакою договору виступає саме його здатність породжувати правові наслідки.

---

[1] Детальніше див. : Шимон С. Юридичне значення «домовленості» в цивільному праві. *Розвиток цивільного законодавства: посткодифікаційний період* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ : Освіта, 2010. С. 127–130; Пленюк М. Домовленість сторін як юридичний факт — основа договірного зобов'язання. *Юридична Україна.* 2016. № 11–12. С. 12–17.

У зв'язку з цим підхід ЦК України до визначення договору та закріплення принципу свободи договору видається більш послідовним. Натомість конструкція ст. 7 та ст. 9 СК України певною мірою створює термінологічну невизначеність, оскільки фактично ототожнює поняття «домовленість» і «договір», попри їх різну правову природу. Крім того, такий підхід не узгоджується з ЦК України.

Водночас порівняно з радянським періодом розвитку сімейного права, коли основу регулювання сімейних правовідносин становили переважно імперативні приписи, сучасний СК України значною мірою відображає саме принцип свободи договору. За останні десятиліття суттєво розширилась сфера застосування сімейно-правових договорів, які стосуються переважно майнових відносин членів сім'ї[1]. У науковій літературі неодноразово зверталась увага на тенденцію до «контрактизації» сімейного права та посилення диспозитивних засад його регулювання. На сьогодні усталеним є уявлення, що сучасне сімейне право характеризується поступовим розширенням договірного регулювання сімейних відносин та збільшенням ролі автономії волі їх учасників.

Водночас свобода договору у сімейному праві не має абсолютного характеру. Існує низка обмежень договірного регулювання сімейних відносин, обумовлених необхідністю захисту слабшого учасника сімейних правовідносин, інтересів дитини та моральних засад суспільства. Наприклад, ст. 93 СК України забороняє включати до шлюбного договору умови, які ставлять одного з подружжя у надзвичайно невигідне матеріальне становище. Аналогічно законодавство встановлює обмеження щодо договорів про сплату аліментів на дитину, а також передбачає додатковий контроль органів опіки та піклування щодо розпорядження майном дитини.

Особливого значення відповідна проблематика набуває у контексті рекодифікації цивільного законодавства. Так, у проєкті ЦК України пропонується розширити класичний принцип свободи договору через закріплення більш широкої категорії — свободи правочину. Такий підхід є цілком логічним, оскільки у сучасному приватному праві значна кількість юридично значимих дій не охоплюється виключно категорією договору.

---

[1] Розгон О. В. Договори у сімейному праві України : монографія. Київ : Ін Юре, 2018. 301 с.

Зокрема, свобода правочину охоплює не лише договірні конструкції, а й односторонні правочини, насамперед заповіт, який виступає одним із центральних інститутів спадкового права. Крім того, останнім часом у судовій практиці Верховного Суду простежується тенденція до визнання правочинами окремих заяв учасників сімейних правовідносин. Йдеться, зокрема, про заяви подружжя щодо визначення правового режиму майна, надання згоди на укладення правочинів, домовленості батьків щодо здійснення батьківських прав тощо. У відповідних випадках суд виходить із того, що такі дії спрямовані на настання цивільно-правових наслідків, а отже, є правочинами[1].

Тож запропоноване у проєкті ЦК України розширення принципу свободи договору до свободи правочину значною мірою відповідає сучасним тенденціям розвитку приватного права та дозволяє забезпечити більш послідовне регулювання приватних правовідносин, передусім, сімейних та спадкових.

Третя засада, визначена у ст. 7 СК України, стосується двох взаємопов'язаних аспектів: 1) меж правового регулювання сімейних відносин та 2) необхідності врахування інтересів учасників сімейних відносин і суспільства. Водночас відповідне положення навряд чи може розглядатися як засада права у класичному розумінні цього поняття. Фактично йдеться радше про визначення меж допустимого правового впливу на сімейні відносини, насамперед меж їх регулювання саме законом. Такий підхід є цілком логічним, оскільки поряд із нормативним регулюванням сімейних відносин законодавець прямо допускає можливість їх врегулювання за домовленістю між учасниками відповідних відносин.

1^1 1^2 1^3 1^4

Відповідне положення відображає характерну особливість сімейного права — неможливість повної юридизації сімейних відносин. Значна частина сімейних зв'язків ґрунтується не лише на юридичних конструкціях, а й на моральних, етичних, психологічних та

[1] Див. напр. : Постанова Верховного Суду від 23 червня 2021 року у справі № 537/3100/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97966791 (дата звернення: 12.05.2026); Постанова Верховного Суду від 24 листопада 2021 року у справі № 357/15284/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424166 (дата звернення: 12.05.2026); Постанова Верховного Суду від 6 липня 2022 року у справі № 303/2983/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105233984 (дата звернення: 12.05.2026); Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 3 червня 2024 року у справі № 712/3590/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119559291 (дата звернення: 12.05.2026).

особистісних елементах, які об'єктивно не можуть бути повною мірою врегульовані правовими нормами. Саме тому сімейне право традиційно характеризується більш тісним зв'язком із моральними засадами суспільства порівняно з іншими сферами приватноправового регулювання.

У науковій літературі неодноразово зверталась увага на те, що межі правового регулювання сімейних відносин обумовлені необхідністю забезпечення балансу між автономією сім'ї, інтересами її учасників та публічними інтересами суспільства[1]. Зокрема, Л. В. Красицька підкреслює, що сімейне право, будучи складовою приватного права, поєднує диспозитивні засади регулювання із необхідністю захисту сім'ї, дитини та інших соціально вразливих учасників сімейних відносин[2]. Іншими словами — сімейне право характеризується особливим співвідношенням приватних і публічних елементів, а державне втручання у сферу сімейних відносин допускається лише тією мірою, якою це є необхідним для захисту прав та інтересів учасників сімейних відносин.

Водночас використаний у частині третій ст. 7 СК України термін «інтереси суспільства» загалом не є типовим ані для ЦК України, ані для СК України. Окрім ст. 7 СК України, відповідна категорія прямо використовується лише у ст. 27 СК України, де державна реєстрація шлюбу обґрунтовується, серед іншого, інтересами держави та суспільства. У зв'язку з цим більш коректним видається використання категорії «публічний інтерес», яка є усталеною у сучасній доктрині приватного права та дає змогу охопити як інтереси держави, так й інтереси суспільства загалом.

При цьому навіть у сфері приватного права публічний інтерес відіграє важливу роль, насамперед у тих правовідносинах, які пов'язані із захистом дітей, непрацездатних осіб, моральних засад суспільства чи забезпеченням стабільності сімейних відносин. Саме цим значною мірою пояснюється існування імперативних норм у сімейному праві та встановлення меж свободи договору у сімейних правовідносинах.

---

[1] Маркович Х., Рудак О. Принципи правового регулювання сімейних відносин: загальнотеоретичний аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2021. № 2 (29). С. 152–158.

[2] Красицька Л. В. Сімейне право як складова приватного права. *Приватне право і підприємництво.* 2019. Вип. 19. С. 25–31.

Четверта засада, закріплена в ст. 7 СК України, фактично декларує недопустимість свавільного втручання у сімейне життя. Тож дана засада майже повністю збігається із засадою цивільного права про недопустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, передбаченою у ст. 3 ЦК України. На конституційному рівні відповідний принцип закріплено у ст. 32 Конституції України, згідно з якою ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Крім того, аналогічні за своїм змістом положення містяться у ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожному право на повагу до його приватного і сімейного життя. Відповідний підхід фактично відтворюється також у частині п'ятій ст. 5 СК України.

Водночас у сімейному праві дана засада набуває певної специфіки порівняно із цивільним правом. Якщо у цивільному праві акцент робиться насамперед на захисті приватної сфери окремої особи та забезпеченні її автономії, то у сімейному праві мова йде вже про охорону сім'ї як особливої соціальної спільноти, а також про забезпечення балансу між автономією сім'ї та необхідністю захисту прав її окремих членів. Саме тому принцип недопустимості свавільного втручання у сімейне життя не має абсолютного характеру.

Держава може втручатися у сферу сімейних відносин у випадках, коли таке втручання є необхідним для захисту прав та інтересів дитини, непрацездатних членів сім'ї, протидії домашньому насильству, охорони моральних засад суспільства або забезпечення публічного інтересу загалом[1]. У цьому аспекті сімейне право демонструє значно тісніше поєднання приватноправових та публічно-правових елементів порівняно з класичними цивільними правовідносинами.

У науковій літературі звертається увага на те, що принцип недопустимості свавільного втручання у сімейне життя безпосередньо пов'язаний із визнанням автономії сім'ї та необхідністю обмеження надмірного державного контролю у приватній сфері. Зокрема, М. В. Менджул зазначає, що відповідна засада покликана забезпечити самостійність сім'ї у вирішенні внутрішніх питань сімейного

[1] Менджул М. В. Зміст принципу недопустимості втручання у сімейне життя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. № 1. С. 43–46.

життя, однак межі її реалізації визначаються необхідністю забезпечення прав та інтересів інших членів сім'ї і суспільства загалом[1].

Саме цим значною мірою пояснюється підвищений рівень імперативності окремих норм сімейного права порівняно із цивільним правом. Якщо у цивільному праві свобода особи та автономія волі виступають домінуючими засадами правового регулювання, то у сімейному праві вони значною мірою обмежуються необхідністю захисту слабшого учасника сімейних правовідносин та охороною сім'ї як соціальної цінності.

Певна специфіка простежується і у спадковому праві. Хоча книга шоста ЦК України прямо не закріплює окремої засади недопустимості свавільного втручання у спадкові правовідносини, фактично вона реалізується через принцип свободи заповіту. Можливість особи самостійно визначати коло спадкоємців, обсяг спадкового майна та порядок його переходу після смерті є проявом приватної автономії та недопустимості стороннього втручання у сферу особистого волевиявлення спадкодавця.

Водночас, як і у сімейному праві, така свобода не має абсолютного характеру. Законодавець встановлює низку обмежень в інтересах членів сім'ї спадкодавця, насамперед через інститут обов'язкової частки у спадщині. Тож навіть у спадковому праві принцип недопустимості втручання у приватну сферу особи поєднується із необхідністю забезпечення сімейної солідарності та захисту соціально вразливих членів сім'ї.

П'яту та шосту засади, закріплені у ст. 7 СК України, доцільно розглядати у взаємозв'язку, оскільки обидві вони стосуються реалізації принципу рівності у сімейних правовідносинах. Водночас зміст відповідних положень є різним. Якщо п'ята засада стосується загальної заборони дискримінації учасників сімейних відносин за певними ознаками, то шоста безпосередньо закріплює принцип рівності жінки та чоловіка у сім'ї, шлюбі та сімейних правовідносинах.

Так, частина п'ята ст. 7 СК України передбачає неможливість для учасника сімейних відносин мати привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, статі, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, матеріального стану, місця проживання, мовними та іншими ознаками. Видається, в

[1] Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с. С. 321–343.

такому випадку можна вести мову про так звану зовнішню рівність, тобто про заборону дискримінації особи іншими учасниками правовідносин, державою чи суспільством загалом. За своєю суттю відповідне положення є проявом загальноправового принципу рівності та недискримінації, закріпленого у ст. 24 Конституції України.

Натомість частина шоста ст. 7 СК України закріплює рівність прав та обов'язків жінки і чоловіка у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї. У даному випадку мова йде вже про «внутрішню» рівність, тобто про юридичну рівність подружжя безпосередньо у межах сімейних правовідносин. Саме ця засада визначає рівний правовий статус жінки та чоловіка при здійсненні особистих немайнових і майнових прав у сім'ї, вирішенні питань виховання дитини, розпорядженні спільним майном подружжя тощо.

У науковій літературі зазначається, що принцип рівності у сімейному праві має комплексний характер та поєднує як загальноправовий аспект недискримінації, так і спеціальний аспект гендерної рівності у сімейних відносинах. Зокрема, О. В. Шамота звертає увагу на те, що гендерна рівність у сімейному праві означає рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для реалізації ними своїх прав і обов'язків у сімейних правовідносинах[1].

Крім того, у сучасній доктрині сімейного права підкреслюється, що принцип рівності не зводиться виключно до формальної рівності перед законом. Його реалізація передбачає також необхідність забезпечення фактичної рівності учасників сімейних правовідносин, у тому числі шляхом встановлення спеціальних механізмів захисту осіб, які перебувають у більш вразливому становищі[2]. Саме тому специфіка принципу рівності у сімейному праві проявляється у тому, що законодавець допускає існування певних відмінностей у правовому регулюванні окремих категорій сімейних правовідносин, якщо це обумовлено необхідністю захисту дитини, вагітної жінки,

[1] Див. : Шамота О. В. Правове забезпечення гендерної рівності в сімейних правовідносинах : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. 239 с. С. 82.; Шамота О. В. Поняття гендерної рівності та особливості її забезпечення при реалізації майнових прав учасників сімейних відносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. «Юриспруденція»*. 2023. № 62. С. 57–60.

[2] Маркович Х. М., Шардакова А. С. Ґендерна рівність у сімейних відносинах: Правові аспекти захисту прав жінок та чоловіків у шлюбі. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 193–198.

непрацездатних членів сім'ї або забезпеченням справедливого балансу інтересів учасників сімейних відносин.

Тож принцип рівності у сімейному праві не виключає диференціації правового регулювання, якщо така диференціація має об'єктивне та розумне обґрунтування. У цьому аспекті сімейне право істотно відрізняється від класичного цивільного права, де юридична рівність сторін переважно розглядається як формальна рівність учасників цивільного обороту.

Певний прояв принципу рівності простежується і у спадковому праві. Насамперед мова йде про рівність спадкоємців однієї черги при спадкуванні за законом. Так, відповідно до положень книги шостої ЦК України спадкоємці однієї черги спадкують у рівних частках, якщо інше не встановлено домовленістю між ними або заповітом спадкодавця. Крім того, принцип рівності проявляється у рівності прав жінки та чоловіка як спадкоємців, а також у недопустимості дискримінації особи при реалізації спадкових прав.

Водночас, як і у сімейному праві, спадкове право допускає певні відступи від формальної рівності, якщо вони обумовлені необхідністю захисту соціально вразливих членів сім'ї спадкодавця. Найбільш яскравим прикладом такого підходу виступає інститут обов'язкової частки у спадщині, який фактично обмежує свободу заповіту в інтересах малолітніх, неповнолітніх, непрацездатних дітей спадкодавця, які потребують підвищеного правового захисту.

Сьому та восьму засади, передбачені ст. 7 СК України, доцільно також розглядати у взаємозв'язку, оскільки обидві вони спрямовані на забезпечення та охорону прав та інтересів, насамперед дитини у сімейних правовідносинах. При цьому сьома засада стосується гарантування дитині можливості здійснення її прав, встановлених Конституцією України, Конвенцією про права дитини та іншими міжнародними договорами України, тоді як восьма — визначає необхідність здійснення регулювання сімейних відносин із максимально можливим урахуванням інтересів дитини та непрацездатних членів сім'ї.

Вочевидь, що обидва положення є проявом одного із ключових сучасних принципів сімейного права — принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Саме цей принцип поступово набув міжгалузевого характеру та сьогодні розглядається не лише як спеціальна засада сімейного права, а і як універсальний стандарт діяльності держави, суду та інших суб'єктів при вирішенні будь-яких питань, що стосуються дитини.

У сучасній доктрині сімейного права принцип забезпечення найкращих інтересів дитини розглядається як один із фундаментальних принципів правового регулювання сімейних відносин, а інколи навіть цивільних відносин в цілому. При цьому його формування мало поступовий характер. Детальніше про становлення цього принципу йдеться в інших дослідженнях автора[1]. У межах цієї роботи варто зауважити, концепція «найкращих інтересів дитини» спочатку формувалася у межах окремих категорій спорів щодо опіки та визначення місця проживання дитини, однак згодом трансформувалася у загальний правовий принцип, який сьогодні має міжгалузеве значення та застосовується у різних сферах правового регулювання.

У науковій літературі звертається увага на те, що принцип найкращих інтересів дитини має комплексний характер та не зводиться виключно до сукупності окремих суб'єктивних прав дитини. Так, М. В. Менджул зазначає, що принцип найкращих інтересів дитини є «засадничим положенням під час вирішення будь-яких питань, що стосуються прав та інтересів дитини»[2]. Водночас дослідниця підкреслює, що дія відповідного принципу чітко проявляється у нормах СК України, які передбачають пріоритет охорони інтересів дитини при регулюванні сімейних відносин.

Мало того, у сучасній доктрині дедалі частіше обґрунтовується міжгалузевий характер принципу найкращих інтересів дитини. Зокрема, у дисертаційному дослідженні О. В. Ступак прямо зазначається про необхідність розгляду принципу «найкращі інтереси дитини» «з позиції міжгалузевого підходу», а також наголошується, що він реалізується у цивільних, сімейних та цивільних процесуальних правовідносинах[3].

---

[1] Див. : Простибоженко О. С. Найкращі інтереси дитини: історія становлення від ідеї до фундаментального принципу. *Успіхи і досягнення у науці. Серія «Право».* 2024. № 5 (5). С. 192–202.; Простибоженко О. С. Доктрина «ніжного віку дитини» та доктрина «найкращих інтересів дитини» в світлі національної судової практики. *Слово Національної школи суддів України.* 2017. № 1 (18). С. 130–142.

[2] Менджул М. В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 56 (1). С. 87–91.

[3] Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України. Київ, 2025. 267 с. С. 31–42.

Важливим є і те, що сучасне розуміння принципу найкращих інтересів дитини формується під значним впливом міжнародного права та практики Європейського суду з прав людини. У доктрині зазначається, що відповідний принцип ґрунтується на презумпції пріоритетності інтересів дитини над інтересами батьків чи інших осіб у випадку їх конфлікту. Зокрема, І. А. Кирильчук звертає увагу на те, що у сучасній судовій практиці «принцип забезпечення найкращих інтересів дитини переважає перед принципом рівності прав батьків»[1].

В українському сімейному законодавстві принцип забезпечення найкращих інтересів дитини хоча і закріплений у ст. 7 СК України, однак не отримав подальшого системного розвитку на рівні загальних положень кодексу. Фактично законодавець лише фрагментарно використовує відповідний підхід у окремих нормах, присвячених визначенню місця проживання дитини, участі батьків у вихованні, усиновленню, позбавленню батьківських прав тощо. Водночас відсутність комплексного нормативного закріплення даного принципу призводить до того, що його зміст значною мірою формується судовою практикою та доктриною.

Особливістю даних засад є також їх відносно оціночний характер. Законодавство не містить універсального визначення поняття «найкращі інтереси дитини», у зв'язку з чим їх зміст визначається з урахуванням конкретних обставин справи, віку дитини, її стану здоров'я, сімейного оточення, емоційних зв'язків та інших факторів. Саме тому відповідний принцип особливо активно використовується судами при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини, участі батьків у вихованні, позбавлення батьківських прав, усиновлення та інших категорій сімейних справ.

Певний прояв відповідного принципу простежується і у спадковому праві. Хоча книга шоста ЦК України прямо не закріплює засаду забезпечення найкращих інтересів дитини, окремі норми спадкового права спрямовані саме на посилений захист майнових інтересів малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних осіб. Насамперед це проявляється через інститут обов'язкової частки у спадщині, який обмежує свободу заповіту в інтересах найбільш соціально вразливих

[1] Кирильчук І. А. Принцип найкращого врахування інтересів дитини при визначенні місця її проживання у судовому порядку. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки».* 2023. Т. 34 (73) № 1. С. 13–19.

членів сім'ї спадкодавця. Тож у спадковому праві принцип пріоритету інтересів дитини та непрацездатних членів сім'ї проявляється переважно через механізми соціального захисту та обмеження приватної автономії спадкодавця.

У процесі рекодифікації цивільного законодавства України автором висловлювалися думки щодо доцільності закріплення принципу найкращих інтересів дитини як універсальної засади всього приватного права. Такий підхід пояснюється фактичним проявом цього принципу у низці інститутів приватного права. Насамперед це стосується положень про опіку та піклування, управління майном малолітніх та неповнолітніх осіб, відшкодування шкоди, завданої дітям, а також спадкового права. Зокрема, інститут обов'язкової частки у спадщині є очевидним прикладом обмеження приватної автономії спадкодавця в інтересах малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей. Водночас в останній редакції проєкту рекодифікованого ЦК України відповідний принцип пропонується закріпити саме на рівні книги шостої, присвяченої сімейному праву. Отже, попри очевидний міжгалузевий характер принципу найкращих інтересів дитини, проєкт поки що зберігає підхід до його сприйняття насамперед як спеціальної засади сімейного права.

Наступна засада, передбачена ст. 7 СК України, стосується регулювання сімейних відносин на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Вочевидь, що у даному випадку йдеться про одну із ключових груп загальних засад приватного права, які прямо закріплені також у ст. 3 ЦК України. При цьому якщо цивільне законодавство формулює справедливість, добросовісність та розумність як універсальні засади цивільного права, то сімейне законодавство додатково підкреслює необхідність їх реалізації відповідно до моральних засад суспільства.

Сімейне право фактично конкретизує аналізовані загальні приватноправові засади з урахуванням особливостей сімейних відносин. Це пов'язано з тим, що сімейні правовідносини значною мірою ґрунтуються не лише на юридичних, а й на морально-етичних категоріях: взаємній повазі, довірі, турботі про членів сім'ї, відповідальному батьківстві тощо. Саме тому формальне застосування норм сімейного законодавства без урахування критеріїв справедливості та добросовісності нерідко є неможливим.

Подібним чином принцип добросовісності у сімейному та спадковому праві набуває особливого змісту. Якщо у цивільному праві добросовісність переважно пов'язується з чесністю поведінки учасників цивільного обороту та неприпустимістю зловживання суб'єктивними правами, то у сімейних правовідносинах вона додатково охоплює взаємну повагу, турботу про членів сім'ї та необхідність сумлінного виконання сімейних обов'язків. У спадковому праві принцип добросовісності проявляється, зокрема, через інститут усунення від права на спадкування «негідних» спадкоємців, а також у процесі оцінки поведінки спадкоємців при реалізації спадкових прав.

Крім того, саме у сфері сімейного та спадкового права особливо помітним є посилення ролі досліджуваних засад. Значна кількість спорів, що виникають із сімейних та спадкових правовідносин, не може бути вирішена виключно шляхом формального застосування правових норм, що обумовлює необхідність звернення суду до загальних засад приватного права. У зв'язку з цим засади справедливості, добросовісності та розумності дедалі частіше виступають самостійним інструментом судового правозастосування та способом подолання прогалин у законодавстві.

У науковій літературі звертається увага на особливу роль досліджуваних засад справедливості, добросовісності та розумності саме у сфері сімейного права. Принцип добросовісності у сімейному праві набуває особливого значення через підвищений рівень особистісного елементу сімейних правовідносин та необхідність забезпечення балансу інтересів членів сім'ї. Водночас у доктрині підкреслюється, що справедливість та розумність у сімейному праві часто виступають критеріями судового розсуду при вирішенні спорів щодо поділу майна подружжя, визначення способів участі у вихованні дитини, стягнення аліментів тощо.

Окремі інститути спадкового права самі по собі є проявом принципу справедливості. Наприклад, інститут обов'язкової частки у спадщині обмежує свободу заповіту в інтересах найбільш соціально вразливих членів сім'ї спадкодавця. Аналогічно усунення «негідних» спадкоємців від права на спадкування фактично ґрунтується на ідеї добросовісності та неприпустимості отримання спадкових прав особою, яка діяла недобросовісно щодо спадкодавця або інших спадкоємців. Засада розумності яскраво проявляється при вирішенні

спорів щодо визначення додаткового строку для прийняття спадщини, а також при тлумаченні заповіту.

У процесі рекодифікації цивільного законодавства України значення відповідних засад ще більше посилюється. Так, проєкт ЦК України у ст. 3 прямо закріплює справедливість, добросовісність (*bona fides*) та розумність серед основних засад приватного права. При цьому досліджувані засади закріплюються окремо, а не групою, як це має місце в чинному ЦК України, і розміщуються не в самому кінці, а в середині переліку. Зважаючи на інтеграцію сімейного права до проєкту ЦК України, такий підхід свідчить про посилення значення загальних засад приватного права як універсальної основи регулювання як сімейних, так і спадкових правовідносин.

Зрештою, остання засада, передбачена ст. 7 СК України, стосується права кожного учасника сімейних відносин на судовий захист. Відповідний принцип є одним із фундаментальних принципів приватного права загалом та прямо закріплений також у ст. 3 ЦК України як засада судового захисту цивільного права та інтересу. На конституційному рівні право на судовий захист гарантується ст. 55 Конституції України, відповідно до якої права і свободи людини та громадянина захищаються судом.

У цивільному праві принцип судового захисту полягає у гарантованій можливості особи звернутися до суду за захистом порушеного, невизнаного або оспорюваного цивільного права чи інтересу. Водночас значення даної засади не обмежується лише доступом до суду. Вона також охоплює ефективність судового захисту, можливість застосування належного способу захисту права, виконання судового рішення та забезпечення реального поновлення порушеного права. Саме тому у сучасній доктрині право на судовий захист розглядається як одна із ключових гарантій реалізації всіх інших суб'єктивних цивільних прав.

У доктрині права звертається увага на те, що принцип судового захисту має універсальний характер та забезпечує функціонування механізму приватноправового регулювання загалом. Зокрема, О. О. Кот зазначає, що право на судовий захист є невід'ємною складовою механізму здійснення та охорони цивільних прав, а судовий захист виступає основною формою захисту приватних прав та інтересів[1].

[1] Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с. С. 192–215.

Водночас у сімейному праві принцип судового захисту набуває певної специфіки, що обумовлено особливим характером сімейних правовідносин. На відміну від класичних цивільних спорів, у сімейних справах суд нерідко виконує не лише функцію вирішення правового конфлікту, а й функцію забезпечення балансу інтересів членів сім'ї та захисту прав дитини. Саме тому у сімейному праві суд значно активніше використовує оціночні категорії, принципи справедливості, добросовісності та найкращих інтересів дитини.

Крім того, у сімейному праві право на судовий захист часто реалізується незалежно від волі окремих учасників правовідносин. Наприклад, суд може втручатися у сферу сімейних відносин з метою захисту прав дитини, навіть якщо це обмежує автономію батьків чи інших членів сім'ї. Також сімейне законодавство передбачає низку спеціальних способів судового захисту, характерних саме для сімейних правовідносин: позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини, відібрання дитини без позбавлення батьківських прав, встановлення графіку спілкування з дитиною тощо.

У процесі рекодифікації цивільного законодавства принцип судового захисту зберігає своє фундаментальне значення. Проєкт рекодифікації ЦК України продовжує розглядати судовий захист як одну із базових засад приватного права, що поширюється на всі види приватноправових відносин, у тому числі сімейні та спадкові. Такий підхід ще раз підтверджує тенденцію до формування єдиної системи засад приватного права незалежно від особливостей окремих інститутів чи підгалузей.

Окремої уваги потребує питання існування спеціальних галузевих принципів, передусім сімейного права, які не зводяться виключно до загальних засад приватного права. Як уже зазначалося, навіть в умовах рекодифікації цивільного законодавства та інтеграції сімейного права до структури ЦК України зберігається потреба у виокремленні особливих засад, обумовлених специфікою сімейних правовідносин.

Одним із таких принципів прийнято вважати принцип державної охорони сім'ї. Відповідне положення має конституційне підґрунтя, оскільки згідно зі ст. 51 Конституції України сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. На відміну від більшості загальних засад приватного права, які спрямовані насамперед на забезпечення автономії учасників приватних відносин, принцип

державної охорони сім'ї підкреслює особливу соціальну цінність сім'ї та необхідність її підтримки з боку держави.

Відповідний підхід зберігається і у процесі рекодифікації цивільного законодавства. Попри інтеграцію сімейного права до структури ЦК України, у проєкті ЦК України пропонується зберегти положення, спрямовані на забезпечення державної охорони сім'ї, дитинства, материнства та батьківства (ст. 1475). Це ще раз підтверджує, що навіть в умовах формування єдиної системи засад приватного права окремі спеціальні принципи сімейного права зберігають своє самостійне значення.

У науковій літературі до числа спеціальних принципів сімейного права нерідко відносять також принцип пріоритету сімейного виховання дитини[1]. Зокрема, відповідний підхід зустрічається у працях, присвячених захисту прав дитини та сімейному влаштуванню дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Водночас, на нашу думку, принцип пріоритету сімейного виховання не слід розглядати як загальний галузевий принцип сімейного права.

Насамперед це пояснюється тим, що відповідний принцип має значно вужчу сферу застосування та фактично стосується окремого інституту сімейного права — влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Саме тому більш коректно розглядати його як інституційний принцип сімейного права, а не як загальногалузеву засаду.

Крім того, принцип пріоритету сімейного виховання фактично виступає конкретизацією більш загального принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Якщо принцип найкращих інтересів дитини має універсальний характер та поширюється на всі сімейні правовідносини за участю дитини, то принцип пріоритету сімейного виховання конкретизує його зміст саме у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У цьому аспекті сімейне виховання розглядається законодавцем як найбільш сприятливе середовище для забезпечення гармонійного розвитку дитини та реалізації її найкращих інтересів.

---

[1] Див. напр. : Сімейне право України : підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 27–28; Сімейне право : підручник / за заг. ред. В. А. Кройтора та В. Ю. Євко. Харків, 2016. С. 22.

Поряд із засадами, які вже були предметом аналізу вище та відображені у чинному СК України, проєкт ЦК України пропонує також низку інших засад приватного права, які або взагалі прямо не закріплені у сімейному законодавстві, або не отримали належного розвитку у межах чинної системи засад цивільного та сімейного права. Саме тому доцільно окремо звернути увагу на такі засади приватного права, як приватна автономія, диспозитивність, а також недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, заборона зловживання правом.

Вказані засади значною мірою відображають сучасні тенденції розвитку європейського приватного права та спрямовані на посилення ролі добросовісності, автономії учасників приватних відносин і справедливого балансу інтересів сторін. Водночас вони мають важливе значення не лише для класичних цивільних правовідносин, а й для сфери сімейного та спадкового права, де питання добросовісності поведінки, меж здійснення суб'єктивних прав та автономії волі набувають особливої практичної ваги.

Насамперед необхідно зупинитися на засадах приватної автономії особи та диспозитивності. Чинний ЦК України прямо не використовує відповідні категорії у переліку загальних засад цивільного законодавства. Натомість у ст. 3 ЦК України закріплено таку засаду, як свобода договору, а в ст. 1 ЦК України йдеться про вільне волевиявлення учасників цивільних відносин як основу їх регулювання. Крім того, відповідно до частини третьої ст. 6 ЦК України сторони мають право врегулювати свої відносини на власний розсуд, якщо це прямо не заборонено законом та не суперечить суті відповідних відносин.

Так само диспозитивність традиційно вважається однією із фундаментальних характеристик приватного права та випливає із самої природи цивільних відносин, які ґрунтуються на юридичній рівності, автономії волі та майновій самостійності їх учасників. Засада диспозитивності зазвичай розглядається як можливість учасників приватних відносин самостійно визначати зміст своїх прав та обов'язків, обирати модель поведінки та здійснювати належні їм права на власний розсуд у межах, встановлених законом. Фактично диспозитивність у чинному цивільному законодавстві проявляється через низку положень ЦК України. Насамперед йдеться про свободу договору, можливість сторін відступати від диспозитивних норм

закону, право особи вільно здійснювати належні їй цивільні права, а також самостійно визначати способи їх захисту.

У процесі рекодифікації цивільного законодавства запропоновано концептуально ширший підхід. Так, проєкт рекодифікованого ЦК України прямо закріплює приватну автономію та диспозитивність як загальні засади приватного права. Такий підхід є цілком закономірним, оскільки категорія приватної автономії охоплює значно ширше коло явищ, ніж виключно свобода договору або вільне волевиявлення сторін. Водночас закріплення диспозитивності серед загальних засад у проєкті ЦК України значною мірою є нормативним оформленням підходів, які вже фактично існують у сучасному приватному праві.

Приватна автономія традиційно розглядається як можливість особи самостійно визначати свою поведінку у сфері приватноправових відносин та вільно здійснювати належні їй права. Вона є однією з визначальних характеристик приватного права та безпосередньо пов'язана із юридичною рівністю учасників приватних відносин і диспозитивністю правового регулювання.

На відміну від свободи договору, яка охоплює переважно сферу договірних правовідносин, приватна автономія поширюється також на односторонні правочини, здійснення суб'єктивних цивільних прав, вибір способів захисту прав, визначення особою моделі своєї поведінки у приватній сфері тощо. Саме тому закріплення приватної автономії у проєкті ЦК України свідчить про прагнення законодавця перейти від вузького договірно-орієнтованого розуміння свободи до більш комплексної концепції автономії особи у сфері приватного права.

У сімейному праві приватна автономія та диспозитивність мають певну специфіку порівняно з класичними цивільними правовідносинами. З одного боку, сучасне сімейне законодавство демонструє суттєве розширення диспозитивних засад регулювання сімейних відносин. Насамперед це проявляється у можливості укладення шлюбного договору, договорів про сплату аліментів, домовленостей щодо здійснення батьківських прав, визначення порядку користування майном подружжя тощо. Тож учасники сімейних правовідносин отримують можливість самостійно визначати зміст значної частини своїх прав та обов'язків.

Водночас приватна автономія та диспозитивність у сімейному праві не має абсолютного характеру. На відміну від класичного

цивільного права, де автономія волі сторін виступає домінуючим елементом правового регулювання, у сімейному праві вона істотно обмежується необхідністю захисту дитини, непрацездатних членів сім'ї, слабшого учасника сімейних правовідносин, а також моральними засадами суспільства. Саме цим пояснюється існування значної кількості імперативних норм сімейного права та встановлення спеціальних меж договірної свободи. Яскравим прикладом може слугувати заборона регулювати шлюбним договором немайнові відносини подружжя.

Особливого значення приватна автономія та диспозитивність набувають і у спадковому праві. Саме через спадкові правовідносини особа отримує можливість визначити юридичну долю свого майна після смерті. Можливість самостійно визначати коло спадкоємців, обсяг спадкового майна, порядок його переходу та інші умови спадкування є одним із найбільш послідовних проявів автономії волі у приватному праві загалом.

Водночас, як і у сімейному праві, автономія особи та диспозитивність у спадкових правовідносинах також не є абсолютною. Законодавець встановлює певні межі свободи заповіту, насамперед в інтересах соціально вразливих членів сім'ї спадкодавця. Саме цим пояснюється існування інституту обов'язкової частки у спадщині, який фактично обмежує свободу волевиявлення спадкодавця з метою забезпечення сімейної солідарності та соціальної справедливості.

Отже, запровадження категорії приватної автономії та диспозитивності у проєкті рекодифікованого ЦК України видається цілком обґрунтованим, оскільки дозволяє охопити значно ширше коло проявів свободи особи у приватноправових відносинах, у тому числі у сфері сімейного та спадкового права.

Окремої уваги серед засад приватного права, запропонованих у проєкті ЦК України, заслуговує принцип недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, а також пов'язана із ним заборона зловживання правом. Попри те, що чинний ЦК України прямо не формулює відповідну засаду у ст. 3, її окремі прояви вже сьогодні простежуються у положеннях цивільного законодавства та особливо активно розвиваються у судовій практиці.

Насамперед відповідний принцип безпосередньо пов'язаний із засадами добросовісності, справедливості та розумності, закріпленими у ст. 3 ЦК України. Крім того, частина третя ст. 13 ЦК України

прямо передбачає, що не допускаються дії особи, які вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Тож навіть чинне цивільне законодавство фактично виходить із неприпустимості використання суб'єктивного права всупереч його призначенню або з метою отримання неправомірної переваги.

У науковій літературі звертається увага на те, що заборона зловживання правом є однією із фундаментальних засад сучасного приватного права та безпосередньо пов'язана із принципом добросовісності. Зокрема, у цивілістичній доктрині підкреслюється, що здійснення суб'єктивного права не може суперечити його соціальному призначенню та використовуватись як інструмент завдання шкоди іншій особі або отримання неправомірної переваги[1].

Особливого розвитку відповідна засада набула саме у судовій практиці. Судова практика Верховного Суду фактично сформувала концепцію фраудаторного правочину як такого, що вчиняється на шкоду кредитору або іншій особі з використанням формально правомірних цивільно-правових конструкцій. Суди виходять із того, що особа не може використовувати формально правомірні цивільно-правові конструкції з метою уникнення виконання обов'язків перед кредиторами, приховування майна чи заподіяння шкоди іншим особам. Саме тому правочини, спрямовані на недобросовісне виведення майна або створення перешкод для реалізації прав інших осіб, можуть визнаватися фраудаторними[2].

Тож саме через судову практику концепція добросовісності та заборони отримання переваг із власної недобросовісної поведінки фактично перетворилася на один із базових принципів сучасного

[1] Див. напр. : Кот О. О. Категорія «зловживання правом» у сучасній доктрині цивільного права. *Зловживання правом : збірка статей* / за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 30–41; Спасибо-Фатеєва І. В. Зловживання правом: ще один погляд на сутність & пропозиція тестів для виявлення. *Зловживання правом :* збірка статей / за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 165–181; Крат В. І. Судова практика з питань оспорювання правочинів і застосування судом норми ст. 13 ЦК України про зловживання правом. *Зловживання правом :* збірка статей / за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. С. 291–305.

[2] Див. напр. : Постанова Великої Палати Верховного Суду від 3 липня 2019 року у справі № 369/11268/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786 (дата звернення: 12.05.2026); Постанова Великої Палати Верховного Суду від 7 вересня 2022 року у справі № 910/16579/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140913 (дата звернення: 12.05.2026).

приватного права навіть за відсутності його прямого нормативного закріплення у чинному ЦК України.

У сімейному праві відповідна засада також набуває важливого значення. Насамперед це стосується випадків недобросовісного використання сімейно-правових конструкцій з метою ухилення від виконання майнових обов'язків перед іншим із подружжя, дитиною чи кредиторами. Наприклад, у судовій практиці нерідко зустрічаються ситуації укладення фіктивних договорів поділу майна подружжя або шлюбних договорів з метою приховування майна від звернення стягнення. У відповідних випадках суди дедалі частіше застосовують саме категорії добросовісності, зловживання правом та фраудаторності правочину.

Крім того, принцип заборони зловживання правом проявляється і при здійсненні батьківських прав. Зокрема, реалізація батьківських прав всупереч інтересам дитини не допускається, а саме здійснення суб'єктивного сімейного права не може суперечити його соціальному призначенню та принципу найкращих інтересів дитини.

Певна специфіка простежується і у спадковому праві. Найбільш яскравим прикладом виступає інститут усунення від права на спадкування «негідних» спадкоємців. Фактично відповідні положення ґрунтуються саме на ідеї недопустимості отримання особою переваг у результаті власної протиправної чи недобросовісної поведінки щодо спадкодавця або інших спадкоємців. У цьому аспекті спадкове право демонструє особливо тісний зв'язок принципів добросовісності, справедливості та заборони зловживання правом.

Тож закріплення у проєкті рекодифікованого ЦК України принципу недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, а також заборони зловживання правом є закономірним результатом розвитку сучасного приватного права та узагальнення багаторічної судової практики, яка фактично вже сформувала відповідний принцип як один із фундаментальних орієнтирів правозастосування.

Підсумовуючи, чинна модель правового регулювання сімейних та спадкових відносин в Україні є неоднорідною. Сімейне право функціонує як самостійна підгалузь приватного права із власним кодифікованим актом та окремо закріпленими у ст. 7 СК України засадами регулювання сімейних відносин. Натомість спадкове право є складовою ЦК України та не містить окремого нормативно закріпленого

переліку спеціальних засад, що зумовлює застосування до спадкових правовідносин загальних засад цивільного законодавства.

Запропонований у процесі рекодифікації цивільного законодавства підхід до формування єдиної системи засад приватного права загалом відповідає сучасним тенденціям розвитку європейського приватного права. Проєкт ЦК України більш послідовно відображає систему засад приватного права порівняно з чинними ЦК України та СК України, оскільки прямо закріплює такі категорії, як приватна автономія, диспозитивність, свобода правочину, заборона зловживання правом та недопущення отримання переваг зі своєї протиправної чи недобросовісної поведінки. Водночас проєкт ЦК України значною мірою враховує сучасну судову практику та тенденції розвитку доктрини приватного права.

Сімейне та спадкове право у сучасних умовах дедалі більше демонструють посилення ролі загальних засад приватного права як універсальної основи правового регулювання та правозастосування. Саме через засади справедливості, добросовісності, розумності, приватної автономії, диспозитивності та заборони зловживання правом забезпечується подолання надмірного формалізму правового регулювання та врахування особливостей сімейних і спадкових правовідносин.

Водночас інтеграція сімейного права до структури ЦК України не усуває потреби у спеціальних галузевих та інституційних принципах, обумовлених особливостями сімейних та спадкових правовідносин. До таких засад належать, зокрема, державна охорона сім'ї, принцип найкращих інтересів дитини, свобода заповіту, а також окремі інституційні принципи сімейного й спадкового права. У зв'язку з цим у процесі рекодифікації фактично формується багаторівнева система засад: загальні засади приватного права, галузеві (підгалузеві) засади сімейного та спадкового права, а також інституційні принципи окремих правових інститутів.

Особливого значення у сучасному приватному праві набуває принцип найкращих інтересів дитини, який поступово трансформувався із спеціальної засади окремих категорій сімейних спорів у міжгалузевий правовий принцип. Його прояв простежується не лише у сімейному, а й у цивільному, спадковому та процесуальному праві. Саме тому доцільним видається закріплення принципу забезпечення найкращих інтересів дитини серед універсальних засад приватного права, а не виключно як спеціальної засади сімейного права.

Загальні засади приватного права набувають специфічного змісту у сфері сімейного та спадкового права. Це пояснюється більш тісним зв'язком відповідних правовідносин із моральними засадами суспільства, підвищеним рівнем імперативності правового регулювання, необхідністю захисту слабшого учасника правовідносин, а також поєднанням приватноправових та публічно-правових елементів. Саме тому реалізація принципів приватної автономії, диспозитивності, свободи правочину чи судового захисту у сімейному та спадковому праві істотно відрізняється від їх прояву у класичних цивільних правовідносинах.

Водночас розвиток сучасного приватного права свідчить про зростання ролі судової практики у формуванні змісту загальних засад права. Особливо це стосується принципів добросовісності, заборони зловживання правом та недопущення отримання переваг із власної протиправної поведінки. Судова практика Верховного Суду, насамперед щодо фраудаторних правочинів, фактично сформувала відповідні підходи як самостійні принципи сучасного приватного права ще до їх прямого нормативного закріплення у проєкті ЦК України.

Розділ 4

ЗАСАДИ ПРИВАТНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ

4.1. Гармонізація приватного права України з правом ЄС. Вплив acquis communautaire на систему засад

Сучасний розвиток приватного права України відбувається у складному поєднанні кількох взаємопов'язаних процесів: воєнної агресії Російської Федерації проти України, потреби повоєнного відновлення, структурної перебудови економіки, поглиблення співпраці з Європейським Союзом та підготовки до майбутнього членства України в ЄС. Саме тому гармонізація приватного права України з правом Європейського Союзу не може розглядатися лише як техніко-юридичне приведення окремих нормативно-правових актів у відповідність до acquis communautaire. Йдеться про значно ширший процес оновлення всього масиву засобів приватноправового регулювання, у тому числі принципів, методів, засобів адаптації національного та європейського правопорядків. Цей процес є обов'язковим у межах виконання покладених Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі — Угода про асоціацію), зобов'язань.

Надання Україні статусу держави — кандидата на вступ до Європейського Союзу істотно прискорило цей процес і надало йому нового змісту. Якщо у перші роки незалежності наближення українського законодавства до права ЄС сприймалося переважно як стратегічний політико-правовий орієнтир, то сьогодні воно стало необхідною умовою формування правового середовища, сумісного з внутрішнім ринком ЄС. Зокрема, ухваливши у 2000 році Програму інтеграції України до Європейського Союзу, Україна стала на шлях поступового наближення національного законодавства до acquis ЄС у всіх сферах суспільного життя. Натомість сучасний етап євроінтеграції стосується вже не загальної орієнтації на європейські стандарти, а системної підготовки до європеїзації[1] правової системи України.

[1] У європейській літературі поняття європеїзації вживають у семи площинах: географічній, соціологічній, політологічній, правовій, інституційній, макро- та мікроекономічній (Wach K. Europeizacja — próba systematyki i konceptualizacji podejść badawczych. *Horyzonty polityki*. 2013. Vol. 4. № 8. S. 19.).

Європеїзація правового порядку України є складним та системним процесом адаптації національного законодавства до правових стандартів Європейського Союзу у межах євроінтеграційного курсу держави. Цей процес охоплює гармонізацію, імплементацію та трансформацію правових норм з метою забезпечення відповідності українського правопорядку acquis (сукупності норм і принципів права ЄС)[1].

Acquis communautaire охоплює установчі договори ЄС, вторинне законодавство, рішення Суду ЄС, загальні принципи і доктрини права ЄС, міжнародні угоди, а також значний масив актів «м'якого» права. Його призначення полягає не у механічній уніфікації всіх національних правових систем, а у забезпеченні узгодженості, функціональної сумісності та передбачуваності правового простору Європейського Союзу. Для приватного права це має особливе значення, оскільки саме через правове регулювання відносин власності, зобов'язальних відносин, організаційно-правових форм юридичних осіб, відповідальності, захисту споживачів, інвестиційних та транскордонних відносин формується базова інфраструктура внутрішнього ринку.

Перед Україною, на відміну від багатьох держав Центральної та Східної Європи, постало складніше завдання європейської інтеграції. Воно відбувається не за моделлю «повернення до Європи», а за значно складнішою у політичному, інституційному та процедурному плані моделлю «входження в Європу»[2]. У цьому контексті слушною є позиція, відповідно до якої зближення законів та інших нормативних актів країн-сусідів має здійснюватися на основі спільно погоджених пріоритетів, зосереджуючись передусім на тих елементах acquis, які сприяють торгівлі та економічній інтеграції, з урахуванням економічної структури країни-партнера і стану гармонізації її законодавства із законодавством ЄС[3]. Сам процес наближення у правовій доктрині розуміють як комплекс взаємозумовлених дій, спрямованих на вироблення загального курсу правового розвитку,

---

[1] Правове забезпечення повоєнного відродження України : монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Юрінком Інтер, 2025. С. 213.

[2] Там само. С. 344.

[3] Трихліб К. О. Зміст та обсяг acquis communautaire. *Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 8 черв. 2018 р.) / за ред. Р. С. Мельника; відп. ред. Л. Ю. Малюга. Київ : Гельветика, 2018. С. 84–85.

виявлення правових відмінностей та формування загальних, спільних або єдиних юридичних правил[1].

Для приватного права така постановка питання є принциповою. Гармонізація не повинна зводитися до формального перенесення окремих європейських директив або інститутів у національне законодавство. Її метою має бути створення такого правового порядку, який одночасно відповідав би вимогам acquis ЄС, забезпечував би стабільність цивільного обороту та враховував би реальний стан української економіки. Особливої ваги це набуває в умовах війни, коли правове регулювання приватних відносин прямо впливає на здатність держави залучати інвестиції, підтримувати підприємництво, забезпечувати стійкість договірних зв'язків і формувати правові передумови для повоєнного відновлення. За оцінкою п'ятої Швидкої оцінки завданої шкоди та потреб на відновлення України, станом на 31 грудня 2025 року прямі збитки України перевищили 195 млрд дол. США, а потреби у відновленні та реконструкції на наступне десятиліття оцінені майже у 588 млрд дол. США[2].

Отже, питання гармонізації приватного права з правом ЄС має не лише інтеграційний, а й відновлювальний вимір. Ефективність міжнародних та внутрішніх інвестицій у відбудову України значною мірою залежатиме від якості приватноправових інститутів, передбачуваності договірного регулювання, стабільності режиму власності, зрозумілості організаційно-правових форм юридичних осіб та здатності правової системи забезпечувати баланс приватних і публічних інтересів. Правова система, її інститути та регулюючі акти можуть відкривати простір для інноваційної діяльності, бути до неї нейтральними або, навпаки, створювати перепони і консервувати структури, неадекватні новим реаліям[3].

---

[1] Тернавська В. М. Роль правової доктрини у процесі розвитку національних правових систем під впливом правової глобалізації. *Нове українське право*. 2022. Вип. 4. С. 59.

2¹ [2] Ukraine Fifth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA5): February 2022 — December 2025. Washington, DC : World Bank, 2026. URL: https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/c52d910e-e4f9-4bcd-9257-6867bdd89dd4 (дата звернення: 22.05.2026); Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment Released. World Bank. 23 February 2026. URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2026/02/23/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released (дата звернення: 22.05.2026).

2²

[3] Правове забезпечення повоєнного відродження України : монографія / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Юрінком Інтер, 2025. С. 181.

Гармонізація приватного права України з правом ЄС має здійснюватися з урахуванням складної природи цього процесу. З одного боку, Україна повинна забезпечити сумісність національного законодавства з acquis ЄС. З іншого, зберегти власну правову ідентичність, системність приватноправового законодавства та самостійне визначення тих юридичних конструкцій, які найкраще відповідають особливостям національного законодавства.

Це особливо важливо, оскільки навіть у межах самого Європейського Союзу приватне право не є повністю уніфікованим. Зближення законодавств держав-членів має допоміжний характер щодо основної мети — належного функціонування внутрішнього ринку ЄС[1]. На рівні права Європейського Союзу відсутня вимога однакового регулювання всіх приватноправових відносин у всіх державах-членах. Натомість переважає підхід, спрямований на вироблення спільних стандартів, мінімальних гарантій, узгодженої термінології та механізмів взаємної сумісності національних законодавств.

У цьому контексті необхідно враховувати й питання співвідношення міжнародного, європейського та національного права. Венеційська комісія, визнаючи критичну важливість реалізації міжнародного права в національній системі, водночас не виходить із безумовного верховенства міжнародного права над Конституцією або звичайним законодавством. Такий підхід не заперечує державного суверенітету і права держави самостійно визначати механізми імплементації міжнародних зобов'язань у національне законодавство[2]. Тому гармонізація приватного права України з правом ЄС має відбуватися не як відмова від власної системи права, а як її функціональне оновлення з урахуванням європейських стандартів.

Головна причина зближення національних інститутів приватного права в межах ЄС полягає у необхідності подолання конфлікту між транснаціональною природою сучасних економічних відносин і національним характером правових норм, які призначені їх

---

[1] Consolidated version of the Treaty on European Union. *Official Journal.* 2012. C 326. 26.10.2012. P. 13–390.

[2] Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри; упорядники та автори коментарів: В. Венгер, А. Заєць, Є. Звєрєв, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв. Київ, 2020. С. 25–26.

регулювати[1]. Водночас дискусія щодо можливості прийняття Європейського цивільного кодексу засвідчила складність повної уніфікації приватного права. На користь такого кодексу наводилися аргументи про забезпечення європейської соціальної моделі та наповнення реальним змістом концепції транснаціонального громадянського суспільства[2]. Натомість критики цієї ідеї слушно наголошували на неможливості заміни національних цивільних кодексів загальноєвропейським без ризику втрати правових, культурних і мовних особливостей держав — членів ЄС[3].

Саме тому реальна модель європейської гармонізації приватного права ґрунтується не на поглинанні національних систем, а на пошуку спільних підходів. Її ускладнюють різні концепції співвідношення національного і міжнародного права, відмінності між французькою, німецькою та англійською моделями договірного регулювання приватних відносин тощо[4]. За таких умов особливого значення набуває мінімальна гармонізація: на рівні директив ЄС установлюються базові стандарти, а держави-члени зберігають можливість передбачати більш детальне або жорстке регулювання з урахуванням власних правових традицій[5].

Пошук спільних підходів у європейському приватному праві зумовив появу низки модельних актів і доктринальних документів, які хоча і не завжди мають обов'язкову юридичну силу, проте істотно впливають на розвиток національних законодавств. До таких документів належать: Принципи, визначення та модельні правила європейського приватного права, Проєкт спільної системи підходів (DCFR), Принципи європейського договірного права (PECL), Принципи європейського деліктного права (PETL), Принципи

---

[1] Гармонизация договорного права / Белоусов Ю. В., Бек Ю. Б., Дыминская Е. Ю. и др. ; под ред. У. Хелльманна, С. А. Балашенко, Ю. В. Белоусова. Хмельницкий : Хмельницкий университет управления и права, 2015. С. 17.

2

[2] Collins H. Civil society and political union. Cambridge University Press, 2012. LSE Research Online. URL: http://eprints.lse.ac.uk/23446 (дата звернення: 22.05.2026).

[3] Legrand P. Against a European Civil Code. *The Modern Law Review*. 1997. № 60. P. 59.

[4] Conference «Which European contract law for the European Union?» Press Pack. Université de la Sorbonne, Paris, 23–24 October 2008. URL: http://archiveue2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/1023_droit_europeen_contrats/European_contract_law_conference_Press_kit_EN.pdf (дата звернення: 22.05.2026).

[5] Barnard C. The Substantive Law of the EU. The Four Freedoms. 2nd ed. New York : Oxford University Press, 2007. P. 600.

міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, Принципи існуючого договірного права ЄС, Принципи Європейського страхового права (PEICL) та інші акти. Їх ключова мета полягає в усуненні суперечностей між національними правопорядками держав — членів ЄС, узгодженні їх положень з acquis ЄС, формуванні єдиної термінологічної бази та подоланні проблем імплементації директив у національне законодавство[1].

Особливе місце серед цих документів посідають Принципи європейського договірного права (PECL), положення яких розроблялися як модельні правила для договірного права задля допомоги судам, арбітражам та законодавцям у випадках, коли сторони орієнтуються на *lex mercatoria* або прагнуть відійти від вузько національних моделей договірного регулювання. Структура PECL охоплює загальні та спеціальні положення договірного права, зокрема щодо надання послуг, комерційного агентування, франчайзингу, дистриб'юторських договорів, дій в чужому інтересі без доручення, оренди товарів, особистого забезпечення, купівлі-продажу, позадоговірної відповідальності, безпідставного збагачення, набуття і припинення права власності, договорів доручення, довірчого права, речового забезпечення рухомого майна, дарування[2]. Не випадково у правовій доктрині PECL розглядалися як можлива модель для гармонізації договірного права держав — членів ЄС[3].

Важливу роль у гармонізації відіграють також Принципи європейського деліктного права (PETL), які сформували спільний підхід до регулювання деліктних зобов'язань. Їх структура охоплює підстави виникнення зобов'язань унаслідок заподіяння шкоди, умови та підстави цивільно-правової відповідальності, підстави звільнення від неї, особливості відповідальності за спільно заподіяну шкоду, а також способи судового захисту, включаючи відшкодування матеріальної та компенсацію моральної шкоди. Аналогічну роль у сфері страхових відносин виконують PEICL, які містять модельні правила щодо загальних положень договору страхування, переддоговірних

[1] Діковська І. А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. С. 82.

[2] Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 53–54.

[3] Lando O., Beale H. Principles of European Contract Law, Parts I and II. P. 23–24.

обов'язків, страхового полісу, строку дії договору, страхового випадку, позовної давності, компенсаційного страхування, суброгації та страхування фіксованих сум.

Іншим важливим документом є Принципи існуючого договірного права ЄС, у яких систематизовано підходи до закріплення правового статусу споживача та підприємця, переддоговірних відносин, способів захисту порушених прав, процедури укладення договорів, відмови від договору, тлумачення та дійсності умов договору, а також виконання договірних зобов'язань. Кожна стаття цих Принципів супроводжується коментарем, що включає джерела, розвиток відповідної правової конструкції та її зміст. Саме така структура робить подібні документи корисними не лише для правозастосування, а й для рекодифікації цивільного законодавства України.

У 2003 році Європейська комісія у документі «Більш узгоджене європейське договірне право — План дій» запропонувала створити *Common Frame of Reference* як документ, що мав би містити спільні принципи, термінологію та модельні правила для використання під час створення або зміни законодавства у сфері договірних відносин[1]. Результатом цієї роботи став Проєкт спільної системи підходів (*Draft Common Frame of Reference*), структура якого охоплює загальні положення, договори та інші юридичні акти, зобов'язання і відповідні права, окремі типи договорів, дії в чужому інтересі, позадоговірні зобов'язання із заподіяння шкоди, кондиційні зобов'язання, набуття і припинення права власності, забезпечення та можливі обтяження рухомого майна, а також трасти.

Слід зазначити, що DCFR важливий не лише як технічний інструмент систематизації, а й як джерело уявлення про принципи, структуру і дух європейського приватного права. Проєкт демонструє взаємопроникнення континентальної та англо-американської правових традицій. Прикладом цього є поступове сприйняття інституту траста правовими системами романо-германської правової сім'ї. У цивільному законодавстві Молдови, зокрема, імплементація довірчого управління майном відбулася через закріплення положень про траст, відмінний від класичної фідуції. Молдовський законодавець узяв за

[1] Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 59.

основу положення Книги X DCFR, поєднавши ознаки англо-американського траста та європейської довірчої власності[1].

Окремої уваги заслуговує дискусія щодо *Common European Sales Law*. У 2011 році Європейський Парламент ухвалив резолюцію щодо можливих напрямів розвитку європейського договірного права для споживачів і бізнесу[2], після чого Європейська комісія представила пропозицію регламенту про *Common European Sales Law*. Цей інструмент мав діяти як факультативний набір єдиних правил, який сторони могли б обирати паралельно з національним договірним правом[3]. Хоча відповідна пропозиція не стала чинним регламентом і була згодом знята з активного законодавчого процесу[4], сама дискусія засвідчила прагнення ЄС шукати не лише класичні механізми гармонізації, а й добровільні правові інструменти, здатні полегшувати транскордонний цивільний оборот.

Тож вплив acquis ЄС та модельних актів європейського приватного права на українське приватне право проявляється не у витісненні національних цивілістичних принципів, а в їх функціональному оновленні. Йдеться про переосмислення таких засад, як свобода договору, диспозитивність, юридична рівність учасників цивільних відносин, добросовісність, розумність, справедливість, правова визначеність, захист слабшої сторони, пропорційність, баланс приватних і публічних інтересів, а також ефективний судовий захист.

Принципи права мають динамічну природу і формуються та видозмінюються залежно від соціально-економічних умов у

---

[1] Дектярьов В. В. Довірча власність як спосіб забезпечення виконання кредитних зобов'язань : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2025. С. 24; Дектярьов В. В. Довірча власність за законодавством Республіки Молдова: зарубіжний досвід. *Регламентація договірних відносин в умовах воєнного стану* : збірник матеріалів науково-практичного семінару для молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Київ, 5 жовтня 2023 р.). Одеса : Юридика, 2023. С. 75.

[2] European Parliament resolution of 8 June 2011 on policy options for progress towards a European Contract Law for consumers and businesses (2011/2013(INI)). *Official Journal of the European Union*. 2012. C 380E. P. 59–63. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=oj:JOC_2012_380_E_0059_01 (дата звернення: 22.05.2026).

[3] Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on a Common European Sales Law. COM(2011) 635 final. 11 October 2011. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex: 52011PC0635 (дата звернення: 22.05.2026).

[4] Common European sales law (CESL). European Parliament Legislative Train Schedule. URL: https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-connected-digital-single-market/file-common-european-sales-law (дата звернення: 22.05.2026).

суспільстві[1]. У сучасних умовах така динаміка зумовлена одночасно війною, європейською інтеграцією, цифровізацією приватноправового обороту, ускладненням договірних зв'язків, транснаціоналізацією економічних відносин і потребою у залученні інвестицій. Тому система засад приватного права України повинна зберігати національну цивілістичну основу, але водночас бути відкритою до європейських регулятивних підходів.

Визначальне значення у цьому процесі відіграє диспозитивність. Вона не лише забезпечує автономію волі учасників приватноправових відносин, а й дозволяє праву реагувати на об'єктивну неможливість нормативно врегулювати всі без винятку відносини у приватноправовій сфері. Саме диспозитивний метод правового регулювання є засобом збереження гнучкості приватного права в умовах множинності європейського, міжнародного, транснаціонального, національного правопорядків. У цьому контексті важливою є природно-правова ідея цивільного законодавства, відповідно до якої закон не стільки створює приватноправові відносини, скільки прагне наблизитися до їхньої об'єктивної правової конфігурації. Саме тому закріплені у ст. 3 ЦК України засади мають загальнообов'язковий характер і повинні враховуватися як при законотворенні, так і при вирішенні конкретних правових ситуацій[2].

Разом із диспозитивністю посилюється значення добросовісності, розумності та справедливості. У праві ЄС ці категорії мають не декларативне, а функціональне значення: вони впливають на тлумачення договорів, оцінку поведінки сторін, захист споживача, виявлення несправедливих умов договору, межі здійснення суб'єктивних прав і допустимість односторонньої зміни договірного становища. Для національного приватного права це означає поступовий перехід від формального розуміння свободи до її поєднання з вимогами відповідальної поведінки, правової визначеності та недопущення зловживання правом.

Не менш важливим є вплив принципу верховенства права. У приватноправовій сфері зазначений принцип виявляється через вимоги правової визначеності, передбачуваності судової практики,

[1] Договір як універсальна форма правового регулювання : монографія / за заг. ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. С. 95.

[2] Кузнєцова Н. С., Довгерт А. С. Цивільний кодекс України: визнані здобутки кодифікації (до 10-ї річниці чинності ЦК України). *Приватне право.* 2013. № 2. С. 16–17.

ефективного захисту суб'єктивних цивільних прав, недоторканності права власності, справедливого балансу публічних та приватних інтересів. У цьому контексті важко переоцінити значення практики Європейського суду з прав людини та позицій Венеційської комісії. Венеційська комісія у Доповіді про верховенство права виокремила складові елементи верховенства права[1], а Європейський суд з прав людини послідовно розкриває його зміст через захист фундаментальних прав людини. Як слушно з цього приводу застерігав М. І. Козюбра, неповага до принципу верховенства права та його складових неминуче призводить до вкрай негативних наслідків — порушень прав людини, владного свавілля, соціального хаосу, а зрештою — до розпаду держави[2].

Для гармонізації приватного права України з правом ЄС особливе значення має практика ЄСПЛ як джерело правового регулювання. Національні суди не можуть ігнорувати правові позиції Європейського суду у справах, аналогічних українським, незалежно від того, чи були вони ухвалені щодо України, чи щодо інших держав — членів Ради Європи. Водночас застосування практики ЄСПЛ не повинно зводитися до формального цитування окремих рішень. Вона має використовуватися у системному зв'язку з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та Конституцією України[3]. Саме тому у приватноправових відносинах ще належить повною мірою укорінити практику ЄСПЛ як джерело правового регулювання, зокрема у сфері договорів, власності, відповідальності та захисту цивільних прав[4].

Отже, методологічна основа розвитку національного приватноправового законодавства повинна ґрунтуватися на поєднанні регулятивного потенціалу, закладеного у вітчизняних цивілістичних принципах, з елементами верховенства права, практикою ЄСПЛ, законодавством ЄС, модельними актами європейського приватного

---

[1] Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of law Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри. Київ, 2020. 144 с.

[2] Козюбра М. І. Практична філософія права : монографія. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. С. 442–443.

[3] Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. С. 353.

[4] Гриняк А. Судова практика як джерело правового регулювання договірних відносин. *Приватне право і підприємництво.* 2014. Вип. 13. С. 114.

права та нормами *soft law*[1]. Такий підхід дає змогу уникнути двох крайнощів: з одного боку, ізольованого національного консерватизму, а з іншого, некритичного копіювання європейських моделей без урахування особливостей вітчизняної правової системи.

Цивільний кодекс України, що діє понад двадцять років, підтвердив своє фундаментальне значення для формування ринкової економіки та розвитку приватноправових засад регулювання майнових і зобов'язальних відносин. У доктрині слушно зазначається, що «навіть суттєві пошкодження у «тілі» кодексу не становлять для нього загрози в аспекті ефективності, оскільки він закладений на природних і гнучких правових принципах: свободі договору, диспозитивності, непорушності права власності, добросовісності, розумності та справедливості»[2]. Саме ці принципи є тим фундаментом, який зберігає стійкість приватноправового регулювання навіть в умовах масштабних політичних, економічних та безпекових потрясінь.

Водночас сучасний етап розвитку приватного права потребує не лише збереження базових засад ЦК України, а й їх змістовного оновлення. Якщо в попередні десятиліття модернізація приватноправового регулювання була переважно реакцією на внутрішні соціально-економічні трансформації, то сьогодні вона здійснюється в умовах повномасштабної війни, структурної перебудови економіки, зміни логістичних ланцюгів, зростання інвестиційних ризиків, переорієнтації ринків збуту та поступового входження України до європейського правового й економічного простору. Тому проблема оновлення приватноправового законодавства вже не може розглядатися лише як питання вдосконалення окремих нормативно-правових актів. Йдеться про системну трансформацію всього масиву приватноправового законодавства з урахуванням потреб національної стійкості, повоєнного відновлення та майбутнього членства України в Європейському Союзі.

Рекодифікація приватноправового законодавства України у цьому контексті виконує роль ключового інструменту гармонізації.

---

[1] Крупчан О., Гриняк А., Пленюк М. Договірне регулювання приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. *Право України.* 2019. № 2. С. 30.

[2] Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 28–29.

Вона має не механічно відтворювати положення європейських модельних актів, а забезпечити сумісність українського приватного права з основними європейськими підходами. Імплементація багатьох правових моделей, закріплених у DCFR, PECL, PETL, Принципах УНІДРУА та інших документах, може сприяти розв'язанню низки проблем, які постали у сфері приватноправового регулювання: вибір різних правопорядків для окремих частин договору, можливість мовчазного вибору права, відсутність вимоги про необхідний зв'язок між обраним правом і договором, розмежування дійсності домовленості про вибір права та дійсності основного договору, можливість обрання недержавного права, а також відсутність жорстких формальних вимог до угоди про вибір права[1].

Досвід держав Центральної та Східної Європи підтверджує доцільність такого підходу. У процесі оновлення Цивільного кодексу Польщі було використано окремі положення PECL, зокрема щодо укладення договору шляхом обміну стандартними умовами, відкликання оферти, акцепту зі змінами, обов'язку дотримання конфіденційності інформації, отриманої на стадії переговорів між потенційними контрагентами. У Концепції Цивільного кодексу Угорщини прямо вказувалося на необхідності урахування PECL та Принципів УНІДРУА, які отримали світове визнання і справили значний вплив на законодавство та судову практику[2]. Положення Принципів УНІДРУА, PECL та DCFR були використані при оновленні Цивільного кодексу Румунії 2011 року[3], а у Молдові — при реформуванні інституту довірчої власності та запровадженні трастоподібної конструкції[4].

Для України цей досвід є корисним не як зразок прямого копіювання, а як підтвердження того, що модельні акти європейського приватного права можуть виконувати методологічну роль при оновленні національного законодавства. Вони дають змогу уникнути

---

[1] Крупчан О., Гриняк А., Пленюк М. Договірне регулювання приватноправових відносин в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. *Право України.* 2019. № 2. С. 27.

[2] Kisfaludi A. The Influence of Harmonisation of Private Law on the Development of the Civil Law in Hungary. *Juridica International*. 2008. Vol. XIV. P. 135.

[3] Christian Alunaru, Lucian Bojin. Romania. Private Law Reform. Brno : Masaryk University, 2014. P. 246.

[4] Octavian Cazac, Vadim Taigorba. The Reform of the Moldovan Civil Code and its Impact on the Financing of Agribusiness in Moldova. 29 July 2019. URL: https://ceelegalmatters.com/moldova/11256-the-reform-of-the-moldovan-civil-code-and-its-impact-on-the-financing-of-agribusiness-in-moldova (дата звернення: 22.05.2026).

фрагментарної імплементації директив, забезпечити єдність термінології, узгодженість догматичних конструкцій і внутрішню системність приватноправового регулювання. У європейській доктрині справедливо зазначається, що інкорпорація положень директив ЄС на підставі єдиного документа, об'єднаного загальною логікою та уніфікованими поняттями, дає змогу уникнути фрагментарності та забезпечити «уніфікацію через гармонізацію»[1].

У сучасних умовах європейсько орієнтована модернізація приватноправового законодавства України повинна охоплювати кілька взаємопов'язаних напрямів. Першим із них є договірне право. У проєкті оновлення ЦК інститут договірних зобов'язань зазнав трансформації через посилення ролі договору як регулятора приватноправових відносин, розширення договірної автономії та врахування європейських підходів до переддоговірної відповідальності, електронних правочинів, несправедливих умов договору і засобів правового захисту. Саме договір сьогодні виступає не лише юридичною формою оформлення зв'язків між сторонами, а й основним інструментом гнучкого саморегулювання приватноправових відносин.

В умовах війни договірне право набуває особливого практичного значення. Український бізнес діє в умовах підвищеної невизначеності, логістичних розривів, валютних коливань, зміни ланцюгів постачання, зростання ризиків невиконання зобов'язань і необхідності оперативного перерозподілу ризиків між сторонами. Тому розвиток приватноправового законодавства має відбуватися у напрямі розширення можливостей договірного регулювання за одночасного збереження гарантій добросовісності, балансу інтересів і захисту слабшої сторони. Саме у цьому контексті істотного оновлення потребують підходи до письмової форми договору, відкликання оферти, акцепту зі змінами, непойменованих засобів правового захисту, електронного укладення договорів, звільнення від відповідальності, зміни або припинення договору у разі виникнення істотних

[1] Tacoff C. The Present State of Harmonization of Bulgarian Private Law, and Future Perspectives: Historical Development and Scope of the Private Law — Compliance with European Private Law. *Juridica International.* 2008. Vol. XIV. P. 120–121; Lando O. Some Features of the Law of Contract in the Third Millennium. *Scandinavian Studies in Law*. 2000. № 40. P. 367.

труднощів при його виконанні, захисту від недобросовісних умов і переддоговірної відповідальності *culpa in contrahendo*[1].

Другим напрямом є оновлення споживчого законодавства. Європейське приватне право приділяє особливу увагу захисту споживача як слабшої сторони. Саме тому у процесі оновлення цивільного законодавства важливого значення набувають положення про несправедливі умови договору, істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживачеві, переддоговірне розкриття інформації, особливості дистанційного укладення договорів, відповідальність підприємців за порушення інформаційних обов'язків. Такий підхід відповідає логіці численних директив ЄС, які спрямовані на підвищення стандартів захисту споживачів і водночас забезпечення довіри до транскордонного ринку.

Третім напрямом є міжнародне приватне право. В умовах європейської інтеграції та зростання кількості транскордонних приватноправових відносин особливої ваги набувають правила визначення права, що застосовується до договірних та позадоговірних зобов'язань. Їх оновлення має забезпечити передбачуваність вибору права, захист автономії сторін, узгодженість із європейськими підходами та належний баланс між свободою учасників обороту і публічним порядком України.

Четвертим напрямом є упорядкування організаційно-правових форм юридичних осіб. Для стабільного підприємницького обороту, інвестиційної привабливості та зрозумілості правового поля принципово важливими є прозорість правового статусу суб'єктів, визначеність обсягу відповідальності, порядку управління, майнової відокремленості та організаційно-правової форми. У цьому контексті обґрунтованим є повернення до чіткого, вичерпного та логічно вибудуваного переліку організаційно-правових форм юридичних осіб, узгодженого з приватноправовою природою відносин і потребами ринкової економіки.

Важливим стимулом для такого оновлення стало прийняття Закону України № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний

[1] Гриняк А. Б. Дискусійні питання оновлення глави 16 Цивільного кодексу України: зміна парадигми. *Нове українське право.* 2024. Вип. 1. С. 12.

період та об'єднань юридичних осіб»[1]. Його значення полягає не лише у припиненні дії Господарського кодексу України як окремого регулятивного масиву, а й у переході до нового етапу систематизації приватноправового законодавства. Усунення дуалізму в регулюванні майнового обороту відкриває можливості для більшої системності, зрозумілості правового статусу юридичних осіб і наближення національного законодавства до європейських підходів. У цьому ж руслі слід розглядати підтримку реформ корпоративного управління, державної та комунальної власності в межах Ukraine Facility — інструменту ЄС на 2024–2027 роки, який передбачає до 50 млрд євро стабільної та передбачуваної фінансової підтримки України для відновлення, реконструкції та модернізації[2].

П'ятим напрямом є участь держави та інших публічно-правових утворень у приватноправових відносинах. У сучасних умовах держава активно залучена до цивільного обороту як власник, замовник, інвестор, регулятор і гарант реалізації публічних інтересів. Однак, вступаючи у приватноправові відносини, вона має діяти саме як суб'єкт цивільного права, а не як носій владних повноважень. Поєднання публічної влади і приватноправового статусу породжує правову невизначеність та знижує довіру учасників обороту. Тому подальший розвиток приватноправового законодавства вимагає послідовного утвердження підходу, відповідно до якого держава, територіальні громади та інші публічно-правові утворення беруть участь у майновому обороті на засадах юридичної рівності.

За таких умов гармонізація приватного права України з правом ЄС повинна розумітися як процес поєднання трьох завдань: 1) забезпечення стійкості цивільного обороту в умовах війни; 2) формування правового середовища, сумісного з європейським внутрішнім ринком; 3) збереження внутрішньої цілісності національного цивільного законодавства. Саме поєднання цих завдань дає змогу уникнути як хаотичного накопичення фрагментарних змін, так і

1

2

[1] Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4196-20 (дата звернення: 22.05.2026).

[2] The Ukraine Facility. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/topics/eu-solidarity-ukraine/eu-assistance-ukraine/ukraine-facility_en (дата звернення: 22.05.2026).

формальної імплементації acquis ЄС без реального впливу на якість правового регулювання.

У цьому сенсі європейська інтеграція є для України не лише зовнішнім зобов'язанням, а й можливістю впорядкувати систему законодавства, усунути застарілі конструкції, подолати дублювання і колізії, посилити роль приватноправових засад та створити належні правові умови для інвестиційного відновлення. При цьому важливо, щоб гармонізація не перетворилася на пряму трансплантацію європейських моделей без урахування особливостей національного комерційного обороту, рівня економічного розвитку, інституційної готовності суб'єктів ринку та наслідків війни. Ефективна євроінтеграція можлива лише за умови поєднання правової адаптації з українськими реаліями.

Сучасний розвиток приватноправового законодавства України повинен ґрунтуватися на трьох взаємопов'язаних засадах. По-перше, на забезпеченні стійкості економіки в умовах війни, що потребує правової адаптивності, оперативності та здатності права реагувати на надзвичайні виклики. По-друге, на системній гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу, причому не формальній, а змістовній, зорієнтованій на реальну сумісність українського правопорядку з європейським внутрішнім ринком. По-третє, на поглибленні приватноправових засад регулювання відносин, насамперед через посилення договірної автономії, утвердження юридичної рівності сторін і усунення нормативних колізій.

Підсумовуючи, слід наголосити, що гармонізація приватного права України з правом Європейського Союзу є не одноразовим актом адаптації, а тривалим процесом системного оновлення приватноправового законодавства. Її зміст полягає не у механічному копіюванні acquis ЄС, а у формуванні такої системи приватного права, яка зберігає національну цивілістичну основу, водночас є сумісною з європейськими регулятивними підходами, забезпечує правову визначеність, стабільність обороту, захист слабшої сторони, добросовісність, справедливість і ефективний судовий захист.

Вплив acquis communautaire на систему засад приватного права України проявляється у функціональному оновленні класичних принципів цивільного права. Свобода договору дедалі більше поєднується з вимогами добросовісності та захисту слабшої сторони; диспозитивність із необхідністю правової визначеності; автономія волі з відповідальністю за недобросовісну поведінку; рівність сторін

з вимогою недопущення використання публічної влади у цивільному обороті; захист права власності з європейськими стандартами пропорційності та справедливого балансу.

Рекодифікація цивільного законодавства України має стати основним інструментом такої гармонізації. Вона повинна забезпечити не фрагментарне включення окремих європейських положень, а цілісне оновлення приватноправових інститутів договору, юридичних осіб, речових прав, зобов'язань, споживчого права, міжнародного приватного права, участі держави у приватноправових відносинах. Саме такий підхід дасть змогу поєднати потреби воєнної стійкості, повоєнного відновлення та майбутнього членства України в Європейському Союзі.

4.2. Приватне право в цифровому середовищі: нові виклики для принципів юридичної визначеності та ідентифікації

Широке застосування цифрових технологій істотно вплинуло на стан суспільних відносин, надаючи всім їхнім складовим (суб'єктам, об'єктам, формам взаємодії, відповідальності тощо) своєрідного забарвлення, що, однак, забезпечує протилежні за наслідками ефекти. Так, значно більша ефективність розвитку цих відносин завдяки застосуванню цифрових технологій в ракурсі грандіозних можливостей досягнення бажаного для суспільства та його членів ефекту, має дві сторони: *позитивну* (якщо зазначені технології використовуються на благо) і *негативну* (у разі застосування цих технологій з шкідливою для суспільства та його членів метою або без урахування ризиків їх застосування, частина яких не завжди виявляється при розробці новітніх технологій, що становить небезпеку не лише для окремих приватних осіб, а й для суспільства в цілому)[1]. Швидкість розвитку відносин цифровізації та домінування на перших її етапах теорії про свободу кіберпростору[2] (що досі має своїх прихильників[3]) і, відповідно, шкідливості державного втручання в регулювання цих відносин спричинили розрив між темпами їхнього (відносин) розвитку та правового їх регулювання, яке, слід зазначити, протягом останнього десятиліття істотно посилилося як на транснаціональному (в межах, зокрема, ЄС), так і національному (Україна) рівнях.

Усі ризики цифровізації, як і її переваги, важко визначити з огляду на появу нових в міру вдосконалення практики застосування

[1] Найкращі програмісти світу заговорили про кінець світу через ШІ — лишилося два роки. URL: https://novosti-n.org/ua/analitic/Najkrashhi-programisty-svitu-zagovoryly-prokinecz-svitu-cherez-II-lyshylosya-dva-roky-6045 (дата звернення: 15.02.2026).

[2] Декларація незалежності кіберпростору. URL: https://ccl.org.ua/positions/deklaracziya-nezalezhnosti-kiberprostoru/ (дата звернення: 04.04.2026).

[3] Про тенденцію «упевненості у перевагах ІТ-засобів впорядкування над правовим регулюванням відносин, пов'язаних з ІТ» див. : ІТ-право: теорія і практика : навч. посіб. / авт. кол.; за ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. 2-е вид., випр. та доп. Одеса : Фенікс, 2019. С. 83–84.

цифрових технологій. Проте значну їх частину, що вже проявилася, можна назвати[1]:

– зловживання цифровими технологіями на шкоду суспільному благу та окремим особам / їх групам, в тому числі кіберзлочинність; *кібертероризм* і *кібершпіонаж*[2];

– транснаціональний характер таких зловживань (кіберзлочинності), що, по-перше, створює проблеми при виявленні порушників та притягненні їх до відповідальності, а, по-друге, вимагає пошуку на міжнародному рівні ефективних правових засобів регулювання та правозастосування;

– зміни умов конкуренції на товарних ринках, де використовуються цифрові платформи, застосовуються нові способи конкурентної боротьби, невідомі традиційній аналоговій економіці і досі не враховані законодавцем, що негативно позначається на стані конкуренції і становищі споживачів[3];

– погіршення стану клімату внаслідок збільшення вуглецевого сліду від функціонування електронних комунікацій і відповідних пристроїв, майнингу криптовалюти з огляду на використання при цьому великих обсягів електроенергії, що виробляється в сучасний період переважно з невідновлювальних джерел (нафти, газу, вугілля, деревини), посилюючи зміну клімату[4];

1¹ [1] Тут і надалі наводяться результати дослідження, оприлюдненого в працях: О. Вінник. Право цифрової економіки : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака. 2021. 345 с.; О. Вінник. Право цифрової економіки України : навчальний посібник. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. 270 с. URL: https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/630; О. Вінник. Цифрова економіка в ракурсі захисту прав споживачів та підтримання справедливої конкуренції в ринковому середовищі. *Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво»,* 2025, Вип. 25. С. 17–24. DOI: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.2. URL: http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2025/2.pdf

1² 2

[2] Маркевич Катерина. Не позитивами єдиними. Які небезпеки криються за цифровізацією. URL: https://razumkov.org.ua/statti/ne-pozytyvamy-iedynymy-yaki-nebezpeky-kryiutsia-za-tsyfrovizatsiieiu (дата звернення: 10.04.2026).

[3] Вінник О. Цифрова економіка в ракурсі захисту прав споживачів та підтримання справедливої конкуренції в ринковому середовищі.

4

[4] Маркевич Катерина. Вуглецевий слід цифровізації. Разумков центр. 26 липня 2021. URL: https://razumkov.org.ua/statti/vugletsevyi-slid-tsyfrovizatsii (дата звернення: 13.08.2022). Н. Р. Малишева, О. М. Вінник. Екологія, економіка, цифровізація: правові проблеми взаємодії. *Вісник НАПрН України.* 2022. № 2. С. 238–260. DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-2-238.

– недостатній рівень дослідження наслідків використання цифрових технологій (штучного інтелекту, роботів тощо), що може загрожувати втратою контролю з боку людини за їх використанням;

– розрив між розвитком застосування цифрових технологій та правовим регулюванням пов'язаних з цим відносин, наслідком чого є брак адекватних загрозам цифровізації ефективних правових механізмів для забезпечення соціального спрямування цього процесу;

– залежність електронних комунікацій від серйозних природних катаклізмів (збурень на Сонці, зокрема) і, не виключено, від застосування шкідливого програмного забезпечення, що може вивести з ладу відповідні комунікації, призвести до втрати великого масиву інформації, яка зберігається в електронному вигляді;

– загроза приватності (несанкціонований доступ до персональних даних, ризик втрати конфіденційності, втручання в приватне життя, поширення новітніх методів маніпулювання свідомістю та ін.)[1];

– підвищення рівня безробіття у зв'язку з розвитком автоматизації різних процесів, використання робототехніки[2];

– поширення новітніх методів маніпулювання свідомістю попри збільшення можливості для свободи слова, поширення інформації та обміну нею, «з'являються ризики поширення неточної інформації та нестача прозорості, через яку населення не є повноправними учасниками інформаційних потоків, відбувається відмова від власної думки на користь групового мислення та загострення поляризації поглядів»[3];

– посилення ризиків цифровізації в міру вдосконалення цифрових технологій, їхньої поширеності та водночас — недостатнього дослідження не лише позитивних, а й негативних наслідків їхнього використання для людства, окремих осіб (так, вдосконалення використання штучного інтелекту (ШІ) з огляду на брак можливостей контролю за ним викликає сильне занепокоєння щодо пов'язаних з цим негативних наслідків для людства[4]).

---

[1] Маркевич Катерина. Не позитивами єдиними. Які небезпеки криються за цифровізацією. URL: https://razumkov.org.ua/statti/ne-pozytyvamy-iedynymy-yaki-nebezpeky-kryiutsia-za-tsyfrovizatsiieiu (дата звернення: 10.04.2026).

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Найкращі програмісти світу заговорили про кінець світу через ШІ — лишилося два роки. URL: https://novosti-n.org/ua/analitic/Najkrashhi-programisty-svitu-zagovoryly-pro-kinecz-svitu-cherez-II-lyshylosya-dva-roky-6045 (дата звернення: 15.02.2026).

Цей перелік можна продовжувати (і з часом він буде збільшуватися), як і зростання переваг, пов'язаних із використанням цифрових технологій в усіх сферах суспільного і більшості сфер приватного життя.

Пов'язані з цифровізацією зміни в суспільних відносинах колосальні і охоплюють всі їх складові: суб'єктний та об'єктний склад, форми взаємодії тощо. З'явилися нові поняття (цифровий статус суб'єктів суспільних, в тому числі цивільних, відносин; цифрові компетенції осіб, що надають цифрові послуги; цифровий контент; цифрові послуги; цифрова економіка; цифрова справедливість; кіберзахист тощо) і, відповідно, необхідність їх визначення і правового закріплення.

Звісно, що це зумовило реакцію (хоча і дещо запізнілу) законодавців щодо визначення особливостей регулювання пов'язаних з цифровізацією (використанням цифрових технологій) суспільних відносин. Так, станом на кінець законодавчого терміну 2019–2024 років протягом цього періоду було прийнято 101 акт ЄС, пов'язаний із цифровізацією, а ще 24 перебували у процесі розробки або на стадії планування[1] (загалом налічується приблизно 500 актів права ЄС, що стосуються цифровізації). З огляду на складність орієнтування в такому великому масиві актів законодавства ЄС переходить від створення нових законів до їхньої гармонізації та спрощення через механізм його перевірки «*Digital Fitness Check*», щоб усунути дублювання різними актами. Запропонований Європейською комісією у листопаді 2025 року «Цифровий омнібус» (*EU Digital Omnibus*) — законодавча ініціатива, що передбачає цільове оновлення чинних правил щодо даних, кібербезпеки та штучного інтелекту, спрямовані на зменшення дублювання, але із збереженням при цьому високих стандартів основних прав, захисту даних та інновацій. У такий спосіб планується зробити законодавство ЄС зрозумілішим та легшим для застосування на практиці. Для цього Єврокомісія після розгляду пропозицій зацікавлених сторін розпочала Перевірку цифрової придатності (*EU Digital Fitness Check*) — більш ґрунтовну оцінку стану правового регулювання, яка враховує взаємодію цифрових

[1] EU Digital Laws Report 2025. URL: https://iapp.org/resources/article/eu-digital-laws-report (дата звернення: 29.04.2026). EU Digital Fitness Check. URL: https://www.cep.eu/eu-topics/details/eu-digital-fitness-check.html (дата звернення: 17.05.2026); EU update on the Digital Omnibus: simplifying the European digital rulebook. URL: https://data.europa.eu/en/news-events/news/eu-digital-omnibus-update-simplifying-europes-digital-rulebook (дата звернення: 29.04.2026).

актів ЄС та вплив закріплених ними положень на суспільні відносини та їхніх учасників з метою визначення кола правил, що є «ефективними та придатними для використання в швидкозмінному цифровому середовищі»[1].

Українське законодавство, що регулює пов'язані з цифровізацією відносини, також досить громіздке, але на слушну думку одного з дослідників цієї сфери (В. Гедікова[2]), більшість актів стосується внесення змін і доповнень в чинні (або нової редакції деяких з них), серед яких закони: «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах»[3], «Про доступ до публічної інформації»[4], «Про державну підтримку розвитку індустрії програмної продукції»[5], «Про електронні документи та електронний документообіг»[6], «Про електронну комерцію»[7], «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги»[8], «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»[9], «Про

[1] EU Digital Laws Report 2025. URL: https://iapp.org/resources/article/eu-digital-laws-report (дата звернення: 29.04.2026). EU Digital Fitness Check. URL: https://www.cep.eu/eu-topics/details/eu-digital-fitness-check.html (дата звернення: 17.05.2026); EU update on the Digital Omnibus: simplifying the European digital rulebook. URL: https://data.europa.eu/en/news-events/news/eu-digital-omnibus-update-simplifying-europes-digital-rulebook (дата звернення: 29.04.2026).

[2] Гедіков В. Загальний аналіз нормативно-правових актів у сфері цифровізації в Україні. *Юридичний вісник*. 2024. № 3. С. 54–61. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2024.7. URL: https://yurvisnyk.in.ua/v3_2024/9.pdf.

[3] Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[4] Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[5] Про державну підтримку розвитку індустрії програмної продукції : Закон України від 16.10.2012 № 5450-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5450-17#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[6] Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[7] Про електронну комерцію : Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[8] Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[9] Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text (дата звернення: 04.04.2026).

електронні комунікації»[1], «Про інформацію»[2], «Про хмарні послуги»[3], «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні»[4], «Про Національну програму інформатизації»[5]; «Про захист прав споживачів»[6], «Про публічні електронні реєстри»[7], «Про віртуальні активи»[8], «Про цифровий контент та цифрові послуги»[9], низка підзаконних нормативно-правових актів, серед яких постанови[10] та розпорядження Кабінету Міністрів України[11].

---

[1] Про електронні комунікації : Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[2] Про інформацію : Закон України від 02.10.2022 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[3] Про хмарні послуги : Закон України від 17.02.2022 № 2075-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2075-20#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[4] Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[5] Про Національну програму інформатизації : Закон України від 01.12.2022 № 2807-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text (дата звернення: 04.04.2026).

[6] Про захист прав споживачів : Закон України від 10.06.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text (дата звернення: 18.01.2026).

[7] Про публічні електронні реєстри : Закон України від 18 листопада 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text (дата звернення: 02.04.2026).

[8] Про віртуальні активи : Закон України від 17 лютого 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text (дата звернення: 08.11.2025).

[9] Про цифровий контент та цифрові послуги : Закон України від 10 серпня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text (дата звернення: 02.04.2026).

[10] Питання Міністерства цифрової трансформації : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.09.2019 № 856. URL: https://zakon.rada.gov.ua; Питання Єдиного державного вебпорталу цифрової освіти «Дія. Освіта» : Постанова КМУ від 10.03.2021 № 184. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/184-2021-%D0%BF#Text; Деякі питання цифровізації діяльності державних органів : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.12.2023 № 1317. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2023-%D0%BF#Text; Про реалізацію експериментального проєкту щодо оптимізації та цифровізації соціальних послуг у сфері зайнятості населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 жовтня 2025 року № 1403. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-2025-%D0%BF#Text (дата звернення: 14.04.2026) та інші.

[11] Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-%D1%80#Text; Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках :

Громіздкість цього законодавства, відсутність єдиного стрижня, складність сприйняття його положень не лише для пересічних цифрових користувачів та споживачів, а й значної частини суб'єктів електронного бізнесу зумовлює необхідність його оптимізації, зокрема шляхом кодифікації, про що згадувалося ще в 2020 р. у Верховній Раді України[1] та в працях дослідників[2]. Водночас навіть у разі такої кодифікації навряд чи вдасться уникнути прогалин з огляду на стрімкий розвиток відносин, пов'язаних з використанням цифрових технологій, у зв'язку з чим цілком слушною є думка О. Гончаренко щодо ролі саморегулювання в цій сфері, яке має забезпечити усунення прогалин за допомогою прийняття етичних кодексів для суб'єктів цифрової економіки[3].

В обґрунтування згаданої пропозиції щодо кодифікації законодавства про цифровізацію варто зосередитися на особливостях суспільних відносин, що зазнали впливу цифрових технологій. Такий вплив є всеохоплюючим, позначається на всіх складових суспільних відносин, які набувають особливих, раніше невідомих, рис.

Варто почати з суб'єктного складу, який традиційно включає фізичних та юридичних осіб, що функціонують як на базі приватної, так і публічної (держави, територіальних громад) власності. Усі ці особи набувають особливого статусу як суб'єкти цифровізованих відносин внаслідок реалізації своїх цифрових прав, цифрових правомірних інтересів та цифрових можливостей для досягнення поставленої мети (організації інтернет-торгівлі, укладення угод в цифровому форматі, оплати товарів / робіт / послуг з використанням онлайн-платежів, вчиненні реєстраційних процедур тощо).

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1351-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-р#Text (дата звернення: 14.02.2025) та інші.

[1] Стефанчук анонсував медичний і цифровий кодекси (25 лютого 2020 р.). URL: https://lb.ua/news/2020/02/25/450867_stefanchuk_anonsiroval_meditsinskiy.html (дата звернення: 10.04.2026).

[2] Вінник О. Право цифрової економіки : монографія. С. 264; Омельченко А. В. Стан та перспективи розвитку законодавства України у сфері цифрової економіки та цифрового суспільства. *Київський часопис права.* 2021. № 2. С. 66–71 (С. 70).

[3] Гончаренко О. М. Саморегулювання цифрової економіки в умовах правового режиму воєнного стану: кодекси етики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 292– 297. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.43

Водночас з'являються групи суб'єктів підприємництва та/або інших заінтересованих осіб, що використовують спільно один інтернет-ресурс (вебсайт, інтернет-магазин, цифрову платформу тощо). Таку групу нерідко сприймають (особливо споживачі) як одну особу, хоча відносини між ними ґрунтуються на договірних засадах, але без оформлення організаційної єдності такої групи в якості юридичної особи (В. Малойван[1]). Утворення на зразок кластерів, технопарків, створені на підставі договору про спільну діяльність, технологічні платформи тощо мають договірний характер, виконуючи роль комунікаційних майданчиків для взаємодії бізнесу, науки, споживачів та держави для інфраструктурного забезпечення інвестиційної діяльності[2].

Поява та поширення штучного інтелекту (ШІ) з його грандіозними можливостями (хоча і з пов'язаними з цим ризиками[3]) викликало появу пропозицій наділення ШІ статусом віртуального суб'єкта. Проте це стосується, як зауважує К. Г. Некіт[4], лише певних категорій ШІ та наділених ним роботів. «Потенційним суб'єктом цивільних відносин, — вважає К. Г. Некіт, — може бути робот, інтегрований із загальним штучним інтелектом, який має можливості самостійно вирішувати складні інтелектуальні завдання»[5]. Подібної думки дотримується і М. Стефанчук, вважаючи, що «поняття «електронна особа» може бути застосоване винятково до роботів із певними характеристиками, зумовленими наділенням їх штучним суперінтелектом, які свідчитимуть про їхню здатність самостійно діяти в рамках суспільних правовідносин, а отже, бути носіями специфічних прав

---

[1] Малойван В. В. Нетипові суб'єкти інноваційної інфраструктури: постановка питання. *Цифрові трансформації України 2020: виклики та реалії* : зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 1 за матеріалами круглого столу, 18 верес. 2020 р. Електрон. вид. Харків, 2020. С. 101–107. URL: https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/ade2ecc9-3a38-456c-8e00-e4feb3cd2b26/content/ (дата звернення: 03.04 2026).

[2] Малойван В. В. Нетипові суб'єкти інноваційної інфраструктури: постановка питання. С. 102–103.

3

[3] ШІ-агент за кілька секунд видалив базу даних стартапу разом із резервними копіями. URL: https://prostomob.com/273383-shi-agent-za-kilka-sekund-vydalyv-bazu-danyh-startapu-razom-iz-rezervnymy-kopiyamy (дата звернення: 29.04.2026).

[4] Некіт К. Г. Суб'єкти права приватної власності в інформаційному суспільстві. *Lex Portus* : юрид. наук. журн. редкол. НУ «ОЮА», ГО «МА Святий Миколай». Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. № 2. С. 128–141. (С. 139).

[5] Там само. С. 140.

і обов'язків»[1]. Попри спірність цієї точки зору її не можна ігнорувати, про що свідчить і Резолюція Європарламенту щодо норм цивільного права про робототехніку від 16.02.2017 (2015/2013(INL)[2], у якій, зокрема, містяться пропозиції до Європейської комісії створити специфічний легальний статус для роботів, щоб принаймні найбільш досконалі автономні роботи мали статус «електронної особистості» (електронної особи), відповідальної за заподіяну ними шкоду, а також, можливо, застосовувати категорію електронних осіб до випадків, коли роботи приймають автономні рішення або незалежно (очевидно, мається на увазі самостійно — без волі на те володільця) вступають у відносини із третіми особами[3].

Погоджуючись зі слушністю низки пропозицій, що містяться в Резолюції Європейського Парламенту від 16 лютого 2017 року (щодо: вирішальності питання про цивільну відповідальність за шкоду, завдану роботами, яке потребує аналізу та вирішення на рівні Союзу, — п. 49; кращого розуміння спільної основи, необхідної для спільної діяльності людини та робота, яка повинна базуватися на двох основних взаємозалежних відносинах, а саме: передбачуваності та керованості — п. 50; можливого розв'язання проблеми розподілу відповідальності за шкоду, завдану дедалі більш автономними роботами, яким може бути обов'язкова система страхування, як це вже є, наприклад, з автомобілями, — п. 57; така система страхування може бути доповнена фондом, щоб забезпечити можливість відшкодування збитків у випадках відсутності страхового покриття, — п. 58 та ін.), варто підкреслити виключну важливість врегулювання відносин з використанням / участю ШІ, робототехніки та наслідків для суспільства, його членів, а в цілому — для людства з урахуванням принципів, закріплених в Білій книзі про ШІ[4]. Водночас зазначені пропозиції щодо

[1] Стефанчук М. О. Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.03. Київ, 2020. С. 6.

[2] European Parliament resolution of 16 February 2017 with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics (2015/2103(INL)). URL: https://lnk.ua/inIJX4Fyx (дата звернення: 04.04.2026).

[3] Там само.

[4] WHITE PAPER On Artificial Intelligence — A European approach to excellence and trust. EUROPEAN COMMISSION Brussels, 19.2.2020 COM(2020) 65 final. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf (дата звернення: 10.06.2025).

наділення ШІ та роботів з інтегрованим ШІ статусом особи (хоч і віртуальної) не підтримуються значною частиною дослідників, які цілком слушно вважають відповідальними за наслідки, пов'язані із застосуванням ШІ, осіб, що його використали[1].

Надання згаданого статусу ШІ поки що не знайшло відповідного відгуку в актах ЄС, натомість було прийнято Регламент 2024/1689 про штучний інтелект (AI Act)[2], що регулює використання ШІ залежно від ступеня ризику, включно з встановленням заборони застосування ШІ неприйнятного ризику з покладенням відповідальності на особу, що його (ШІ) використовує.

Повертаючись до загальної характеристики суб'єктного складу цифровізованих відносин, варто зазначити, що поки що він залишається стабільним стосовно категорій осіб (фізичні та юридичні особи), проте вони набули нових характеристик, використовуючи в своїй діяльності цифрові технології / цифрові ресурси — онлайн-сервіси, що забезпечують взаємодію з іншими суб'єктами (цифрові платформи, чат-боти, штучний інтелект тощо).

Особливості суб'єктного складу, зумовленого впливом цифрових технологій, можна побачити на учасниках відносин цифрової економіки (далі — ЦЕ). До традиційних учасників (тобто притаманних для аналогової економіки), що функціонують на ринках ЦЕ, належать:

– суб'єкти господарювання / підприємництва зі статусом індивідуального підприємця (фізичної особи) та чи організації — юридичної особи;

– суб'єкти організаційно-господарських повноважень: уповноважені органи; саморегулівні організації суб'єктів господарювання;

1

[1] Іваній О. М. Впровадження штучного інтелекту та цифрових технологій у сфері наукової діяльності: проблеми та шляхи правового регулювання. Штучний інтелект, сучасні технології та право в Україні : монографія [Електронне видання] / за заг. ред.: О. А. Костенка ; Держ. наук. установа «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України». Київ; Одеса : Фенікс, 2026. С. 269–285. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/2100_monografiya_finish.pdf; Єфремова К. В. Правове регулювання штучного інтелекту в епоху цифрової економіки. *Приватне право і підприємництво.* 2020. Вип. 20. С. 141–145.

[2] Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689 (дата звернення: 06.04.2026).

господарські об'єднання, власники майна господарських організацій / власники контрольних пакетів акцій чи відповідної частки в статутному капіталі / майні господарських товариств;

– користувачі зі статусом юридичної особи чи індивідуального підприємця, які використовують для своєї професійної чи бізнес-діяльності товари, роботи, послуги, що виробляються / виконуються / надаються зазначеними суб'єктами господарювання;

– споживачі в традиційному розумінні (тобто громадяни, більшість з яких в сучасний період використовує електронні ресурси для власних потреб, не пов'язаних з підприємницькою діяльністю); їх правове становище визначається переважно актами цивільного законодавства; це ключова категорія учасників відносин у сфері господарювання, без якої втрачає сенс і сама економіка, оскільки функціонує для забезпечення економічних / господарських потреб не лише всієї країни та її регіонів, але насамперед — пересічних громадян-споживачів як членів громадянського суспільства і його найчисленнішої складової, яка забезпечує прибутковість бізнесу, замовляючи та оплачуючи вироблені ним товари / роботи / послуги за ціною, що значно перевищує їхню собівартість.

Крім згаданих груп суб'єктів господарювання / підприємництва і появи так званих віртуальних підприємств (не оформленої в традиційному розумінні групи суб'єктів підприємництва без її реєстрації як юридичної особи, але з використанням одного для групи цифрового ресурсу — вебсайт чи цифрова платформа, що нерідко створює у споживача впевненість, що він має справу з однією особою, а не групою осіб, з відповідними проблемами для споживача щодо захисту своїх прав та правомірних інтересів у разі їх порушення у відносинах з учасниками такої групи), сфера економіки поповнилася *суб'єктами цифрового бізнесу* — особами (фізичними, а в більшості випадків — юридичними), що спеціалізуються на наданні цифрових послуг, створенні віртуальних об'єктів, комп'ютерних програм, комп'ютерних ігор тощо, а також їх об'єднаннями та саморегулівними організаціями (Інтернет Асоціація[1] та ін.), що діють як суб'єкти організаційно-господарських повноважень цифрового бізнесу.

У сфері економіки зростає частка суб'єктів ІТ-бізнесу, спеціалізацією яких є створення, використання та/або обслуговування цифрових

[1] Інтернет Асоціація України (ІнАУ). URL: https://inau.ua/ (дата звернення: 05.04.2026).

ресурсів, надання різного роду електронних послуг (електронних комунікаційних, електронних довірчих, хмарних, пов'язаних з майнінгом та обігом криптовалют, електронної комерції тощо). Серед таких суб'єктів: ІТ-компанії (створюють програмне забезпечення, хмарні сервіси, додатки), провайдери цифрових платформ, інтернет-провайдери та оператори зв'язку (забезпечують інфраструктуру) та ін. Особливості правового статусу частини з них визначається законами:

– «Про електронні комунікації» — щодо: *операторів електронних комунікацій* (суб'єкт господарювання / СГ, який володіє, здійснює експлуатацію та управління електронними комунікаційними мережами та/або пов'язаними засобами), *постачальників електронних комунікаційних мереж* (СГ, який надає послуги доступу до електронної комунікаційної мережі, що знаходиться в його володінні, та до пов'язаних з нею засобів, або з використанням віртуальних мереж), *постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг із значним ринковим впливом* (постачальник, який самостійно або разом з іншими суб'єктами господарювання займає на ринку електронних комунікацій становище, еквівалентне домінуючому, а саме має економічний потенціал, який дає змогу діяти на ринку переважно незалежно від конкурентів і кінцевих користувачів), *постачальників електронних комунікаційних послуг* (СГ, який фактично надає та/або має право надавати електронні комунікаційні послуги на власних мережах та/або на мережах інших постачальників електронних комунікаційних послуг) та ін.;

– «Про віртуальні активи» — щодо *постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів*, які провадять в інтересах третіх осіб один або декілька з таких видів діяльності: зберігання або адміністрування віртуальних активів чи ключів віртуальних активів; обмін віртуальних активів; переказ віртуальних активів; надання посередницьких послуг, пов'язаних з віртуальними активами;

– «Про хмарні послуги» — щодо *надавача хмарних послуг* (юридична особа або фізична особа — підприємець, яка надає одну або більше хмарних послуг самостійно або спільно з іншими надавачами хмарних послуг);

– «Про стимулювання розвитку цифрової економіки» — щодо суб'єктів Дія Сіті (мають відповідати низці вимог: наявність статусу юридичної особи; здійснення певних, визначених Законом, видів діяльності стосовно ІТ-бізнесу: комп'ютерне програмування, консультування з питань інформатизації, діяльність із керування

комп'ютерним устаткуванням, видання комп'ютерних ігор та інших програм, надання програмних продуктів у режимі онлайн, освітня діяльність у галузі ІТ, кібербезпека тощо; включення до реєстру резидентів Дія Сіті; мають дотримуватися вимог щодо мінімальної кількості працівників та гіг-спеціалістів, мінімального розміру місячної винагороди останнім; особливості правового регулювання корпоративних відносин резидента Дія Сіті та ін.).

Важливою категорією суб'єктів господарювання у сфері ЦЕ є ті з них (зазвичай це колишні суб'єкти аналогової економіки), які використовують для забезпечення своєї діяльності цифрові ресурси, але основним видом діяльності яких є вироблення традиційних (в речовій формі) товарів / продукції, надання традиційних послуг чи виконання робіт (перевезення, прибирання, ремонт побутової техніки тощо), замовлення та/або оплата яких може здійснюватися дистанційно, в тому числі через мережу «Інтернет».

Суб'єкти, що забезпечують виконання ***організаційно-господарських повноважень*** у сфері ЦЕ. До їх числа належать як традиційні (Мінекономіки[1], наприклад), так і наділені комплексом повноважень, пов'язаних з цифровізацією (ключовими представниками яких є Міністерство цифрової трансформації України (Мінцифри)[2], Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій,[3] та ін.), а також саморегулівні організації ІТ-бізнесу на зразок Інтернет Асоціації[4], об'єднання суб'єктів господарювання у сфері ІТ-бізнесу зі статусом юридичної особи, створені для координації діяльності підприємств-учасників.

[1] Було перейменовано з Міністерства економіки України на Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 21 липня 2025 р. № 903. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/903-2025-%D0%BF#Text (дата звернення: 18.05.2026).

[2] Положення про Міністерство цифрової трансформації України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP190856.html (дата звернення: 21.04.2026).

[3] Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку : Закон України від 16.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1971-20#Text (дата звернення: 23.12.2025).

[4] Інтернет Асоціація України (ІнАУ). URL: https://inau.ua/ (дата звернення: 05.04.2026).

Важливою категорією *суб'єктів відносин ЦЕ є* ***користувачі*** та ***споживачі*** *електронних / цифрових послуг* (включно із замовленням традиційних товарів через мережу, але їх оплатою, як і комунальних та інших послуг, в режимі онлайн, використанням цифрових гаманців тощо) та *товарів, що існують в цифровому форматі / на цифрових носіях* (комп'ютерні програми, засоби комп'ютерного захисту, відео- та аудіопродукція та ін.). Зазначені особи є найбільш вразливими, вступаючи у відносини з суб'єктами підприємництва на цифрових та цифровізованих ринках, що зумовлює необхідність їх захисту як слабшої сторони. Реакцією ЄС на змін стану відносин конкуренції на таких ринках стали прийняті 2022 р. регламенти (Digital Markets Act[1], Digital Services Act[2]), а згодом була виявлена необхідність вдосконалення закріплених ними правових механізмів з огляду на появу нових зловживань, не врахованих попередніми актами[3]. Україна частково відреагувала на зазначені ініціативи, прийнявши новий Закон «Про захист прав споживачів»[4] (набуття ним чинності пов'язується із завершенням війни / воєнного стану), проте залишається значною мірою відкритою проблема підтримання справедливої конкуренції в умовах ЦЕ, що потребує вирішення, включно з урахуванням згаданих актів ЄС[5]. Прийнятий 1 квітня 2026 р. акт Уряду України передбачає значне просування на шляху адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС[6].

[1] Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on competitive and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1925 (дата звернення: 20.12.2025).

[2] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення: 18.01.2026).

[3] Digital Fairness Act. URL: https://www.digital-fairness-act.com/ (дата звернення: 20.02.2026).

[4] Про захист прав споживачів : Закон України від 10.06.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20/stru2#Stru (дата звернення: 18.03.2026).

[5] Вінник О. Цифрова економіка в ракурсі захисту прав споживачів та підтримання справедливої конкуренції в ринковому середовищі. *Приватне право і підприємництво*. 2025. Вип. 25. С. 17–24. DOI: https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.2. URL: http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2025/2.pdf

[6] Про затвердження Національної програми адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (acquis ЄС) : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня

Для участі у відносинах ЦЕ зазначені особи реалізують свої цифрові права, які дають змогу використовувати, створювати на цифрових носіях та оприлюднювати інформацію та/або отримувати доступ до комп'ютерів, інших електронних пристроїв або мереж зв'язку[1].

Цифрові права є складовою права на інформацію. Відповідно до ст. 34 Конституції України[2] кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. Інформація визначається ст. 200 ЦК України[3] як будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. На слушну думку Політанського В. С., «в сучасних умовах розвитку суспільства та інформаційних технологій збільшення обсягу та обміну інформації право на інформацію набуває особливого значення, що дає змогу його вважати окремою цінністю суспільства й розглядати як окреме фундаментальне право людини»[4].

Попри широке використання поняття цифрових прав, воно, однак, не знайшло відображення в Конституції України. Водночас деякі з цифрових прав закріплено у вищезгаданих законах України, що регулюють відносини цифровізації.

В ЄС, крім великого обсягу актів із визначенням ними низки цифрових прав, була підписана у грудні 2022 року Європейська декларація про цифрові права та принципи («Цифрове десятиліття»), яка закріплює людиноцентричний підхід до цифрової трансформації в ЄС, право на цифрову освіту, гарантуючи захист даних та приватності, недискримінаційний доступ до мережі, алгоритмічну

2026 р. № 438. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-natsionalnoi-prohramy-adaptatsii-zakonodavstva-ukrainy-do-prava-t10426 (дата звернення: 04.04.2026).

[1] Вінник О. Цифрові права та цифрові обов'язки в умовах війни і миру. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції науковців, молодих вчених, та працівників (м. Київ, Україна, 16 травня 2024 року). Київ : Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. С. 223–230.

[2] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 05.04.2026).

[3] Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 15.02.2026).

[4] Політанський В. С. Право на інформацію в системі основоположних прав і свобод. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2. С. 91.

прозорість та безпечне середовище, ставлячи права громадян у центр технологічного розвитку[1].

Відсутність в Конституції України положень про цифровий статус громадян та про роль держави в забезпеченні соціального спрямування цифровізації на фоні зростаючої ролі цифровізаційних процесів стоїть на заваді належної реалізації закріплених за Україною функцій як демократичної, соціальної, правової держави (ст. 1), яка має забезпечувати соціальну спрямованість економіки (ст. 13), що потребує адекватної реакції законодавців, а саме: заповнення цієї прогалини в Основному Законі, на що звертають увагу дослідники[2].

Більш специфічним, ніж учасники цифровізованих відносин, є ***об'єктний склад*** з відповідним насиченням їх тими, що не мають речової форми (радіоресурси, мережа «Інтернет», доменні імена, вебсайти, зокрема інтернет-магазини, інтернет-платформи, ШІ, чат-боти, криптоактиви тощо).

Ключовим ресурсом в умовах цифровізації є інформація[3], ***інформаційно-комунікаційні (в тому числі цифрові) технології***, що забезпечують її передання, зберігання, обмін нею, та породжені ними цифрові об'єкти, які функціонують нарівні з об'єктами в речовій формі. При цьому визначення правового режиму більшості

---

[1] European Declaration on Digital Rights and Principles. European Commission: URL: https://digitalstrategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-andprinciples (дата звернення: 30.04.2026).

2[1]

[2] Братасюк О. Б., Ментух Н. Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 10. С. 58–61. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/12. URL: https://www.lsej.org.ua/10_2021/14.pdf; Захарчук І. В. Цифрові права громадян України: конституційно-правове закріплення та механізми реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2025. Т. 1. № 90. С. 268–273. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.34; Гудзь, Т. І. Європейська декларація цифрових прав і принципів як орієнтир конституціоналізації цифрових прав в Україні. *Держава і право в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення в Україні* : тези доп. XVI Міжнар. наук.-практ. конф. Від громадянського суспільства – до правової держави (м. Харків, 4 черв. 2025 р.) / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, юрид. ф-т. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 107–110; Вінник О. Цифрові права та цифрові обов'язки в умовах війни і миру. *Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції науковців, молодих вчених, та працівників (м. Київ, Україна, 16 травня 2024 року). Київ : Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. С. 223–230.

2[2]

[3] Класифікацію (види) інформації ґрунтовно подано в монографії : Кохановська О. В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин в цивільному праві : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. С. 168–216.

цифрових об'єктів, які представники цивілістики (В. Л. Скрипник[1] зокрема) відносять до категорії квазіречей, різне: використання окремих ресурсів (електронних комунікацій, публічних електронних реєстрів, зокрема), регулюється на рівні закону[2], але щодо більшості нових цифрових об'єктів (інтернет-магазинів, цифрових платформ, чат-ботів, роботів, дронів, штучного інтелекту, віртуальної людини, віртуальних картин / будинків та ін.) правовий режим або взагалі не визначено, або він не є чітким та зрозумілим для пересічних учасників суспільних відносин. На теоретичному рівні проблема визначення правового режиму таких ресурсів розробляється, але висновки далеко не безспірні (зокрема щодо сутності роботів, штучного інтелекту та недоцільності ґрунтовного регулювання пов'язаних з ними_відносин з огляду на їх динамізм і проблемність прогнозування наслідків використання таких ресурсів[3], легалізації та порядку використання криптовалюти з огляду на пов'язані з цим ризики[4].

Розв'язання цієї проблеми має велике значення, оскільки вона позначається на можливостях найбільш вразливих (і, відповідно, найменш захищених) учасників відносин цифрової економіки (цифрових споживачів та суб'єктів малого підприємництва) щодо реалізації та захисту своїх цифрових прав і пов'язаних з ними майнових інтересів при використанні зазначених об'єктів.

Одні вчені (К. Некіт[5], Р. Еннан[6], С. Б. Булеца[7]) підтримують ідею існування права віртуальної власності, інші (наприклад,

[1] Скрипник В. Л. Теоретичні і методологічні проблеми об'єктів цивільних прав : монографія. Кременчук : Вид-во Щербатих О. В., 2020. С. 325.

[2] Про електронні комунікації, Про публічні електронні реєстри : Закони.

[3] Стефанчук М. О. Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.03. Київ, 2020. С. 6, 24–25.

[4] Деревянко Б. В. Ризики здійснення операцій з криптовалютою (біткойнами) громадян і суб'єктів господарювання України. *Форум права.* 2017. № 3. С. 33–39.

[5] Некіт К. Г. Віртуальна власність крізь призму теорій права власності. *Часопис Цивілістики.* 2019. Вип. 33. С. 81.

[6] Еннан Р. Правовий режим «віртуальної власності»: поняття, ознаки, сутність і правова природа. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2019. № 3. С. 125.

[7] Булеца С. Б. Право власності на об'єкти віртуальної власності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. № 7. С. 143–149. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.25

Д. Хортон[1]) заперечують, проте законодавець підтримав позицію перших. На думку Н. О. Горобець та І. В. Майсун[2], такі властивості, як унікальність, сталість та обігоздатність, дають змогу «уналежнювати такі об'єкти до інституту права власності», а віртуальний простір дає можливість власникові віртуальних об'єктів володіти, користуватися та розпоряджатися ними. Подібної позиції дотримується законодавець, закріпивши в ст. 179[1] ЦК України поняття цифрової речі (благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність; цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті) із визначенням особливості правового режиму цифрових речей законом, крім загального правила — застосування до цифрових речей положень ЦК про речі, якщо інше не встановлено ЦК, законом або не випливає із сутності цифрової речі.

Хоча в об'єктному складі досі домінують ***традиційні*** для аналогового суспільства речі, проте збільшується вага ***віртуальних*** об'єктів (вебсайтів, цифрових платформ, комп'ютерних програм тощо) та/або об'єктів, які є ***комбінацією речової*** та ***віртуальної*** форм (так звані *товари з цифровими елементами*, поняттям яких оперує законодавець в Законі «Про цифровий контент та цифрові послуги»).

Отже, в умовах ЦЕ функціонують три категорії об'єктів:

– *традиційні* (в речовій формі): устаткування, в т. ч. *випромінювальний пристрій*; *електронна комунікаційна мережа* — комплекс технічних засобів електронних комунікацій та споруд, призначених для надання електронних комунікаційних послуг; *інфраструктура електронних комунікаційних мереж* — технічні засоби та/або споруди електронних комунікаційних мереж (елементи інфраструктури електронних комунікаційних мереж); *кабельна каналізація електронних комунікаційних мереж* — обладнання та споруди, призначені для прокладання, монтажу та експлуатаційного обслуговування

[1] Про це зазначає в своїй статті Булеца С. Б. Право власності на об'єкти віртуальної власності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.25

[2] Горобець Н. О., Майсун І. В.Віртуальні об'єкти, їх місце в інституті права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 52–54. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/11; URL: http://lsej.org.ua/5_2021/13.pdf; URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10777 (дата звернення: 30.04.2026).

кабелів електронних комунікаційних мереж, що включають, зокрема, трубопроводи (канали кабельної каналізації), закладні та оглядові пристрої в колодязях, кабельних шафах, шахтах, колекторах, мостах, естакадах, тунелях, будівлях, а також приміщення для вводу кабелів і розміщення лінійного обладнання (ч. 1 ст. 1 Закону «Про електронні комунікації»);

– віртуальні (що не мають речової форми), серед яких: ***цифровий контент*** — дані, які створюються і надаються в цифровій формі: комп'ютерні програми, застосунки, відеофайли, аудіофайли, музичні файли, цифрові ігри та електронні книги (ч. 1 ст. 2 Закону «Про цифровий контент та цифрові послуги»; *віртуальний актив* — нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі та може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав; *гаманець віртуального активу* — програмне забезпечення або програмно-апаратний комплекс, що надає його користувачу інформацію про належні йому віртуальні активи та можливість розпоряджатися ними в системі забезпечення обороту віртуальних активів за допомогою ключа віртуального активу (Закон «Про віртуальні активи»); *електронні інформаційні ресурси* — систематизовані відомості і дані, створені, оброблені та збережені в електронній формі за допомогою технічних засобів та/або програмних продуктів (Закон 2022 р. «Про Національну програму інформатизації») та інші. Закон 2023 р. «Про захист прав споживачів» оперує поняттям *товарів з цифровим вмістом* (цифровим вмістом є дані, які виробляються, відтворюються, зберігаються і надаються в цифровій формі). Таким товарам притаманні: інтероперабельність цифрового вмісту (здатність товару функціонувати з апаратними засобами чи програмним забезпеченням, відмінними від тих, з якими зазвичай використовуються товари з цифровим вмістом одного типу) та сумісність цифрового вмісту (здатність товару з цифровим вмістом функціонувати з апаратними засобами чи програмним забезпеченням, з якими зазвичай використовуються товари з цифровим вмістом такого самого типу, без необхідності перетворення товарів, апаратних засобів чи програмного забезпечення). Поняття штучного інтелекту / ШІ, використання якого стрімко поширюється, проте визначення поняття ШІ можна знайти лише в теоретичних працях та/або довідковому матеріалі («Штучний інтелект (AI) — це набір технологічних інструментів і алгоритмів, які надають нам прогнози, рекомендації

та рішення щодо змін цифрового й реального середовища, базуючись на різних даних. … він повинен виконувати завдання, які, як вважалося раніше, може виконати тільки людина. AI складається з двох основних підмножин: машинного навчання (ML) та глибинного навчання (DL)»[1];

– поєднання традиційних (в речовій формі) ***з елементами віртуальних:*** відповідно до Закону «Про цифровий контент та цифрові послуги» такими можна вважати: ***цифрове середовище*** — апаратне, програмне забезпечення та будь-яке мережеве підключення, що використовується з метою отримання доступу до цифрового контенту та/або цифрової послуги та забезпечує можливість їх використання споживачем); ***товар з цифровими елементами*** — рухома річ, що містить у собі або пов'язана з використанням цифрового контенту та/або цифрової послуги таким чином, що відсутність цифрового контенту та/або цифрової послуги унеможливлює виконання таким товаром його функцій) тощо, а головне — ***електронні комунікаційні мережі*** (комплекс технічних засобів електронних комунікацій та споруд, *програмного забезпечення*, призначених для маршрутизації, комутації, збереження, передавання та/або приймання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень та звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, проводових, оптичних та інших електромагнітних системах між кінцевим обладнанням (Закон «Про електронні комунікації); *мережа «Інтернет»* — глобальна електронна комунікаційна мережа, що призначена для передачі даних та складається з фізично та логічно взаємоз'єднаних окремих електронних комунікаційних мереж, взаємодія яких базується на використанні єдиного адресного простору та інтернет-протоколів, визначених міжнародними стандартами (п. 54 ч. 1 ст. 1 Закону «Про електронні комунікації») та ін.

Окремої уваги заслуговують ***цифрові платформи,*** що значно впливають на стан суспільних відносин у сфері економічної конкуренції і, відповідно, позначаються на становищі її учасників: суб'єктів підприємництва та споживачів. Порядок їх використання, як і поняття та види, не закріплено на рівні закону, за винятком окремих випадків. Так, Закон «Про електронні комунікації» містить

1

[1] Пристай Денис. Частіше, ніж здається. Де та для чого використовують штучний інтелект. URL: https://prjctr.com/knowledge-base/management/ai/aicases (дата звернення: 17.05.2026).

положення про використання електронної регуляторної платформи (далі — ЕРП), правовий режим якої визначається ст. 8 цього Закону: ЕРП є автоматизованою інформаційно-аналітичною системою регуляторного органу, що використовується для виконання ним повноважень, передбачених Законом ПЕК, та надання адміністративних послуг в електронному вигляді, електронного обміну інформацією, документами та взаємодії з постачальниками електронних комунікаційних мереж та/або послуг, постачальниками радіообладнання, користувачами радіочастотного спектра та ресурсів нумерації, користувачами послуг.

Водночас правовий режим приватних платформ не визначено, як і вимоги до суб'єктів, що їх використовують, хоча це суттєво позначається на стані конкуренції та становищі її учасників. Тому в ЄС було прийнято Регламент DMA[1], що передбачає заходи впливу до так званих цифрових гігантів, які використовують потужні платформи (Google, Apple та інші), у разі порушення ними встановлених вимог, а також DSA[2], спрямований на захист прав споживачів ринків ЦЕ.

Важливий в умовах ЦЕ цифровий ресурс, що використовується як в приватних, так і публічних відносинах, — ***публічні електронні реєстри,*** правовий режим яких встановлено однойменним Законом України[3], відповідно до якого ***публічним електронним реєстром*** є інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення реєстрових даних та надання реєстрової інформації.

Попри значну кількість віртуальних об'єктів та товарів з цифровим контентом, лише щодо їх частини законодавець закріпив поняття та визначив правовий режим на рівні закону (серед них згадані закони: «Про електронну комерцію», «Про електронні комунікації», «Про публічні електронні реєстри», «Про цифровий контент та цифрові послуги», «Про захист прав споживачів», «Про стимулювання

[1] Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on competitive and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1925 (дата звернення: 20.12.2025).

[2] Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services (Digital Services Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення: 18.01.2026).

[3] Про публічні електронні реєстри : Закон України від 18 листопада 2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1907-20#Text (дата звернення: 08.04.2026).

розвитку цифрової економіки»), проте поки що залишає без уваги такі важливі об'єкти, як ШІ, наділені ним роботи, дрони, згадані приватні платформи та ін.

Одним з об'єктів цивільних прав є ***послуги*** (ст. 177 ЦК України), які з використанням цифрових технологій набули нових рис, а кількість їх видів постійно збільшується.

За характером послуг, їх змістом та спеціальним регулюванням можна поділити на такі види (кількість останніх з вдосконаленням використання цифрових технологій збільшується):

– електронна послуга — будь-яка послуга з надання певного матеріального чи нематеріального блага на користь іншої особи, яка надається через інформаційно-комунікаційну систему (п. 14 ст. 1 ст. 1 Закону «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги»);

– електронна довірча послуга (електронна послуга, що надається для забезпечення електронної взаємодії двох або більше суб'єктів, які довіряють надавачу електронних довірчих послуг щодо надання такої послуги — п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги»; до складу таких послуг входять: створення, перевірка та підтвердження удосконаленого електронного підпису чи печатки; формування, перевірка та підтвердження чинності сертифіката електронного підпису чи печатки; формування, перевірка та підтвердження чинності сертифіката автентифікації вебсайту; формування, перевірка та підтвердження електронної позначки часу; реєстрована електронна доставка; зберігання удосконалених електронних підписів, печаток, електронних позначок часу та сертифікатів, пов'язаних з цими послугами (ч. 2 ст. 16 Закону «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги»);

– електронна інформаційна послуга: відповідно до ст.ст. 3–4 Закону «Про електронні комунікації» *інформаційними електронними послугами* є платні або безоплатні послуги щодо оброблення та зберігання інформації, що надаються дистанційно з використанням інформаційно-комунікаційних систем за індивідуальним запитом їх одержувача; до них належать послуги щодо: розповсюдження реклами; створення можливостей для пошуку інформації та доступу до неї; передачі та зберігання інформації; розміщення інформації на замовлення іншої особи; передачі інформації за запитом особи або відправлення комерційних електронних повідомлень; вчинення інших дій у сфері електронної комерції, проте не передбачає

передання інформації невизначеному колу осіб (телевізійне мовлення, радіомовлення тощо);

– електронна комунікаційна послуга: відповідно до Закону «Про електронні комунікації» (ст.ст. 3, 4, 99) *електронна комунікаційна послуга* — послуга, що полягає в прийманні та/або передачі інформації через електронні комунікаційні мережі, крім послуг з редакційним контролем змісту інформації, що передається за допомогою електронних комунікаційних мереж і послуг; види таких послуг: 1) *універсальні електронні комунікаційні послуги* (надаються у фіксованому місці (за адресою будинку, споруди, вказаної споживачем) незалежно від технологій (проводового, безпроводового) доступу споживача до електронних комунікаційних мереж і повинні забезпечувати швидкість відповідно до показників та параметрів, встановлених центральним органом виконавчої влади у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра, на рівні, достатньому для підтримки доступу споживачів до таких послуг (сервісів): електронна пошта; пошукові системи, що дають змогу здійснювати пошук усіх типів інформації; основні електронні засоби навчання та освіти; засоби масової інформації в мережі «Інтернет»; електронна комерція; інтернет-банкінг; доступ до послуг електронного урядування (електронних адміністративних послуг); соціальні мережі та сервіси обміну повідомленнями в мережі «Інтернет»; голосові та відеоз'єднання): послуги широкосмугового доступу до мережі «Інтернет» у фіксованому місці, що відповідають вимогам зазначеного Закону; послуги голосових електронних комунікацій у фіксованому місці; *пов'язані послуги* — послуги, пов'язані з електронною комунікаційною мережею чи послугою, призначеною для забезпечення або підтримки самостійного чи автоматизованого надання послуг через цю мережу чи послугу, яка включає перенесення номерів або системи, що пропонують еквівалентну функціональність, системи умовного доступу, електронні телегіди та інші послуги, зокрема послугу з ідентифікації місцезнаходження абонента, який здійснює виклик, та послугу визначення присутності;

– цифрова послуга (суміжне поняття електронної послуги): послуга, що надає можливість споживачу створювати, обробляти, зберігати та поширювати дані у цифровій формі або отримувати доступ до таких даних, а також здійснювати будь-які інші дії з даними у цифровій формі, що були створені чи завантажені споживачем або

іншими користувачами такої послуги (п. 9 ч. 1 ст. 2 Закону «Про цифровий контент та цифрові послуги»);

– електронні фінансові послуги (банківські, страхування, цінні папери / електронні фінансові активи, електронні платіжні послуги): *фінансова послуга* — операція або декілька операцій, пов'язаних однією правовою метою, з фінансовими засобами, що здійснюються в інтересах інших осіб, ніж надавач такої фінансової послуги, а також послуги, прямо визначені спеціальними законами як фінансові послуги (ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії»[1]); до таких послуг належать: фінансові послуги, визначені ст. 4 зазначеного Закону, серед них: страхування; надання коштів та банківських металів у кредит; залучення коштів та банківських металів, що підлягають поверненню; фінансовий лізинг; факторинг; надання гарантій; торгівля валютними цінностями; фінансові платіжні послуги та ін. Особливістю електронної форми такої послуги є її надання через мережу «Інтернет» у режимі онлайн, з використанням комунікаційного середовища нового покоління і, відповідно, можливості одночасного забезпечення інформаційної взаємодії провайдера послуги з великою кількістю клієнтів, забезпечення доступності інформації незалежно від місцезнаходження клієнта та часу доби, глобальність і персоніфікованість послуг, можливості оперативного прийняття рішень у процесі взаємодії між системою і користувачами тощо[2];

– публічні електронні послуги, включно з адміністративними (регулюються законами України: «Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг»[3] та «Про адміністративні послуги»[4]): ***електронна публічна послуга —*** послуга, що надається органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, які перебувають

1

[1] Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text (дата звернення: 14.04.2026).

3

[2] Стойка В. С., Палош М. І. Розвиток фінансових послуг в системі електронного бізнесу. *Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки».* 2015. № 12. С. 128–132.

4

[3] Про особливості надання публічних (електронних публічних) послуг : Закон України від 15 липня 2021 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-20#Text (дата звернення: 12.09.2025).

[4] Про адміністративні послуги : Закон України від 6 вересня 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text (дата звернення: 12.09.2025).

в їх управлінні, у тому числі адміністративна послуга (у тому числі в автоматичному режимі), яка надається з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем на підставі заяви (звернення, запиту), поданої в електронній формі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем (у тому числі з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг), або без подання такої заяви (звернення, запиту); *комплексна електронна публічна послуга* — електронна публічна послуга, у результаті якої суб'єкту звернення на підставі однієї заяви (звернення, запиту) на отримання декількох електронних публічних послуг одним або декількома суб'єктами надання публічних (електронних публічних) послуг або в автоматичному режимі програмними засобами інформаційно-телекомунікаційних систем (у тому числі з використанням Єдиного державного вебпорталу електронних послуг) надаються декілька електронних публічних послуг;

– послуги з обігу віртуальних активів: відповідно до ст.ст. 10–13 Закону «Про віртуальні активи» такими послугами є: а) послуги із зберігання або адміністрування віртуальних активів / ВА чи ключів віртуальних активів (забезпечення збереження віртуальних активів чи ключів віртуальних активів з можливістю самостійно здійснювати переміщення таких віртуальних активів в інтересах та за дорученням третіх осіб; надавач таких послуг здійснює переміщення таких віртуальних активів виключно за умови, що таке переміщення здійснюється відповідно до вказівок власника віртуального активу та прямо передбачено відповідним договором з власником віртуального активу щодо його зберігання або адміністрування); б) послуги з обміну віртуальних активів (діяльність, пов'язана з обміном віртуальних активів на інші віртуальні активи та валютні цінності, що здійснюється для третіх осіб та/або за дорученням та в інтересах третіх осіб); в) послуги з переказу віртуальних активів (переміщення віртуальних активів в інтересах третіх осіб з гаманця ВА третіх осіб на гаманці віртуальних активів інших осіб; проте наданням послуги з переказу віртуальних активів не вважається будь-яка супутня діяльність, пов'язана із забезпеченням процесу чи частини процесу переказу, якщо постачальник таких послуг не може безпосередньо впливати, приймати рішення та контролювати здійснення переказу віртуальних активів); г) посередницькі послуги, пов'язані з віртуальними активами (вчинення правочинів щодо віртуальних

активів, у тому числі щодо здійснення публічної пропозиції віртуальних активів, в інтересах третіх осіб);

– хмарні послуги, поняття, види та порядок надання яких регулюється Законом України «Про хмарні послуги». Хмарна послуга — послуга з надання хмарних ресурсів за допомогою технології хмарних обчислень. Інфраструктура як послуга — хмарна послуга, що полягає у наданні користувачу хмарних послуг обчислювальних ресурсів, ресурсів зберігання або систем електронних комунікацій за допомогою технології хмарних обчислень. Платформа як послуга — хмарна послуга, що полягає у наданні користувачу хмарних послуг доступу до інфраструктури та наборів комп'ютерних програм (операційних систем, системних комп'ютерних програм, програмних засобів для комп'ютерного програмування, програмних засобів управління базами даних) за допомогою технології хмарних обчислень. Програмне забезпечення як послуга — хмарна послуга, що полягає у наданні користувачу хмарних послуг доступу до прикладних комп'ютерних програм за допомогою технології хмарних обчислень через онлайн-сервіс або комп'ютерні програми-агенти; безпека як послуга — послуга з кіберзахисту, що надається користувачу хмарних послуг з використанням хмарних ресурсів; інші послуги, що відповідають визначенню хмарних послуг (ст.ст. 2, 3).

Крім специфіки суб'єктного та об'єктного складу, для цифровізованих відносин притаманна і специфічна форма взаємодії — електронна (на відстані, з використанням електронних засобів зв'язку), в тому числі під час укладення договорів, які зазвичай мають електронну модифікацію письмової форми.

У разі застосування такої форми взаємодії зазвичай використовуються електронні комунікаційні мережі, система публічних електронних реєстрів (для реєстрації майна, майнових прав та відповідних дій з ними), цифрові платформи.

Якщо визначення понять електронних комунікаційних мереж та публічних електронних реєстрів містяться у відповідних законах («Про електронні комунікації» та «Про публічні електронні реєстри»), то визначення цифрових платформ (як складних операційних систем, що забезпечують виконання функцій взаємозв'язку між учасниками відносин / ринків, і є відкритими для використання постачальниками послуг, користувачами, партнерами, розробниками додатків) можна знайти лише в теоретичних працях та/або

довідкових матеріалах[1]. Винятком є цифрові платформи, що виконують відповідні функції *у сфері електронних комунікацій* (електронна регуляторна платформа є автоматизованою інформаційно-аналітичною системою регуляторного органу, що використовується для виконання ним повноважень та надання адміністративних послуг в електронному вигляді, електронного обміну інформацією, документами та взаємодії з постачальниками електронних комунікаційних мереж та/або послуг, постачальниками радіообладнання, користувачами радіочастотного спектра та ресурсів нумерації, користувачами послуг — ст. 8 Закону «Про електронні комунікації») та публічних електронних реєстрів (державна електронна платформа ведення публічних електронних реєстрів — інформаційно-комунікаційна система, призначена для уніфікованого, автоматизованого та стандартизованого процесу створення, адміністрування та ведення публічних електронних реєстрів з використанням загальних принципів проєктування, програмування та захисту інформації в публічних електронних реєстрах — ст. 2 Закону «Про публічні електронні реєстри»). Проте загальне поняття та види цифрових платформ можна знайти лише в теоретичних працях.

Традиційною формою взаємодії є договірні відносини, що включають їх встановлення (пропозицію укладення договору, її акцепт), виконання договірних зобов'язань, а у разі необхідності — внесення змін до договору / його розірвання відповідно до встановленого порядку (ст. 651 ЦК України).

В умовах цифровізації ключовою формою договору залишається письмова, але вона вже має електронну модифікацію письмової форми, про що свідчать положення абз. 2 ч. 2 ст. 639 ЦК України: якщо сторони домовилися укласти договір за допомогою інформаційно-комунікаційних систем, він вважається укладеним в письмовій формі. Водночас Закон України «Про електронну комерцію» (ст. 3) закріплює поняття: (1) електронного договору, визначаючи його як домовленість двох або більше сторін, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлену в електронній формі (при цьому обов'язкове дотримання вимог, встановлених ст. 11 цього Закону); (2) електронного правочину як дію особи, спрямовану на набуття, зміну або припинення

1

[1] Цифрові платформи та екосистеми України. URL: https://www.slideshare.net/slideshow/ss-38bd/283290893 (дата звернення: 09.04.2026).

цивільних прав та обов'язків, здійснену з використанням інформаційно-комунікаційних систем та в порядку, що включає поширення електронних повідомлень (при дотриманні вимог ст. 10). Крім визначених ЦК істотних умов для відповідного виду договору, електронний договір може містити відповідно до ч. 2 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію» інформацію про: технологію (порядок) укладення договору; порядок створення та накладення електронних підписів сторонами договору; можливість та порядок внесення змін до умов договору; спосіб та порядок прийняття пропозиції укласти електронний договір (акцепт); порядок обміну електронними повідомленнями та інформацією між сторонами під час виконання ними своїх зобов'язань; технічні засоби ідентифікації сторони; порядок внесення змін до помилково відправленого прийняття пропозиції укласти електронний договір (акцепту); посилання на умови, що включаються до договору шляхом перенаправлення (відсилання) до іншого електронного документа і порядок доступу до такого документа; спосіб зберігання та пред'явлення електронних документів, повідомлень, іншої інформації в електронній формі та умови доступу до них; умови виготовлення та отримання паперових копій електронних документів; можливість вибору мови, що використовується під час укладення та виконання договору; інші відомості.

Закон 2023 р. «Про захист прав споживачів» оперує поняттям ***дистанційного договору***. Відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 1 ним є договір, укладений без одночасної фізичної присутності суб'єкта господарювання і споживача, з використанням виключно засобів дистанційного зв'язку, у тому числі електронного, до та під час його укладення; право споживача на інформацію у разі укладення договору поза торговельним чи офісним приміщенням або дистанційного договору закріплено в ст. 17, в ст. 18 — права споживача під час придбання продукції у суб'єкта електронної комерції, а вимоги до договору, який укладається поза торговельним чи офісним приміщенням, або дистанційного договору — в ст. 19. Зазначені положення відрізняються від подібних, закріплених в Законі «Про електронну комерцію» стосовно електронного договору, що свідчить про необхідність уніфікації згаданих понять та вимог до договору, що укладається з використанням засобів дистанційного зв'язку, в тому числі електронного.

З появою та поширенням використання електронних правочинів пов'язана проблема їх дійсності / недійсності[1], в тому числі зумовлена зловживаннями з банківськими картками (хоча їх кількість протягом останнього періоду зменшилася, але розмір збитків зріс[2]). Заінтересованість цією проблемою виявив ряд дослідників[3] і юристів-практиків[4], щодо цього також напрацьована судова практика[5]. Специфіка цифрових технологій, їх постійне вдосконалення, неповнота дослідження наслідків використання надбань цифровізації для суспільства та пересічних його членів впливають на практичне застосування цифрових технологій при вчиненні електронних

[1] Тут використано положення раніше опублікованої праці, що стосується цифрових правочинів: О. Вінник. Підрозділ 1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації. *Недійсність правочинів* : монографія / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Великанової. Київ : Алерта, 2025 р. С. 9–77.

[2] Шахрайство з платіжними картками у 2025 році: кількість випадків знизилася, сума збитків — зросла. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/shahraystvo-z-platijnimi-kartkami-u-2025-rotsi-kilkist-vipadkiv-znizilasya-suma-zbitkiv--zrosla (дата звернення: 14.04.2026).

[3] Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 — цивільне право і цивільний процес. Одеса, 2018. 23 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/317ff1ba-b6f6-40e2-8115-a1aff708ebd8/content (дата звернення: 14.07.2025); Катинська Л. Р. Електронна форма правочину (порівняльний аналіз правового регулювання в Україні та Польщі) : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.03. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 193 с.; Філатова Н. Правочини з використанням електронної форми представлення інформації. *Проблеми законності.* 2017. Вип. 136. С. 40–55; Змикало О. І. Поняття та сутність електронних правочинів за цивільним правом України. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.14; Блажівська Н. Є. Електронний правочин у цивільному праві України : монографія. Київ : Алерта, 2014. 240 с.; Степанченко О. С. Проблеми дійсності електронного правочину. *Альманах науки*. Вересень 2020 р. № 8 (41). С. 35–42.

[4] Шахраї списали грошові кошти з банківської картки або зняли кредит: чи є шанс повернути вкрадене і що на це скаже Верховний Суд. URL: https://protocol.ua/ua/shahrai_spisali_groshovi_koshti_z_bankivskoi_kartki_abo_znyali_kredit_chi_e_shans_povernuti_vkradene_i_shcho_na_tse_skage_verhovniy_sud/ (дата звернення: 14.07.2025). Недійсність електронного правочину. URL: https://protocol.ua/ua/nediysnist_elektronnogo_pravochinu_5/ (дата звернення: 14.07.2025).

[5] Рішення № 104723910, 13.06.2022, Голосіївський районний суд міста Києва. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/104723910/ (дата звернення: 14.07.2025). Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 27.05.2019 у справі № 759/7688/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/86725158 10. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 28.12.2019 у справі № 922/788/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/86717260 (дата звернення: 14.07.2025).

правочинів і, відповідно, на проблему їх дійсності. Як зазначає О. С. Степанченко, «найбільше труднощів у визначенні дійсності електронного правочину виникає під час ідентифікації сторін. Відсутність інформації про суб'єктний склад правочину фактично робить споживача безправним…»[1]. За оцінкою І. В. Давидової[2], «специфічні особливості укладення правочинів в інтернет-середовищі (як, наприклад, анонімність учасників правовідносин, виявлення волі «на відстані» та неможливість реального її підтвердження і т. п.) зумовлює сприятливі умови для вчинення фіктивних та удаваних правочинів». Можливість визнання недійсними правочинів, вчинених без дотримання вимог цивільного законодавства, розглядається нею як структурний елемент механізму захисту прав учасників цивільних відносин[3]. Сформулювана цією дослідницею концепція правочину та його недійсності в інформаційному суспільстві включає низку важливих положень, серед яких: необхідність визнання в умовах цифровізації існування таких категорій правочинів, як «традиційні», «перехідні» та «нові», що дає змогу відобразити особливості формування інформаційного суспільства та забезпечити «ефективне використання інформаційних технологій при вчиненні правочинів, а також запобігання виникненню проблем, пов'язаних з юридичною кваліфікацією дій, вчинених з використанням систем розподіленого реєстру (типу блокчейн)»[4]. Дослідниця слушно зауважує про важливість розробки концепції недійсності ІТ-правочинів як правового механізму захисту прав учасників відносин в умовах інформаційного суспільства[5].

Цей короткий (і далеко не повний) аналіз суспільних відносин, що зазнали цифровізації, свідчить про складність проблеми їх оптимального і водночас максимально повного правового регулювання, що не забезпечує наявна система законодавства України (в ЄС, як вище зазначалося, також існує проблема оптимізації правового регулювання). Розпорошення норм, що регулюють зазначені відносини,

[1] Степанченко О. С. Проблеми дійсності електронного правочину. *Альманах науки.* Вересень 2020 р. № 8 (41). С. 41.

[2] Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві.

[3] Там само. С. 28–29.

[4] Там само. С. 6.

[5] Там само. С. 22–24, 28–29.

в різних і досить численних актах законодавства не забезпечує досягнення такого стану, щоб законодавство було зрозуміле не лише вузьким фахівцям з цифрових технологій, а й широкому колу користувачів та споживачів (принаймні щодо прав, обов'язків, безпечних шляхів спілкування в онлайн-просторі, захисту від порушень тощо). Схвальні спроби якнайбільше врахувати цифрову складову при регулюванні цивільних (в чинному ЦК[1] та проєкті Цивільного кодексу України[2]) та інших відносин (у відповідних кодексах / законах) не забезпечують повноти та системності регулювання цифровізованих відносин. Тож висновком цього короткого дослідження є необхідність такого вдосконалення законодавства, що регулює суспільні відносини в умовах їх цифровізації, щоб воно максимально повно регулювало зазначені відносини, але при цьому було систематизоване у такий спосіб, щоб основні положення, притаманні для всіх видів цифровізованих суспільних відносин (приватних і публічних) регулювалися в кодифікованому акті на зразок Цифрового кодексу / закону, а специфіка певних видів відносин за галузевою їх належністю (цивільних, земельних, господарських, екологічних, адміністративних тощо) — у відповідних кодексах / законах, особливості ж застосування певних видів цифрових технологій (штучного інтелекту, хмарних послуг, віртуальних активів тощо) — у спеціальних законах.

[1] ЦК України: ч. 2 ст. 177; ст. 179[1]; ст. 200; ст. 205; ч. 2 ст. 639; ст. 641.

[2] Проєкт Цивільного кодексу України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528; blob:https://itd.rada.gov.ua/06196cf4-ab76-4aef-927b-4d567888f688 (дата звернення: 11.03.2026).

4.3. Судова практика як інструмент актуалізації загальних засад. Роль Верховного Суду та ЄСПЛ

Розгляд ВП ВС заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами з метою належного виконання рішень ЄСПЛ має вирішальне значення для забезпечення правовладдя в Україні та дотримання міжнародних стандартів правосуддя.

Насамперед доцільно нагадати про роль Верховного Суду в забезпеченні єдності судової практики, формуванні правових висновків та розвитку законодавства України.

ВС діє в парадигмі прецедентного права, адже його рішення набувають особливого статусу, наближеного до прецеденту задля забезпечення єдності та сталості судової практики.

ВС є судом квазіпрецедентного права, формулює правові висновки, спираючись на норму права: він звужує, розширює чи конкретизує її зміст, застосовуючи аналогію чи загальні принципи права, адаптує її зміст відповідно до умов та суспільного контексту, що змінилися.

Наведене робить ВС ключовим гравцем в еволюції права[1].

Окремо варто зупинити увагу на ролі та місці рішень ЄСПЛ у системі джерел права в Україні.

Відповідно до Закону України рішення ЄСПЛ загалом та висновки, які в ньому викладені щодо тлумачення норм Конвенції, є не тільки підставою перегляду судових рішень у конкретній національній справі, в якій встановлено порушення Україною міжнародних зобов'язань під час її вирішення судом, а є також і джерелом права[2].

Така подвійна правова природа дає підстави не тільки переглядати судові рішення у відповідних випадках, а й усувати недоліки чинного законодавства, яке суперечить Європейській конвенції.

1

[1] Погрібний С. О. Виступ на Міжнародній конференції «Національні суди та ЄСПЛ: роль кожного, взаємодія, діалог». URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/2011108/ (дата звернення: 11.03.2026).

2

[2] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення: 11.03.2026).

У цьому контексті варто згадати постанову ВП ВС від 21 січня 2026 року, ухвалену з урахуванням рішення ЄСПЛ у справі «Король та інші проти України», яке стосувалося обмеження у доступі до суду. ВП ВС наголосила, що висновок судів про неможливість застосування статті 8 Закону України «Про судовий збір» до юридичних осіб без додаткового аналізу обставин конкретної справи — за висновками ЄСПЛ — не відповідає вимогам Конвенції, оскільки пропорційність обмеження доступу до суду має оцінюватися індивідуально[1].

Ця постанова ВП ВС є яскравим прикладом врахування подвійної правової природи рішення та висновків ЄСПЛ: як підстави перегляду конкретних судових рішень та як джерела права.

Наведений приклад унаочнює застосування ВП ВС практики ЄСПЛ як джерела права, усуваючи при цьому недоліки чинного законодавства, над яким норми міжнародного права переважають.

Також потрібно враховувати, що ЄСПЛ може змінювати свою практику з огляду на потреби сьогодення, адже за його визначенням, норми Конвенції — це живий інструмент, який потрібно тлумачити у світлі сучасних умов, тобто певні її положення у майбутньому можна буде класифікувати інакше[2].

Відповідно до українського законодавства встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань під час вирішення конкретної справи національним судом є підставою для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами.

Раніше в чинному законодавстві було визначено обмеження 10 роками строку звернення з такими заявами. Цей строк вважався преклюзивним.

ВП ВС у постанові від 7 липня 2021 року врахувала, що рішення ЄСПЛ у справі «Горяйнова проти України» набуло статусу остаточного після спливу десятирічного строку з дня набрання законної сили

---

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21 січня 2026 року у справі № 925/1293/19 (провадження № 12-52звг25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133579216 (дата звернення: 11.03.2026).

[2] Рішення ЄСПЛ від 28 липня 1999 року у справі «Селмуні проти Франції» (Selmouni v. France), заява 25803/94, § 101. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2225803/94%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58287%22]} (дата звернення: 11.03.2026).

рішеннями національних судів, відповідно заявниця звернулася після спливу присічного строку. Констатувала, що сплив зазначених строків не пов'язаний з несвоєчасним вчиненням заявниками дій щодо звернення до національного суду з відповідними заявами, а обумовлений тривалим розглядом справ ЄСПЛ.

ВП ВС у згаданій постанові керувалася тим, що людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а тому у виключних випадках допускається відновлення національного судового провадження, незважаючи на встановлений національним законодавством присічний строк, — якщо це потрібно для належного виконання рішення ЄСПЛ і забезпечення ефективного відновлення прав заявника[1].

Надалі КСУ визнав неконституційними пункт 2 частини другої, частину третю статті 321 ГПК України в тому, що вони унеможливлюють: 1) подання заяв про перегляд судового рішення у зв'язку із ухваленням ЄСПЛ рішення після десяти років із дня набрання законної сили рішенням національного суду; 2) поновлення строку судом на подання заяви про перегляд рішення національного суду.

КСУ виснував, що таке положення процесуального кодексу ставить реалізацію права, гарантованого частиною п'ятою статті 55 Конституції України, у залежність від обставин, на які не може вплинути особа, а саме від строку розгляду її заяви ЄСПЛ[2].

Надалі законодавець виправив недоліки процесуального законодавства і вніс відповідні зміни[3].

Порядок виконання рішень ЄСПЛ врегульований Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Цей Закон є спеціальним та регулює

1 [1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 7 липня 2021 року у справі № 2-а-256/08 (провадження № 11-41зва21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98524294 (дата звернення: 11.03.2026).

2 [2] Рішення Конституційного Суду України від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024 у справі № 3-41/2023(87/23) (щодо гарантування захисту прав і свобод особи за рішенням Європейського суду з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-24#Text (дата звернення: 11.03.2026).

3 [3] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з Рішенням Конституційного Суду України від 14 лютого 2024 року № 1-р(II)/2024 щодо гарантування захисту прав і свобод особи за рішенням Європейського суду з прав людини : Закон України від 11 березня 2025 року № 4283-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4283-20#Text (дата звернення: 11.03.2026).

відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконувати рішення ЄСПЛ та впроваджувати в українське судочинство європейські стандарти прав людини.

Стаття 1 згаданого Закону визначає, що виконанням рішення ЄСПЛ, який констатував порушення Україною Конвенції, є виплата стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру, а також вжиття заходів загального характеру.

У статті 10 Закону йдеться про те, що додатковими до виплати присудженого ЄСПЛ відшкодування заходами індивідуального характеру є відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який особа мала до порушення Конвенції (restitutio in integrum), а також інші заходи, передбачені у рішенні ЄСПЛ. Відновлення попереднього юридичного стану особи здійснюється, зокрема, шляхом повторного розгляду справи, включаючи відновлення провадження у справі[1].

Відповідно до Рекомендації № R(2000)2 повторний розгляд справи, включаючи поновлення провадження, варто застосовувати, особливо тоді:

– коли потерпіла сторона і далі зазнає негативних наслідків від рішення, ухваленого на національному рівні, — наслідків, щодо яких справедлива сатисфакція не була адекватним засобом захисту і які не можна виправити інакше, ніж через повторний розгляд або поновлення провадження;

– коли рішення ЄСПЛ спонукає до висновку, що (а) оскаржене рішення національного суду суперечить Конвенції, або (б) в основі визнаного порушення лежали суттєві процедурні помилки чи положення, які ставлять під серйозний сумнів результат оскарженого провадження на національному рівні[2].

ЄСПЛ у своєму рішенні може прямо зазначити про неодмінність вжиття державою додаткових заходів індивідуального характеру,

[1] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 року № 3477-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text (дата звернення: 11.03.2026).

[2] Щодо повторного розгляду або поновлення провадження у певних справах на національному рівні після прийняття рішень Європейським судом з прав людини : Рекомендація № R(2000)2 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_175#Text (дата звернення: 13.03.2026).

або із самого рішення ЄСПЛ можна виснувати про потребу у відновленні настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який особа мала до порушення Конвенції, шляхом повторного розгляду її справи судом, включаючи відновлення провадження у тій справі.

Відповідно до процесуального законодавства України заяви про перегляд судових рішень за виключними обставинами з підстави встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань під час вирішення конкретної справи національним судом повноважна вирішувати ВП ВС.

Розгляд таких заяв ВП ВС здійснює за правилами касаційного розгляду в межах їхніх доводів та вимог, що мають узгоджуватися з висновками ЄСПЛ у відповідному рішенні.

ВП ВС як суд касаційної інстанції, розглядаючи заяву про перегляд судових рішень за виключними обставинами, не може встановлювати або (та) вважати доведеними обставини, що не були встановлені судом у рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими.

Верховний Суд є судом оцінки права, а не встановлення факту. Виняткові повноваження зі встановлення обставин справи належить суду першої інстанції та, як виняток, суду апеляційної інстанції як судам з'ясування фактів.

Особливості здійснення провадження за виключними обставинами не надають ВП ВС додаткових повноважень, оскільки воно здійснюється за правилами касаційного розгляду, що чітко та безальтернативно зазначено у процесуальних кодексах України.

Якщо касаційний суд вдаватиметься до встановлення та оцінки обставин, то він допускатиме істотне порушення процесуальних норм і діятиме не як «суд, встановлений законом». Такий підхід є усталеним у практиці ВП ВС[1].

Якщо описати алгоритм розгляду такого виду заяв, то ВП ВС у кожній справі послідовно вирішує такі питання. Спершу:

[1] Такий підхід застосований за наслідками розгляду заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами, зокрема, у постановах від 12 березня 2019 року у справі № 2-23/2008, від 27 березня 2024 року у справі № 2-777/11, від 9 квітня 2025 року у справі № 723/3691/13-ц та інших.

1. Чи потрібно відновити судовий розгляд у національному суді на виконання рішення ЄСПЛ як спосіб restitutio in integrum.

1.1. Якщо потрібно, то ВП ВС вирішує, чи треба з'ясовувати лише питання права, чи також і питання факту.

1.1.1. Якщо постає виключно питання права, то саме ВП ВС як суд касаційної інстанції має усі повноваження здійснити перегляд судових рішень, скасувати (змінити) їх, постановити судове рішення.

Прикладом такого підходу є постанова ВП ВС від 13 лютого 2025 року. У ній зазначено, що ЄСПЛ ухвалив рішення у справі «Цімейко проти України», яким встановив порушення статті 11 Конвенції — право заявника на мирні зібрання, а також статті 13 Конвенції.

ВП ВС наголосила, що право громадян на мирні зібрання є невідчужуваним і непорушним правом, гарантованим Конституцією України.

Застосувавши принцип правовладдя, ВП ВС виснувала, що суди під час вирішення справ не врахували конституційних приписів, що регламентують право громадян на мирні зібрання, зокрема й того, що обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися виключно законом.

Врахувавши порушення прав заявників, установлені ЄСПЛ, ВП ВС дійшла переконання, що ці права заявників підлягають поновленню шляхом скасування рішень судів усіх інстанцій та ухвалення рішення про відмову в задоволенні позову щодо заборони мирного зібрання[1].

Ще одним прикладом є постанова ВП ВС від 27 серпня 2025 року, ухвалена з урахуванням рішення ЄСПЛ від 12 грудня 2024 року у справі «Сапіташ та інші проти України». У цьому рішенні ЄСПЛ констатував порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції, яке полягає у непропорційному стягненні у справі щодо порушення митних правил — конфіскації незадекларованої готівки додатково до накладення штрафу. ЄСПЛ наголосив, що встановлення зазначеного порушення не означає, що заявники не мали нести

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 лютого 2025 року у справі № 2а-16636/12/2670 (провадження № 11-161зва24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933389 (дата звернення: 11.03.2026).

відповідальності за порушення, яке вони вчинили, не задекларувавши готівку.

ВП ВС, врахувавши порушення, встановлені у рішенні ЄСПЛ, частково задовольнила заяву про перегляд судових рішень за виключними обставинами, судові рішення змінила, виключила зі судових рішень призначене Сапіташу Д. І. за статтею 471 МК України адміністративне стягнення у виді конфіскації в дохід держави вилученої іноземної валюти. В іншій частині судові рішення залишила без змін[1].

1.1.2. Далі: якщо ж постає питання факту, то тоді належними судами є суди першої чи апеляційної інстанції.

Як приклад використання ВП ВС цього алгоритму доцільно навести постанову від 30 квітня 2025 року, якою частково задоволено заяву про перегляд судових рішень, судові рішення скасовано та призначено новий розгляд скарги на постанову слідчого про закриття кримінального провадження в суді першої інстанції.

У наведеній постанові ВП ВС врахувала, що рішення ЄСПЛ у справі «Михайлик та інші проти України» від 10 жовтня 2024 року (щодо заяви № 57174/21 від 11 листопада 2021 року «Василь Васильович Лабач і Світлана Іванівна Лабач проти України»). У цьому рішенні ЄСПЛ констатував порушення пункту 1 статті 2 Конвенції у її процесуальному аспекті, адже встановив, що розслідування причин загибелі пана Л. було неефективним, і відсутність ретельності та оперативності органів досудового розслідування підірвала здатність органів державної влади встановити обставини справи[2].

Іншим прикладом є постанова ВП ВС від 18 лютого 2026 року, ухвалена з урахуванням рішення ЄСПЛ від 23 жовтня 2025 року у справі «Одаренко проти України», у якому ЄСПЛ установив порушення матеріального та процесуального аспектів статті 3 Конвенції щодо жорстокого поводження із заявницею працівниками міліції та

1

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 серпня 2025 року у справі № 163/1065/15-п (провадження № 13-5зво25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130012537 (дата звернення: 13.03.2026).

2

[2] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 квітня 2025 року у справі № 344/5679/21 (провадження № 13-39зво24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127253519 (дата звернення: 13.03.2026).

неефективного розслідування, а також пункту 1 статті 6 Конвенції щодо права на справедливий розгляд справи.

ВП ВС у згаданій постанові задовольнила заяви про перегляд судових рішень за виключними обставинами, скасувала судові рішення та призначила новий розгляд у суді першої інстанції.

ВП ВС врахувала висновки ЄСПЛ про те, що встановлені стосовно заявниці порушення Конвенції істотно вплинули на загальну справедливість провадження на національному рівні, оскільки в основі визнаних ЄСПЛ порушень лежали істотні процедурні помилки, які ставлять під сумнів результат оскарженого провадження стосовно заявниці та які не можуть бути усунуті в інший спосіб, ніж повторний розгляд справи судом першої інстанції, який уповноважений досліджувати докази з позиції їх належності, достовірності, допустимості та достатності[1].

Також на виконання рішення ЄСПЛ від 24 жовтня 2024 року у справі «Дроздик та Мікула проти України», у якому констатовано порушення статті 1 Першого протоколу та наголошено на потребі відновити настільки, наскільки це можливо, попереднє правове становище заявників, яке вони мали до порушення ВП ВС постановами від 9 квітня 2025 року та 14 травня 2025 року задовольнила частково заяви Дроздик М. П. та Мікули О. П., скасувала судові рішення та передала справи на новий розгляд до судів нижчих інстанцій.

Направляючи справи на новий розгляд до судів першої та апеляційної інстанцій, ВП ВС врахувала встановлені ЄСПЛ порушення конвенційних гарантій та її власні повноваження як суду касаційної інстанції під час вирішення заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами: щодо неможливості встановлювати обставини та здійснювати оцінку доказів[2, 3].

1

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 лютого 2026 року у справі № 686/23636/13-к (провадження № 13-7зво26). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134235160 (дата звернення: 13.03.2026).

2

[2] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 9 квітня 2025 року у справі № 723/3691/13-ц (провадження № 14-14свц25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126803551 (дата звернення: 13.03.2026).

3

[3] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14 травня 2025 року у справі № 466/2086/14-ц (провадження № 14-27свц25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127424263 (дата звернення: 13.03.2026).

1.2. Якщо ВП ВС дійде переконання, що немає потреби відновлювати судовий розгляд на виконання рішення ЄСПЛ як restitutio in integrum, то ВП ВС відмовляє в задоволенні заяви про перегляд судових рішень за виключними обставинами.

Як приклад можна навести постанову ВП ВС від 23 квітня 2025 року, ухвалену з урахуванням рішення ЄСПЛ у справі «Воленшчак та інші проти України». ЄСПЛ констатував порушення пункту 1 статті 6 та статті 13 Конвенції у зв'язку з надмірною тривалістю цивільних проваджень.

ВП ВС керувалася тим, що порушення «розумних строків» розгляду справи, встановлене ЄСПЛ, не можна усунути шляхом скасування рішень національних судів, оскільки ЄСПЛ зробив висновки лише щодо часу, протягом якого суди вирішували цей спір, а не стосовно висновків по суті спору[1].

Ще одним прикладом відмови в задоволенні заяви про перегляд судового рішення за виключними обставинами є постанова ВП ВС від 30 квітня 2025 року, підставою для ухвалення якої було рішення ЄСПЛ від 29 серпня 2024 року у справі «Ганущак проти України».

У згаданому рішенні ЄСПЛ установив порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції, а саме порушення принципу законності через розбіжності судової практики у застосуванні правил статті 482 МК України — наявність розбіжності / двозначності судової практики, визначених цією статтею. ЄСПЛ зазначив, що встановлення порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції саме собою становить достатньо справедливу сатисфакцію моральної шкоди, та з огляду на висновки щодо законності втручання в майнові права Ганущака М. Д. присудив заявнику відшкодувати матеріальну шкоду в розмірі штрафу, який він мав сплатити.

ВП ВС виснувала, що майнове становище заявника, втручання в яке встановлено ЄСПЛ відповідно до статті 1 Першого протоколу до Конвенції, відновлено шляхом виплати йому відшкодування на виконання Україною рішення у справі «Ганущак проти України». Такий додатковий захід індивідуального характеру, як повторний розгляд справи про адміністративне правопорушення стосовно Ганущака М. Д., включаючи поновлення провадження, не може бути

1

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 квітня 2025 року у справі № 758/8567/17 (провадження № 14-23свц25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127425382 (дата звернення: 13.03.2026).

застосованим, оскільки визнані ЄСПЛ порушення не ставлять під сумнів результат оскаржуваного провадження на національному рівні[1].

Тож у кожному конкретному випадку ВП ВС, безумовно поважаючи рішення ЄСПЛ та прагнучи належно їх виконати, ґрунтується на тому, що ця міжнародна судова установа не є четвертою інстанцією щодо рішень національних судів. Вона з'ясовує винятково питання дотримання самою Україною як суверенною державою приписів та заборон Конвенції та її протоколів.

ЄСПЛ не може повністю замінити собою відповідну національну владу, інакше не буде врахований субсидіарний характер міжнародно-правового механізму гарантій, створених Конвенцією.

Саме ВП ВС як повноважний національний суд наділена правом розсуду в оцінці вибору варіантів повного та ефективного виконання рішення ЄСПЛ з урахуванням обставин кожної справи.

Такий підхід відповідає і практиці, і ідеям ЄСПЛ про те, що держава-учасниця у справі в принципі вільна вибирати засоби, за допомогою яких виконуватиме рішення, у якому встановлено порушення Конвенції. Це право на власний розсуд щодо способу виконання судового рішення відображає свободу вибору, пов'язану з головним зобов'язанням договірних держав згідно з Конвенцією забезпечувати гарантовані права та свободи[2].

У іншому рішенні ЄСПЛ підкреслив актуальність принципу субсидіарності та наголосив, що він не повинен вказувати, як має проходити будь-який новий судовий розгляд і яку форму він має мати. Також ЄСПЛ акцентував увагу на тому, що Держава-відповідач залишається вільною обирати засоби, за допомогою яких вона виконає своє зобов'язання, щоб поставити заявника, наскільки це можливо, у становище, в якому він би перебував, якби вимоги Конвенції не були ігноровані, за умови, що такі засоби сумісні з висновками, викладеними в рішенні Суду, та з правами захисту. ЄСПЛ повторив,

[1] Постанова Великої Палати Верховного Суду від 30 квітня 2025 року у справі № 668/10895/15-п (провадження № 13-33зво24). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127297935 (дата звернення: 11.03.2026).

[2] Рішення ЄСПЛ від 28 липня 1999 року у справі «Папаміхалопулос та інші проти Греції» (Papamichalopoulos and Others v. Greece), заява № 14556/89, § 101. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22display%22:[%220%22],%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2214556/89%22],%22documentcollectionid2%22:[%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57961%22]} (дата звернення: 11.03.2026).

що він не може передбачати результат оцінки національними судами того, чи було б доцільно, з огляду на конкретні обставини справи, здійснити повторний розгляд або поновити провадження.

До того ж ЄСПЛ у згаданому рішенні наголосив, що вищезазначені міркування не мають на меті применшувати важливість забезпечення наявності національних процедур, за допомогою яких справа може бути переглянута. Навпаки, такі процедури можна розглядати як важливий аспект виконання його рішень, а їхня наявність демонструє відданість Договірної держави Конвенції та прецедентному праву Суду.

ЄСПЛ дев'ятьма голосами проти восьми постановив, що порушення статті 6 § 1 Конвенції не було[1].

Такий результат голосування серед суддів ЄСПЛ додатково ілюструє складність вирішення питання про те, що ж потрібно вважати належним виконанням рішення ЄСПЛ з боку країни — учасниці Конвенції.

Тож визначення способу відновлення національного судового провадження є найскладнішим питанням, яке постає перед ВП ВС кожного разу під час вирішення заяв про перегляд судових рішень за виключними обставинами. Обрання такого способу завжди є результатом ретельного балансування інтересів усіх учасників провадження у національному суді, оцінки обставин конкретної справи.

Отже, одним із найважливіших механізмів виконання рішень ЄСПЛ є перегляд національних судових рішень ВП ВС після встановлення порушення Конвенції. У цьому процесі ключову роль відіграє ВП ВС, яка визначає способи відновлення національного провадження відповідно до своєї квазіпрецедентної практики з огляду на обставини конкретної справи та в результаті ретельного зважування інтересів усіх учасників судового процесу.

ВП ВС, розглядаючи заяви про перегляд через встановлення ЄСПЛ порушення Конвенції, прагне знайти баланс між неодмінністю повного і ефективного відновлення порушених прав особи та потребою забезпечення принципів правової визначеності, стабільності і захисту прав інших учасників правовідносин.

---

[1] Рішення ЄСПЛ від 11 липня 2017 року у справі «Морейра Феррейра проти Португалії (№ 2)» (Moreira Ferreira v. Portugal (No. 2)), заява № 19867/12. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-175646%22]} (дата звернення: 13.03.2026).

Основна мета перегляду — забезпечення реального відновлення прав, порушених Державою, а не формальне виконання рішень ЄСПЛ. Виплата компенсації, яку призначає ЄСПЛ, часом може бути не достатньою для досягнення ефективного захисту прав особи, особливо якщо порушення стосується самого процесу ухвалення рішення, справедливості та змагальності провадження в цілому.

Ключовим орієнтиром для ВП ВС є те, чи було порушення, констатоване ЄСПЛ, таким, що ставить під сумнів справедливість або обґрунтованість національного судового рішення. Якщо такі порушення є істотними і мають прямий вплив на результат справи, повторний судовий розгляд може бути не лише потрібним, а й єдино можливим заходом для відновлення порушених прав особи.

Резюмуючи, варто відзначити, що рішення ЄСПЛ є дієвим механізмом відновлення справедливості, який дає змогу виправляти судові помилки та забезпечувати захист прав і основоположних свобод людини. Натомість саме ВП ВС як повноважний суд має право визначити варіант ефективного виконання рішення ЄСПЛ у конкретному спорі[1].

[1] Погрібний С. О. Виступ на Міжнародній конференції «Національні суди та ЄСПЛ: роль кожного, взаємодія, діалог». URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/2011108/ (дата звернення: 13.03.2026).

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ МОНОГРАФІЇ

Булат Євгенія Анатоліївна, провідний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор — підрозділ 2.1.

Великанова Марина Миколаївна, завідувач відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор — підрозділ 3.3, підрозділ 3.1 у співавторстві з О. М. Вінник.

Вінник Оксана Мар'янівна, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України — підрозділ 4.2, підрозділ 3.1 у співавторстві з М. М. Великановою.

Гриняк Андрій Богданович, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений юрист України — підрозділ 4.1.

Гуцуляк Володимир Казимирович, старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, кандидат юридичних наук, старший дослідник — підрозділ 2.3.

Кот Олексій Олександрович, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України — підрозділ 1.2.

Кузнєцова Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України — підрозділ 1.1.

Погрібний Сергій Олексійович, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України — підрозділ 4.3.

Простибоженко Олег Сергійович, старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, кандидат юридичних наук, старший дослідник — підрозділ 3.4.

Трубаков Євген Олександрович, старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, кандидат юридичних наук — підрозділ 2.4.

Федорченко Наталія Володимирівна, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор — підрозділ 2.2.

Шевчишин Оксана Ігорівна, науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор філософії у галузі права — підрозділ 1.3.

Якубівський Ігор Євгенович, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор — розділ 3.2.

Наукове видання

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Монографія

Відповідальна за випуск О. Б. Доценко
Верстальник А. С. Жарий
Дизайн обкладинки А. О. Висоцька
Редакторка Г. В. Сергійчик

Підписано до друку 08.08.2026.
Формат 60 × 90/16.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Умовн. друк. арк. 19,5.
Обл.-вид. арк. 17,29.
Зам. № 01/0826.

Видавець та виготовлювач: ТОВ «Юрінком Інтер»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції – серія ДК № 7551 від 16.12.2021)

04209, Україна, Київ-209,
вул. Героїв Дніпра, 31б,
e-mail: edit@yurincom.kiev.ua
тел.: (095) 491-34-91

ЮРІНКОМ ІНТЕР

www.yurincom.com
sales@yurincom.com

ISBN 978-617-8799-16-8